

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

ISSN 1451-4281

УДК 1+2+3+32+9

Година (XXX) XXII vol. 71.

Број 1/2022

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
ISSN 1451-4281

Број 1/2022 Год. (XXX) XXII vol. 71 стр. 1-320
Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под
називом „Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке
свеске” 1994. као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:

Институт за политичке студије Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380
E-mail: ipsbgd@eunet.rs www.ipsbgd.edu.rs

За издавача:

др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:

др Момчило Суботић, научни саветник

Редакција:

Др Момчило Суботић, др Драган Марковић, проф. др Зоран Милошевић,
проф. др Јован Базић, др Владан Станковић, др Сања Шуљагић,
проф. др Драган Јовашевић, мр Александра Мирковић,
др Марија Ђорић, др Милена Пешић,
др Миодраг Радојевић

Секретари:

Андреа Матијевић
Милица Топаловић

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Савет часописа:

проф. др Мирољуб Јевтић, др Никола Жутић, др Драган Новаковић,
проф. др Дарко Маринковић, проф. др Брацо Ковачевић,
проф. др Урош Шуваковић, др Снежана Грк, проф. др Димитриј
Констатинович Безњук, проф. др Петар Ковачич Першин,
проф. др Михаил Лобанов

Слог и штампа:

Ситопринт, Житиште

Тираж:

50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати било
у целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

Тема броја: ИДЕНТИТЕТСКА ПИТАЊА

- Владан Станковић*
ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛНИХ ИДЕНТИТЕТА У
ПОСТЛИТИЈСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ.....11-23
- Михајло Фејса*
СПРОВОЂЕЊЕ ИНФАМНОГ ПЛАНА МЕРА ЗА
РЕШЕЊЕ ПРОБЛЕМА РУСИНА-УКРАЈИНАЦА
У СРБИЈИ.....25-47

О ВИШЕСТРАНАЧЈУ КОД СРБА У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС

- Момчило Суботић*
О ВИШЕСТРАНАЧЈУ КОД СРБА -
ПОЛИТИКОЛОШКО-ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ-.....51-69
- Владица Тодоровић*
РАЗЛОЗИ ПРЕСТАНКА ДОМИНАЦИЈЕ СРПСКЕ
РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ НА ДЕСНОЈ СТРАНИ
ПОЛИТИЧКЕ СЦЕНЕ У СРБИЈИ.....71-89

О ОБРАЗОВАЊУ И ДРУШТВЕНИМ ВРЕДНОСТИМА

- Бојана Секулић*
ДРУШТВЕНЕ ВРЕДНОСТИ У
ГЛОБАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ.....93-110
- Marko Filijović, Danilo Babić*
INDIAN EDUCATIONAL COOPERATION
WITH AFRICA: SWOT ANALYSIS OF SOFT
POWER APPROACH.....111-133
- Немања Анђелковић*
ОБРАЗОВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ: ФОРМИРАЊЕ
СВЕСТИ И(ИЛИ) САВЕСТИ.....135-154

МЕЂУНАРОДНЕ ТЕМЕ

- Милош Р. Миленковић, Милинко С. Врачар*
ПОЛИТИЧКА КОРИСНОСТ ВОЈНЕ
МОЋИ У САВРЕМЕНИМ
МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА.....157-175
- Ненад Ж. Петровић*
РАСПАД ИСТОЧНОГ БЛОКА КРАЈЕМ
80-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА
ПРЕМА ДОКУМЕНТИМА ССИП.....177-202
- Иван Миловановић*
ДЕМОКРАТИЈА КАО ИЗАЗОВ ПРОШИРЕЊА
ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ – СЛУЧАЈ ДРЖАВА
ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ.....203-224

ИСТОРИЈСКО ПОДСЕЋАЊЕ

- Салих Селимовић*
ДАНАК У КРВИ (ДЕВШИРМА).....227-237
- Јован Пејин*
СВЕТИ БОЈ ЗА ИСТИНУ.....239-259
- Огњен Вујовић*
ПОПУЛИЗАМ И РАЂАЊЕ ИМПЕРИЈЕ – ЦЕЗАР И
ЊЕГОВО ПОЛИТИЧКО НАСЛЕЂЕ.....261-282

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

- Дубравка Стајић*
ЉУБИНКА ШКОДРИЋ: ЖЕНА У ОКУПИРАНОЈ
СРБИЈИ 1941-1944.....285-292
- Предраг Терзић*
ОД НАЦИОНАЛНОГ ИДЕАЛИЗМА ДО
НАЦИОНАЛНЕ ТРАГЕДИЈЕ:
ЦИА И ЈУГОСЛАВИЈА (1948-1990).....293-298
- Душан Чорбић*
ISLAM, SECULARISM, AND NATIONALISM IN
MODERN TURKEY: WHO IS A TURK?.....299-302

CONTENTS

Topic of the issue: IDENTITY ISSUES

- Vladan Stanković*
POLICY OF NATIONAL IDENTITIES IN
POST-LITANYAN MONTENEGRO.....11-23
- Mihajlo Fejsa*
IMPLEMENTATION OF THE INFAMOUS PLAN
OF THE MEASURES FOR SOLVING THE
PROBLEM OF UKRAINIANS-RUSYNS IN SERBIA.....25-47

ABOUT MULTIPARTYISM AMONG SERBS IN THE PAST AND TODAY

- Momčilo Subotić*
ABOUT MULTIPARTYISM AMONG SERBS
- POLITICAL AND HISTORICAL ASPECT -.....51-69
- Vladica Todorović*
THE REASONS FOR THE END OF THE
SERBIAN RADICAL PARTY DOMINANCE
ON THE SERBIAN RIGHT-WING.....71-89

ABOUT EDUCATION AND SOCIAL VALUES

- Bojana Sekulić*
SOCIAL VALUES IN GLOBAL EDUCATION.....93-110
- Marko Filijović, Danilo Babić*
INDIAN EDUCATIONAL COOPERATION
WITH AFRICA: SWOT ANALYSIS OF
SOFT POWER APPROACH.....111-133
- Nemanja Anđelković*
EDUCATION: FORMATION OF CONSCIOUSNESS
AND (OR) CONSCIENCE.....135-154

INTERNATIONAL ISSUES

- Miloš R. Milenković, Milinko S. Vračar*
POLITICAL UTILITY OF MILITARY POWER
IN CONTEMPORARY
INTERNATIONAL RELATIONS.....157-175

<i>Nenad Ž. Petrović</i>	THE DISINTEGRATION OF THE EASTERN BLOC AT THE END OF 1980s ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF FMFA.....	177-202
<i>Ivan Milovanović</i>	DEMOCRACY AS A CHALLENGE TO THE ENLARGEMENT OF THE EUROPEAN UNION - THE CASE OF THE CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES.....	203-224

HISTORICAL REMINDER

<i>Salih Selimović</i>	DEVŞIRME OR DEVŞİRME.....	227-237
<i>Jovan Pejin</i>	THE HOLY BATTLE FOR TRUTH.....	239-259
<i>Ognjen Vujović</i>	POPULISM AND THE BIRTH OF EMPIRE - CAESAR AND HIS POLITICAL LEGACY.....	261-282

REVIEWS

<i>Dubravka Stajić</i>	LJUBINKA ŠKODRIĆ: WOMAN IN OCCUPIED SERBIA 1941-1944.....	285-292
<i>Predrag Terzić</i>	FROM NATIONAL IDEALISM TO NATIONAL TRAGEDY: CIA AND YUGOSLAVIA (1948-1990)....	293-298
<i>Dušan Čorbić</i>	ISLAM, SECULARISM, AND NATIONALISM IN MODERN TURKEY: WHO IS A TURK?.....	299-302

УВОДНИК

Тему првог броја Политичке ревије у 2022. години чине текстове под заједничким насловом : *Идентитетска питања*. То су два рада: први се бави питањем идентитета у Црној Гори, тј. односа снага између црногорског и српског идентитета, као и предлогом мера за превазилажење конфликтне ситуације (В. Станковић), док се други рад односи на Русине у Србији, односно расправља са чињеницом да Украјина, за разлику од других држава у којима живе Русини, до данас није признала Русине као националну мањину (М. Фејса).

Рубрика у којој се говори *О вишестраначју код Срба у прошлости и данас*, такође обухвата два рада. Први чланак је писан поводом 30 година од обнављања вишепартијског система у Србији. Аутор је мишљења да је било потребно да се направи историјски преглед, тј. политиколошко-историјски пресек вишестраначја у Србији, као и у другим деловима бивше југословенске државе у којима је живео и политички деловао српски народ, у предјугословенском, југословенском и постјугословенском периоду, односно у самосталној Србији (М. Суботић). Аутор другог чланка (В. Тодоровић) бави се Српском радикалном странком, односно истражује разлоге због којих је престала доминација СРС на десној страни политичке сцене у Србији, иако је од увођења вишепартијског система 1990. најдуже од свих странака десне оријентације (СПО, ДСС), била доминантна.

Следе радови који расправљају питања друштвених вредности у глобалном образовању, затим текст о образовању и васпитању и формирању свести и (или) савести, те рад о индијској образовној сарадњи са Африком.

Рубрику *Међународне теме* представљају три рада. Питањем политичке корисности војне моћи у савременим међународним односима, бави се први рад. Други чланак презентује распад Варшавског блока крајем 80. година 20. века, према документима ССИП-а, односно према до сада необјављеним документима дипломатских представништава СФРЈ у Варшави, Прагу и Берлину из 1988-1989. године. Трећи рад у овој рубрици бави се питањем изазова које за процес проширења Европске уније представља процес успостављања демократских вредности у државама кандидатима, са посебним освртом на државе Централне и Источне Европе и њихов процес приступања.

У следећој рубрици - *Историјско подсећање* - имамо веома запажен текст историчара Салиха Селимовића: Данак у крви (Девширма), као и историјски и научно утемељен рад историчара Јована Пејина под насловом: Свети бој за истину, те рад о популизму у време Цезара.

Рубрика *Осврти и прикази* такође је веома богата и разноврсна, што потврђује квалитет и веома добру продукцију нашег реномираног часописа.

Главни и одговорни уредник
Др Момчило Суботић, научни саветник

**Тема броја:
ИДЕНТИТЕТСКА ПИТАЊА**

11

Владан Станковић

ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛНИХ ИДЕНТИТЕТА
У ПОСЛИТИЈСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

25

Михајло Фејса

СПРОВОЂЕЊЕ ИНФАМНОГ ПЛАНА МЕРА ЗА
РЕШЕЊЕ ПРОБЛЕМА РУСИНА-УКРАЈИНАЦА
У СРБИЈИ

УДК 323.1(497.16)“20“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.1>

Оригинални научни рад

Владан Станковић

Институт за политичке студије, Београд

ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛНИХ ИДЕНТИТЕТА У ПОСТЛИТИЈСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

Сажетак

Рад за предмет истраживања има тренутне односе снага националних идентитета у Црној Гори. Истраживање има за циљ: да покаже тренутне односе снага између два кључна национална идентитета (црногорског и српског), да изкаже рефлексију идентитетских односа у простору политичког и верског, да понуди извесну прогностику будућих дешавања, и да пружи одређене предлоге мера и решења за превазилажење конфликтне ситуације. Како изгледа тренутно политичко позиционирање у пољу националних идентитета две оформљене националне заједнице у Црној Гори (црногорске и српске), и како се оно рефлектује у простору политичког? – основно је проблемско питање од кога изтраживање полази. Стога се као основна претпоставка узима да је питање националног идентитета у Црној Гори од пресудне важности за испитивање политичких релација. Без утврђивања политичких претпоставки није могуће створити услове за темељан развој друштва и позицирање у регионалним оквирима. Стога је истраживање политике националних идентитета од великог научног и друштвеног значаја како за Црну Гору, тако и за српски народ у целини. У раду је коришћен читав спектар метода: посматрање, анализа садржаја, поређење, социоисторијски приступ, развојни метод, институционални приступ...

Кључне речи: идентитет, политика, религија, Црна Гора, Срби, Црногорци.

Збивања у последње две године: покушај естаблирања дискриминаторског закона који је угрозио опстанак СПЦ-а у Црној Гори, протесне литије у организацији канонске цркве и њених верника, и изборни пораз дотадашњег режима, створиле су потребу за анализом динамике идентитеских питања у Црној Гори.

ЦРНА ГОРА И СПЦ ПРЕ 30. АВГУСТА 2020.

Неколико година након издвајања Црне Горе из заједничке државе са Србијом неприкосновени политички вођа црногорских „суверениста“, Мило Ђукановић, одлучио је да се обрачуна са Српском православном црквом (СПЦ). Он и људи из његовог окружења, од тог тренутка све до данас, оптужују СПЦ да је „инструмент за реализацију великосрпског национализма“ (RTL, 2021). Стога је већ у првој декади након референдума о издвајању из 2006. године осмишљен пројекат за оспоравање канонске изкључивости СПЦ на тлу независне државе Црне Горе. Циљ је подразумевао елиминацију СПЦ из Црне Горе, њеним конвертовањем у државну цркву – Православну цркву Црне Горе (Кнежевић 2007, 491). У реализацију је укључен низ научних, образовних и медијско-пропагандних институција у Црној Гори са задатком да оспоре присуство канонске цркве. Створена је политичка конструкција према којој је локална црква Пећке патријаршије тзв. „Црногорска црква“, прецизније Митрополија црногорска и приморска (са седиштем у цетињском манастиру), „увучена у Српски свет“, стварањем Београдске патријаршије 1920. године од аутономних, локалних „цркава“: митрополија карловачке и цетињске, и неколико далматинских епархија. (Џомић, 2013). Оваква конструкција требало је да озваничи далекосежни раскид не само духовног већ и органског јединства народа чија протежност сеже: од панонске равнице на северу до обала Јадранског мора на југу. Носиоци идеје раскида органских веза и са канонском црквом у својим доказима полазе од Устава Краљевине Црне Горе из 1905. године и мегаломанске, канонски неутемељене формулације уставотвораца књаза и краља Николе Петровића да је „црква црногорска аутокефална“¹, иако се Митрополија као несамостална

1 Члан 40, став 2 Устава за Краљевину Црну Гору каже: „Црногорска је црква аутокефална.“ Свакако да је краљ Никола настојао да заокружи сувереност свог положаја третирајући митрополију као националну институцију од посебног значаја за државу Црне Горе (у којој живе „све сами чисти Срби трију вера.“) Ипак, када је коначно дошло до обједињавања епископија и митрополија у јединствену националну Српску православну цркву, по узору на друге националне православне цркве, Митрополија на Цетињу је

црквена јединица само колоквијално, локалистички називала „црквом“. Цетињска митрополија, наиме, никада није поседовала најмање три епископије да би уопште могла да се кандидује да постане аутокефална, нити је томос икада стекла.

Са друге стране, нарастајући покрет црногорских националиста вршио је континуирани притисак на владајућу Демократску партију социјалиста (ДПС) да им се омогући право на упражњавање верских обреда „у црногорским објектима које је узурпирала СПЦ“ (Јовановић 2014). Циљ је био јасан: требало је кроз подржављење црквене имовине омогућити плурализам вршења верских обреда у објектима на које право полаже једина, канонска православна црква у Црној Гори, а то је СПЦ. Овај захват није био нимало лак, посебно јер је један број највиших функционера ДПС-а и даље био привржен канонској СПЦ. Сви су ови припадници ДПС-а своју партију доживљавали као странку левог центра грађанске оријентације, а своју верску припадност као домен приватног и личног. Стога се Ђукановић одлучио да неутралише ово, условно речено српско, крило у партији којом је већ тада аутократски господарио, као каквом личном имовином. У тим настојањима најпре је умањио утицај Филипа Вујановића², да би потом из јавног, политичког и цивилног живота уклонио и Светозара Маровића, бившег председника Државне заједнице Србије и Црна Горе, главног идеолога ДПС-а и једног од највиших функционера те партије.³

Пошто је помео противнике, Ђукановић је за крај новембра 2019. године заказао VIII конгрес ДПС, и као главну ставку партијске скупштине промовисао „обнову црногорске цркве.“⁴ Ђукановићева почетна замисао је била да се Митрополија црногорско-приморска СПЦ, са све четири епархије СПЦ које захватају границе АВНОЈ-ске Црне Горе, одметне од СПЦ и утопи у неку нову „Православну

постала једна од митрополија СПЦ, по рангу и значају можда и прва.

- 2 Филип Вујановић је чак у три мандата обављао дужност „председника државе“. Трећи мандат био је противустанак, па му је пришивен надимак „Филип Трећи“. Вујановић се декларисао као национални Црногорац, а током устоличења новог митрополита Јоаникија на Цетињу, дошао је да поздравља демонстранте који су се противили устоличењу.
- 3 Светозар Маровић се као грбљски Србин из Приморја дуго колебао између црногорског и српског националног идентитета. Оптужен је у афери „Завала“, за милионске проневере, затим је пуштен из притвора да се брани са слободе, па је волшебно нестао из Црне Горе. Тренутно живи у Београду.
- 4 Мило Ђукановић је на VIII конгресу изнео став да ДПС: „ (...) има разумјевање за очекивања једног дијела наше јавности да у процедурама утемељеним у грађанским и канонским прописима и правилима обнови историјски неупитну Црногорску православну цркву.“ (Експозе на VIII Конгресу DPS Crne Gore, Podgorica, 30. новембар 2019. године, <https://www.dps.me/me/vijest/govor-predsjednika-dps-a-mila-dukovanica-na-viii-kongresu>)

цркву у Црној Гори“ (под старатељством фанариота и цариградске патријаршије), и да од ње начине инструмент независне државе Црне Горе ради снажења грађанског концепта црногорске нације (Станковић 2011, 79 – 80). Ђукановићу је већ тада постало јасно да се епизода око тзв. „Црногорске православне цркве“ истрошила. Њему је била преко потребна структура СПЦ и ауторитет србо-црногорских епископа, митрополита Амфилохија и епископа Јоаникија, да би потчинио цркву великодржавном секуларном пројекту, по узору на протестантски, лутеријански модел националних, државних цркава (Sekulović 2010, 24 – 25). Тиме би коначно било решено српско питање у Црној Гори. Режим би потчинио аутономију канонске цркве, Србе свео на националну мањину, и отео им остатке државности (Војиновић 2018, 268 – 269). Стога Ђукановић 2020. године тврди: „Понудили смо рјешење да постоји православна црква која ће окупити све православне вјернике. Ако СПЦ то одбија, онда је то црква националних Срба у Црној Гори. Али онда ћемо ми стварати цркву националних Црногораца, иако не мислим да је то најбоље рјешење“ (Janković, 2020). Према његовој оцени: „обнова црногорске независности не може дати резултате, ако имамо антиуставно дјеловање страног субјекта у властитој држави.“⁵ Ђукановић је, начелно, објавио рат СПЦ, а фактички и правно омогућио изгласавање новог „Закона о слободи вјерских заједница“, који национализује црквену имовину, нарушава аутономију цркве и конфискује све њене сакралне објекте који су изграђени пре Подгоричке скупштине 1918. године.⁶ Предлог закона уврштен је у пленум скупштине, а сестринство и братство манастира, свештенство, епископи и митрополит изашли су у молитви пред скупштину Црне Горе. Опозициони Демократски фронт (ДФ) покушао је да спречи изгласавање закона, којим се грубо задрло у аутономију највеће верске заједнице у Црној Гори – СПЦ. Посланици ДФ-а су „похапшени“ на пленарном заседању скупштине уочи самог изгласавања закона, потом су насилно угурани у полицијске марице и отпремљени у спужки затвор, да би у дубини ноћи седница била настављена, а закон изгласан (Суботић 2020, 17) То је изазвало талас мирних протеста који су у форми литија предводили црква и верници, али и сви други грађани Црне Горе незадовољни тридесетогодишњим режимом који је владао

5 „(...) Đukanović na partijskoj konferenciji Demokratske partije socijalista (DPS) oštro kritikovao djelovanje Srpske pravoslavne crkve (SPC) u Crnoj Gori nazivajući je čuvarem infrastrukture Velike Srbije.“ (Janković 2019).

6 „Kada je riječ o crkvenoj imovini, Đukanović je rekao: *Sve što je neko stekao zakonito, srećno mu bilo, a oteo će biti vraćeno Crnoj Gori.*“ (Janković 2020).

преко чудовишне инфраструктуре негдашњег Савеза комуниста Црне Горе. На изборима, исте, 2020. године, Ђукановић је остао без једног посланичког места неопходног да поново, са својим процрногорским сателитима, продужи владавину на још четири године. Тако је режим оборен путем избора. Започела је нова фаза у политичким односима у Црној Гори. Политика националних идентитета овде ће и даље бити основни покретач свих политичких процеса.

ПЕРИОД НАКОН 30. АВГУСТА 2020.

На изборима од 30. августа 2020. највише гласова и даље је прикупио ДПС. Ова партија (нео)комунистичког режима обилато је користила читаву политичку, економску и медијску инфраструктуру државног апарата како би задржала контролу над свим друштвеним токовима, и како би наставила реформске, неолибералне процесе (Gašović 2020, 66). Па ипак, њена релативна победа неће овога пута бити и довољна да партија сачува власт. Опозиционе странке успеле су да обезбеде један посланички мандат више, и да са 41 мандатом (на према 40 ДПС и њених сателита) крену у преговоре око формирања владе. Црква је са делом бирачког тела била незадовољна изборним деценијским неуспесима „вечито опозиционих“ лидера Демократског фронта (ДФ), па је Митрополија Црногорско-приморска у први план истурила нестраначку личност Здравка Кривокапића за вођу накнадно највеће победничке листе „За будућност Црне Горе“ (у којој је био и ДФ).

Већ 4. септембра Кривокапић је склопио споразум са друге две политичке коалиције („Демократама“ Алексе Бечића и УРА-ом Дритана Абазовића), па је отпочело усаглашавање неколико почетних заједничких принципа будуће владе. Већ тада, Алекса Бечић, вођа Демократа, изјављује да ће: „нова власт бити проевропска, прозападна, процрногорска и програђанска, усмјерена ка будућности, а не прошлости. [...] да ће поштовати Устав Црне Горе и у том смислу неће покретати било какве иницијативе или поступке са циљем промјена државне заставе, грба и химне.“ (ИН4С, 2020), чиме је отворено поручио да за нову владу питање идентитета и решавања положаја српског народа у Црној Гори неће уопште бити тема. Кривокапић, Абазовић и Бечић потом су прионули потписивању четири основна принципа будуће владе: 1) чланство у НАТО; 2) реформе ка Европској унији; 3) експертска влада и, 4) поништавање дискриминаторских закона режима

Мила Ђукановића (Краčković, 2020). Абазовић је у неколико наврата изјављивао да је Ђукановићев закон о црквама и верским заједницама поделио Црну Гору, и довео у питање њен опстанак.⁷ Приликом вођења преговора са другим коалиционим партнерима парламентарне већине, Здравко Кривокапић нити у једном тренутку није консултовао партије које је представљао, правдајући то речима да без њега и митрополита Амфилохија „ДФ никада не би видио власт.“⁸ У новим преговорима који су уследили, Кривокапић је додатно аминовао и спољнополитичку ДПС-баштину, попут: забране отпризнавања независности тзв. Косова, и продужавања санкција Руској федерацији. Почетком децембра 2020. године формирана је влада у коју су сели Здравко Кривокапић и Дритан Абазовић и „12 министара експертских апостола“. Абазовић је за себе, као потпредседник владе, пригрлио читав безбедносни сектор. Било је очигледно да никаквих битнијих политичких промена са новом владом неће бити.

Са формирањем нове владе Кривокапић-Абазовић настављена је политика игнорисања идентитетских питања, уз поруку свима да нова влада „гради грађанску Црну Гору“. Једини уступак који је УРА Дритана Абазовића била спремна да учини било је укидање апартхејда и сегрегације над Србима у Црној Гори. Срби су добили могућност да, истина, само као грађани Црне Горе и њени држављани, остварују своја елементарна права, и да не буду сегрегисани. Сва остала обећања која падају на терет идентитетских питања, која је требало покренути и реализовати како би се оснажио и побољшао статус српског народа у Црној Гори, претворена су у питања око којих не постоји консензус у парламентарној већини, јер процрногорска, грађанистичка партија УРА одбија да их стави на сто. Игнорише се и обавеза спровођења пописа у 2021. години, под изговором да постоје прече обавезе. Заправо све се чини да се попис не одржи, односно да се изостави пописна ставка о националном изјашњавању (Janković i Vukićević, 2020). Постоји озбиљан страх да би број држављана који се буду национално изјаснили као Срби могао урушити читав концепт црногорског грађанског национализма. Отуда идеје да би ставке о идентитетским питањима требало да буду

7 Показаће се да је доношење новог Закона о слободи вјерских заједница био једини уступак владе Кривокапић-Абазовић победничким просрпским странкама у Црној Гори.

8 Кривокапић је у одговору политичким првацима ДФ-а изјавио: „Meni, gospodo, spočitavate da godinama nisam bio sa vama, u borbi prekaljenih boraca za slobodu Crne Gore, prozivajući sebe za sinonim otpora režimu. Pa ako je tako, zašto ga niste srušili bez Crkve, pa i mene, na čelu zajedničke liste? Vaši mandati, na koje se pozivate, nisu vaši, nego mandati mnogo šire ideje nego što su ideje partija.“ (Danas 2021).

изостављене из статистичког упитника, и да су по среди „приватна питања која могу да наруше друштвену стабилност“. Нова влада, ни годину дана након формирања, није започела чишћење јединственог регистра бирачких података (тзв. „јединствени бирачки списак“) у коме се налази неколико десетина хиљада лица која не живе у Црној Гори а могу да гласају, и готово исто толико оних који у њој живе а немају њено држављанство, па из тог разлога не могу ни да гласају. Са таквим бирачким списком кривотвори се изворна бирачка воља грађана, па избори не осликавају реално расположење у бирачком телу. Посебно незадовољство потезима владе у српском националном корпусу у Црној Гори изазива неспремност председника владе и њеног потпредседника да са СПЦ закључе Темелни уговор. Још крајем маја месеца 2021. године све је било спремно за потписивање уговора. Премијер Кривокапић је дошао у Београд и у патријаршији захтевао од Синода СПЦ да прогласи епископа Јоаникија за новог митрополиту црногорско-приморског. По повратку у Црну Гору Кривокапић се правдао изговорима да би био ухапшен због велеиздаје Црне Горе од стране црногорске дубоке државе и Специјалног Ђукановићевог тужиоца Миливоја Катнића да је у Београду потписао Темелни уговор са СПЦ.⁹

НАЦИОНАЛНО-ВЕРСКИ ИДЕНТИТЕТИ НАКОН ЛИТИЈА

Након литија Црна Гора се додатно идентитетски поларизовала. Литије су национално освестиле једну флукутабилну групу „меких Срба“ и „још мекших Црногораца“, па је за очекивати да се они на будућем попису приклоне српском националном идентитету. Истовремено, црногорски национални корпус се додатно хомогенизовао. Наиме, један део верника који је веру упражњавао у објектима СПЦ, сада су склонили да, упркос канонима, веру практикују у верској заједници тзв. „Црногорске православне цркве“. Ипак, већина припадника црногорског националног идентитета не упражњава традиционални светоназор, већ се идентификује са својеврсном идеолошком мешавином: црногорског државног романтизма с краја XIX и почетка XX века, комитских побуњеника и федералиста између два светска рата, монтењегрина током Другог светског рата и титоиста у послератном

9 „Nisam imao namjeru da potpišem ugovor u Beogradu, jer zastupam državu. Dobio sam informaciju i da mi se pripremalo hapšenje u Crnoj Gori jer sam počinio izdaju potpisujući ugovor koji je protivustavan“, naveo je Krivokapić.“ (AlJazeera 2021)

периоду (Milašić 2019, 8). Друштвену структуру националних Црногораца чине: секуларизовани, нерелигиозни и/или агностици (они живе у урбаним центрима, потпуно секуларно, а веру не упражњавају ни обредно). Са друге стране, унутар црногорске националне заједнице постоји једна група криптотрадиционалиста који траже „повраћај црногорских верских објеката“ које је по њима „узурпирала Београдска патријаршија“, или „црква Србије“, како је колоквијално, фанариотски зову (CDM 2018). Ова групација захтева ревизију обједињења свих помесних епархија у саставу СПЦ-а од 1920. године. Отуда и непрестани политички, правни и фактички атаци на Цетињски манастир. Сукоб на Цетињу почива на тези да „не може српски епископ да столује у Цетињу међу националним Црногорцима“ (Avlijani 2021). За црногорске националисте митрополит црногорско-приморски је епископ Србије (при томе се заборавља да и брски надбискуп носи титулу „Примас Србије“).

ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ И ЊИХОВЕ СТАРТЕГИЈЕ ИДЕНТИТЕТСКИХ ПОЛИТИКА

У последњих неколико година на политичкој сцени Црне Горе имамо занимљиво престојаване у пољу идентитетских политика. До скоро владајући ДПС је по питању идентитета прошао развојни пут од грађанске партије левог центра (која баштини секуларна начела одвојености државе од цркве) до ултранационалистичке црногорске партије која задире у црквену аутономију и настоји да правним насиљем подржави цркву.¹⁰ Слично стајалиште већ раније су заузеле неке мање партије тзв. „леве антифашистичке орјентације“ попут: Социјалдемократске партије Црне Горе, Социјалдемократа и Либералне партије. Све ове странке чине тзв. „Црногорски блок“, и све оне више-мање настоје да реше питање СПЦ у Црној Гори њеним превођењем у „Православну цркву Црне Горе“ (Vuković-Calasan i Đečević 2015, 19). Занимљиво је да готово све ове партије припадају левици, и да им идеологија налаже да не заузимају идеолошке ставове према аутономним субјектима који се налазе са друге стране секуларног друштва. Међу парламентарном већином процрногорски Грађански покрет УРА не спори право СПЦ на аутономно деловање у црногорском друштву. УРА признаје да су

10 „То ће бити директна последица радикализованја политике DPS-а Mila Đukanovića, pretvaranje te странке u jednu ultranacionalističku i klerofašističku političku organizaciju i onda će odgovornost za ono što budu incidenti ili pojačane tenzije imati upravo ta politička organizacija – zaključio je Pavićević“ (Večernje novosti 2021).

православни верници у Црној Гори већински у СПЦ, али УРА се бори и да поправи статус верској организацији ЦПЦ. За УРА-у је СПЦ само једна од верских заједница у црногорском друштву. УРА износи тезу да без обзира на национално изјашњавање сви су преваходно грађани Црне Горе, „и тако треба да се и понашају“. Демократе признају канонску позицију Митрополије црногорско-приморске, а тиме и СПЦ. Реч је о грађанској партији „меких Црногораца и још мекших Срба“. Са друге стране, Покрет за промјене (ПЗП), конституент ДФ-а је процрногорска странка, али и она баш као и Демократе признаје канонско јединство СПЦ. Коначно, различити конституенти победничке коалиције „За будућност Црне Горе“ (Социјалистичка народна партија СНП, Демократска народна партија ДНП, Нова српска демократија НСД, Уједињена Црна Гора, Права Црна гора...) стоје на становишту да је једина канонска црква у Црној Гори СПЦ, тачније: Митрополија црногорско-приморска на Цетињу, са свим другим епархијама СПЦ на простору Црне Горе, и да око тих питања не може и не сме бити погађања (Станковић 2018, 89–91).

ТЕНДЕНЦИЈЕ КРЕТАЊА

Званична политика у Црној Гори непрестано настоји да идентитетска питања „држи испод тепиха“. Пренебрегавају се насушне потребе доминантно друге по снази националне заједнице у земљи која нема апсолутну националну већину (Милосављевић 2012, 314). Па ипак, у последње време могу се чути размишљања чак и из процрногорског блока да би требало размишљати о коначном решењу статуса „подељеног друштва“, јер на дужи рок овакво стање паралише функционалност институција Црне Горе. Свакако да је међу националним Црногорцима и даље убедљиво доминантна, унитаристичка идеја која полази од претпоставке да се црногорска, грађанска нација може изградити, али сада уз претходни „консензус свих заједница“. Стога се наводи: „(...) темељ било какве стабилности у Црној Гори је да се створи консензус већине, без обзира како се национално осјећали или како поимали црногорство – да су за неовисну црногорску државу“ (Нрвоје Рнјак 2021). На страну што су резултати гласања за независност из 2006. остали упитни за српски национални корпус у Црној Гори, али чак ни консензус око „уставног патриотизма“ није могућ, јер су кључна уставна решења наметнута српској националној заједници. Пошто црногорски блок политичких партија одбија разговоре на

тему измена наметнутих уставних решења око којих не постоји сагласност, нити постоји воља ка било каквом компромису, то је стварање базичног консензуса у простору бар „уставног патриотизма“ немогуће. Стога је све више оних који заговарају неку врсту раздвајања две доминантне националне заједнице. „ (...) тај сценариј би у крајњој нужди Црној Гори дао стабилност и упркос аспирацијама Србије на њезин териториј и становништво, будући да је боље имати мању државу, а имати претполитички консензус око нације и државе, него дубоко подијељено друштво у стању перманентне нестабилности“ (Hrvoje Prnjak 2021). У том случају није искључено постојање два или више ентитета који би транспарентније одражавали реалне односе политичких снага у мултинационалној Црној Гори. Овакво решење могло би значајније да доведе до стабилизације прилика.

ПРЕДЛОЗИ МЕРА

У овом другом случају српски народ у Црној Гори морао би да се бори за своја институционална права. Прва степеница у институционалној борби је заправо основна мера опстанка српског народа у Црној Гори, а то је: консоцијативност. Она подразумева једнакоправност свих националних заједница у Црној Гори, па тако и српске националне заједнице. Сразмерно учешће у политичком, економском и социјалном животу националних заједница данас је тековина готово свих држава чланица Европске уније. Црна Гора ту не би смела бити изузетак. Република Србија у преговарачким процесима Црне Горе са Бриселом има могућност да то питање третира као заинтересовани субјект, и да проблем непрестано „износи на сто“. Друго решење за решавање проблема српске националне заједнице у Црној Гори јесте борба за остваривање конститутивности Срба. Српски народ у Црној Гори, као доминантно друга заједница по бројности, има сва права да тражи конститутивност. То право му, као историјском државотворном народу Црне Горе, неспорно припада. Овде је потребно радити на изменама устава Црне Горе како би се осигурала конститутивност. Коначно, трећи ниво борбе остаје повезивање локалних заједница са српском већином у Црној Гори са суседним државама: Републиком Српском (ентитетом БиХ) и Републиком Србијом. Једна национална заједница у XXI веку има сва права да реализује прекограничне везе са својим сународницима (ове институционалне везе имају, између осталог, нпр. Мађари из Србије или нпр. Мађари из Румуније са

својим сународницима у Мађарској, или нпр. Шведи у Финској). Како год било, борба за остваривање права Срба и одбрана њиховог идентитета у Црној Гори још увек је на почетку.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Војиновић, Рајо. 2008. „Уставно-правно раздвајање српске и црногорске националне заједнице – кључни услов опстанка српског народа у Црној Гори.“ Научни скуп: Како до заштите идентитета српског народа у Црној Гори?, 268–275. Подгорица: Књижевна задруга „Српског народног вијећа“.
- ИН4С. 2020. „Бечић и Абазовић са високом европском делегацијом: Нова власт ће бити процрногорска, прозападна и проевропска“, ИН4С. Подгорица, 20. октобар 2020.
- Кнежевић, Милош. 2007. Изневерена држава – Србија и Црна Гора у времену разлаза. Београд: Институт за политичке студије.
- Милосављевић, Зоран. 2012. „Босна и Херцеговина и Црна Гора – (не)одрживе мултинационалне творевине.“ Српска политичка мисао. 38 (4): 301 – 318. Београд: Институт за политичке студије.
- Станковић, Владан. 2011. „Грађански концепт црногорске нације – процес асимилације Срба *in vivo*.“ Политичка ревија. 30 (4): 69 – 88. Београд: Институт за политичке студије.
- Станковић, Владан. 2018. „Српски идентитет и црногорство – тренутни односи снага.“ Политичка ревија. 56 (2): 71 – 95. Београд: Институт за политичке студије.
- Суботић, Момчило. 2020. „Идентитетска питања Црне Горе.“ Политичка ревија. 63 (1): 12 – 48. Београд: Институт за политичке студије.
- Џомић, Велибор. 2013. Црква и држава у Црној Гори. Цетиње, Београд: „Светигора“, „Октоих“.
- Агенција. 2021. „Krivokapić tvrdi da bi bio uhapšen da je potpisao Temeljni ugovor sa SPC“. *AlJazeera*. 11. jun 2021, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/6/11/krivokapic-bio-bih-uhapsen-sa-sam-potpisao-temljni-ugovor-sa-spc>.
- Avlijani, Ahmed. 2021. „(Ne)dostojni(h) desant na Cetinje“. *Antena M*. Podgorica, 8. septembar 2021, <https://www.antenam.net/stav/213347-ne-dostojni-h-desant-na-cetinje>.
- CDM. 2018. „Još jedan apel Amaneta: Crnogorske crkve da se vrate državi“. *CDM*. Podgorica, 4. jun 2018.

- Gašović, Milan. 2020. „Od neoliberalizma ka ekonomskom patriotizmu.“ *Matica crnogorska*. 83: 65 – 78. Podgorica: Matica crnogorska.
- Janković Srđan, Vukićević Jasna. 2020. „Popis u Crnoj Gori – bez nacije, vjere i jezika?“ *Radio Slobodna Evropa*. Prag, 22. oktobar 2020.
- Janković, Srđan. 2020. „Đukanović: Ako SPC odbije dogovor, formiraćemo pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori.“ *Radio Slobodna Evropa*. Prag, 18. maj 2020.
- Janković, Srđan. 2019. „Đukanovićevo obnavljanje Crnogorske pravoslavne crkve.“ *Radio Slobodna Evropa*. Prag, 10. juni 2019.
- Jovanović, Slobodan. 2014. „SPC je neprijatelj države i nacije“. *RTCG*. Podgorica, 7. jul 2014, <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/57757/spc-je-neprijatelj-drzave-i-nacije.html>.
- Kračković, Radomir. 2020. „Crna Gora: Opozicija žuri da preuzme vlast.“ *Deutsche Welle*, 1. septembar 2020.
- Milačić, Filip. 2019. *Izazovi politike nacionalnog identiteta u Zapadnoj Evropi – učenje na primeru Crne Gore*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Prnjak, Hrvoje. 2021. „Intervju: Stevo Đurašković. Crna Gora će biti mirna onoliko koliko je Beograd i SPC ostave da živi sama sa sobom.“ *Slobodna Dalmacija*. Split, 19. listopada 2021.
- RTCG. 2021. „Krivokapić odgovorio DF-u: Neću vam dozvoliti ono što je stekao narod Crne Gore.“ *Danas*. Beograd, 2. avgust 2021.
- RTL Danas. 2021. „Srbiji je Crna Gora kompenzacija za Kosovo, nezaobilazna za održanje ideje Velike Srbije.“ *RTL*, 17. rujna 2021.
- Sekulović, Goran. 2010. „Crnogorska identitetska prava i slobode.“ *Matica crnogorska*. 44: 7 – 74. Podgorica: Matica crnogorska.
- TanJug. 2021. „Ako bude incidenta odgovoran je Đukanović. Politikolog Pavićević: To će biti direktna posledica radikalizovanja politike DPS-a.“ *Večernje novosti*. Beograd, 29. avgust 2021.
- Vuković-Čalasan Danijela, Mehmed Đečević. 2015. „Izazovi izgradnje građanskog identiteta u Crnoj Gori: postreferendumske podjele i sporovi političkih partija.“ *Migracijske i etničke teme*. 1: 7 – 37. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Vladan Stanković

Institute for Political Studies, Belgrade

POLICY OF NATIONAL IDENTITIES IN POST-LITANYAN MONTENEGRO

Resume

The author follows the political, religious and demographic movements of two dominant identities in Montenegro: Montenegrin and Serbian. The research is limited into the period immediately before and after the protest litanyons in Montenegro, which caused the fall of Milo Djukanović's 30-year regime. The author argues that the new government has done nothing to improve the rights of the Serbian national community in Montenegro. Solutions should be sought in: insisting on a consociativ model of proportional representation of all national communities in Montenegro; the constitutivities of the Serb's nation in Montenegro; and, cross-border connection of majority Serb municipalities in Montenegro with municipalities in Republic of Srpska and the Republic of Serbia.

Keywords: identity, politics, religion, Montenegro, Serbs, Montenegrins.*

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

*Михајло Фејса**
Филозофски факултет, Нови Сад

СПРОВОЂЕЊЕ ИНФАМНОГ ПЛАНА МЕРА ЗА РЕШЕЊЕ ПРОБЛЕМА РУСИНА-УКРАЈИНАЦА У СРБИЈИ**

Сажетак

Иако је Комисија за елиминацију расне дискриминације (CERD), још 2006. године изразила „забринутост због одсуства официјелног признавања русинске националне мањине упркос њеним посебним етничким карактеристикама”, Украјина до данас није признала Русине као националну мањину. За разлику од свих држава света у којима живе Русини, само Украјина се још увек држи свог Плана мера за решење проблема Русина-Украјинаца из 1996. године којим се, између осталог, налаже Националној академији наука Украјине и Министарству образовања Украјине (а отуд и Амбасади Украјине у Србији) да „реализују школски систем са постепеним широким развијањем етничких, лингвистичких, културних и политичких аспеката историје Русина-Украјинаца Закарпатја као недељивога, историјског дела украјинског етноса.” Русинске организације (првенствено Матица Русинска и КПД ДОК) континуирано објашњавају намеру и политичку манипулацију Савеза Русина Украјинаца Србије (СРУС) и очекују од својих државних власти да се са становишта чувара уставних решења, с позивом на Повељу ОУН и релевантне међународне конвенције јавно дистанцирају у односу на активност Украјине и деловање

* mihajlo.fejsa@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као резултат пројеката *Језици и културе у времену и простору* (који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије) и *Истраживање, опис и анализа акредитоване литературе Одсека за русинистику и њена дигитализација* (који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност) поводом 25-годишњице доношења Плана мера за решење проблема Украјинаца-русина 1996. године.

СРУС-а, кога подржава. Аутор у раду указује на неколико актуелних случајева примене дотичног инфамног плана.

Кључне речи: украјинизација, Русини, Руснаки, Русини-Украјинци, националне мањине, људска права.

УВОД

После протеривања Турака из Војводине Бачка, Срем и Банат су биле ретко насељене области и Дворска комора (уред Угарске) је у ове крајеве доводила као колонисте Немце, Русине и Словаке. Немци су долазили из Немачког царства, а Русини и Словаци су се само премештали унутар Угарске (Gavrilović 1977, 153).

Први Русини су се организовано доселили у Крстур 1751. и у Куцуру 1763. из североисточних угарских жупанија; већина тих жупанија су данас у источној Словачкој, а остале у Мађарској, Украјини и Румунији (Fejса 2000, 276–277; Фејса 2010, 12–13).

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919) Русинима је дозвољено формирати националне, културне институције на основу колективних права свих националних мањина. То је био догађај од значаја највишег степена који је трасирао пут њиховог националног и културног развоја (Хорњак 2006, 26; Горњак 2010, 193). На оснивачкој седници, 2. јула 1919. године у Новом Саду, русинска национална заједница решила је да издигне свој народни језик (не руски или украјински) на ниво књижевног језика. Прва културно-просветна организација донела је одлуку да се њен свакодневни говор користи у образовању, културном животу и штампи. Ова одлука била је базирана на чињеници да су књиге религиозног и књижевног карактера већ биле објављиване на том језику (Medješi 1993, 146).

Аутономна Покрајина Војводина стекла је увећана самоуправна права према Уставу из 1974. године, који је Војводину дефинисао као један од субјеката југословенске федерације. Пет народа Војводине стекло је статус официјелних народности – Срби, Мађари, Румуни, Словаци и Русини. Русински језик је постао један од пет службених језика Аутономне Покрајине Војводине. Први пут постало је могуће користити русински језик у суду, у канцеларијама, на јавних натписима итд. Преводиоцима за русински језик обезбеђен је посао у општинама где је значајан број чланова русинске националне мањине (Фејса 2010, 17).

РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ПРОМЕНЕ У КАРПАТСКОМ АРЕАЛУ И ПЛАН МЕРА ВЛАДЕ УКРАЈИНЕ

Наком револуционарних промена у Централној и Источној Европи (тј. након процеса који је започет 1989. године, а који је познат као Плишана револуција), које су карпатским Русинима донеле буђење културног идентитета, можемо рећи да Русини Србије више нису сами. Пред Русинима у Србији налазе се многе могућности за различитим заједничким пројектима. Међусобна свест и ближи контакти између војвођанских Русина (Руснака) и њихове браће у Карпатском ареалу могу у будућности помоћи свим карпатским Русинима у њиховој непрекидној борби да преживе као национална заједница.

Три деценије после Плишане револуције јасно је да карпатски Русини никада нису били потпуно избрисани из њихове постојбине. Данас, владе Словачке, Пољске, Чешке Републике, Мађарске, Румуније, Србије и Хрватске признају карпатске Русине за националну мањину. У Мађарској данас постоје 32 заједнице у којима Русини имају своју сопствену мањинску самоуправу. У Румунији Русини имају свог посланика, који у Народном парламенту у Букурешту заступа искључиво русинске културне и грађанске интересе (Magocsi 2006, 109). Све поменуте земље регистровале су Русине у њиховим извештајима са последњих пописа, само влада Украјине одбија да призна карпатске Русине за националну мањину. Према службеним подацима има 10.000 Русина у Закарпатској области Украјине, и поред последица совјетске политике, која је била најјача у Украјини, где се карпатски Русини официјелно сматрају субетносом украјинске нације.

Да би зауставио буђење русинског идентитета, које је четири деценије потискивано административно и етноцидно, Државни савет Украјине 1996. године доноси Плана мера за решавање проблема Украјинци-Русини (Достал 2010, 211; Фејса 2010, 47–48). У Плану је наложено свим украјинским организацијама, као и члановима Националне академије наука и уметности изван граница Украјине (читати: првенствено Микулашу Мушинки у Словачкој и Јулијану Тамашу у Србији, који су само годину дана након доношења Плана изабрани за иностране чланове Националне академије наука и уметности Украјине у Кијеву), да дају што конкретнији допринос „разрешењу русинског питања” на начин на који то изискује инфамни План, а који се може свести на следеће флоскуле: 1. да Русина нема као Русина, већ да су они субетнос украјинске нације,

2. да језик Русина и није језик, него дијалекат украјинског језика.

Издвајамо чланове који се најдиректније тичу украјинизације Русина у Србији:

Члан 6. Плана мера за решење проблема питања Русини-Украјинци гласи:

„Реализовати школски систем-поступак са постепеним широким развијањем етничких, лингвистичких, културних и политичких аспеката историје Русина-Украјинаца Закарпатја као недељивог, историјског дела украјинског етноса.

Национална академија наука Украјине,
Министарство образовања Украјине.”

Члан 8. Плана гласи:

„Изградити систем идеолошке, кадровске и културне помоћи украјинским и проукрајинским организацијама у Источној Словачкој, Мађарској, Румунији, Југославији и Пољској у сфери својих компетенција.

Министарство спољашњих дела Украјине,
Владин уред за питања националних мањина и емиграцију,
Министарство културе и уметности Украјине,
Министарство информисања Украјине,
Друштво Украјина.”

Члан 9. Плана гласи:

„На Закарпатју обезбедити масовну дистрибуцију информативних и пропагандних материјала у којима се највећи акценат ставља на то да је тај регион традиционално и историјски украјинска земља, а становници Украјинци – саставни и недељиви део украјинског народа.

Министарство информисања Украјине,
Веће за ТВ и радио Украјине”.

Михајло Фејса је у више наврата писао о инфамном Плану мера у све публикације једине новинско-издавачке установе Русина у Србији, али уредници (Микола М. Цап и Микола Шанта) нису налазили потребу да их објаве. За уреднике је то једноставно табу-тема. Последњих 5-6 година делове тих радова Фејса објављује на друштвеним мрежама, где не постоји украјинизаторска цензура. Користећи термин *украјинизаторски*, односно кованицу *украјинизатор*, аутор ових редака уводи и јасну семантичку разлику у до данас често нејасно употребљиване именице *украјинофил* и *украјиниста*. Пошто *фил* има везе са глаголом „волети“, термин *украјинофил* подразумева сваку особу која воли Украјину – у најпозитивнијем смислу (без доношења било какве штете некоме);

украјиниста је научник који се занима нечим везаним за Украјину (лингвиста, литерата, етнолог, историчар и др.); *украјинизатор* је, попут колонизатора, особа која, у овом случају, уништава културу Русина и факсификује његову историју ради своје користи, и поред тога што зна да се на несрећи другог не гради срећа.

О Русинима у Србији и њиховом језику писали су и српски аутори. Митар Пешикан је посветио велику пажњу структуралним карактеристикама русинског гласовног система и закључио да „русинска савремена фонетика има јасну логику једног доследног система, коју у принципу можемо сматрати стабилном, а не системом у превирању, мењању, флукуацији” (Пешикан 1980, 10). Он је у односу на прасловенски језик у русинском језику уочио и неколико језичких појава које су доживеле измене у другим словенским језицима а у русинском језику се чувају (сугласничке групе *tl и *dl се у русинском језику задржавају као тл и дл, нпр. *мидло*, *шидло*, *ковадло*; *плетла*, *кладли*, *ведли*; сугласничке групе *kv и *gv се чувају испред самогласника предњег реда *ѣ*, нпр. *квет*, *квице*, *гвиздочка*) (видети Пешикан 1980, 22–23).

У оквиру *Годишњака Друштва историчара САП Војводине* 1977. године истичу се радови Славка Гавриловића („Русини у Бачкој и Срему од средине XVIII до средине XIX века”) и Николе Гаћеше („Русини између два светска рата”). Украјинизацији Русина највећу пажњу посвећују Зоран Милошевић („Русини у Србији: прилог проучавању русинске политике у Србији”, 2009) и Момчило Суботић („Русини и Украјинци у Војводини”, 2018).

Суботић (2009, 51), између осталог пише: „У комунистичкој Југославији, на првом попису становништва 1948. године уведена је јединствена рубрика *Русин-Украјинац*. У складу са марксистичком, комунистичком идеологијом и пријатељским односима Југославије и Совјетског Савеза, у чијем је саставу Украјинска ССР, био је то *почетак процеса украјинизације Русина*”. Можемо да се сложимо да увођење јединствене рубрике *Русин-Украјинац* представља велики успех украјинизације и украјинизатора, али украјинизација је започела неколико деценија пре. Њу је почело руководство Русинског народног просветног друштва, одн. руководство прве организације Русина (основане 1919. године), крајем друге и почетком треће деценије 20. века, што у суштини представља одјек резолуције Конгреса Коминтерне у Москви 1924. године (Magocsi 1996, 31–33; Тамаш 1988, 341).

Овај период Јулијан Рамач сагледава са: „Наши су тадашњи културни предводници у Угарској Руси, која је до Првог светског

рата била под Аустро-Угарском, знали само за *Русине* и *русински језик*, а изван граница Угарске Руси знали су само за *Русе* (‘Москаље’) и *Русију*. После Првог светског рата и Октобарске револуције украјинска нација је била и службено призната у новоствореном Совјетском Савезу (највећи део Угарске Руси између Првог и Другог светског рата је потпао под Пољску)” (Рамач 2002, 554). Терминологију, базирану на политичкој одлуци Коминтерне, све више је почело да прихвата РНПД, да би чак и аутор прве русинске граматике др Хавријил Костельник написао чланак о својим разлозима зашто је престао да буде Русин, односно зашто је постао Украјинац (Костельник 1975, 130–131). Овакви ставови РНПД-а довели су до оснивања још једне организације Русина – Културно-просветног савеза јужнословенских Русина 1933. године. Чланови КПСЈР „су били против везивања наше културе и традиције за украјинску, али су се зато везивали за угарскорусинску културну традицију; посебно су наглашавали да са Србима и другим југословенским народима желе гајити братске односе” (Рамач 2002, 555).

Без обзира на брисање русинског идентитета у Карпатском ареалу, Југославија/Србија је наставила да признаје постојање русинске мањине. Она је и настојала да очува све што је остварено пре, али, с друге стране, некако је збуњена чињеницом да Украјина одбија да призна постојање русинске мањине. Тек на основу објављених радова Михајла Хорњака постаје јасно да на украјинизацији данас раде две стране – украјинска држава и део бачванско-сремске самопроглашене групе „русинских интелектуалаца”, чији су ставови били формулисани у Писму 159 потписника, упућеном Покрајинском комитету СК Војводине 2. јануара 1967 (Хорњак 2006, 42; Суботић 2018, 62). Потписници су у тачки 7 тражили и: „Да за нашу народност не буду два књижевна језика. Ми мислимо да је наш књижевни језик – језик наше матичне земље Украјинске ССР. Перспектива нашег досадашњег писаног језика није у његовом даљем усавршавању, као што то предлажу они око *Руског слова*, већ у његовом постепеном и методичном одумирању као писаног говора. На тај начин би се у нашим школама постепено уводио матични украјински књижевни језик. У настојању да се овај задатак оствари, неопходно је да наши учитељи у току свог школовања савладају украјински књижевни језик у тој мери да би на њему могли излагати у основној школи. Императивно је неопходно оспособити квалификовани наставнички кадар за излагање на матичном књижевном језику и то на два начина: стипендирањем

студената у Украјинској ССР и посредством курсева украјинског језика на Славистичкој катедри Филозофског факултета у Новом Саду” (Хорњак 2006, 42–43).

Након 23 године ти исти потписници су основали Савез Русина Украјинаца Југославије у складу са Извештајем Владе Украјине који је послат Савету Европе у вези са имплементацијом Оквирне конвенције за заштиту националних мањина: „Етнографске (субетничке) групе украјинског етноса, мале с обзиром на њихов број, формиране су у Украјини услед посебности историјског развоја и географских услова. Оне су Бојки, Хуцули, Лемки (...) у западним крајевима Украјине и Литвини и Полишчуци. Велика већина представника ових етнографских група украјинског народа, посебно Бојки, Хуцули и Лемки пребивају и преко границе Украјине (Источна Словачка, Мађарска, Пољска, Савезна Република Југославија, Хрватска, Канада, Сједињене Америчке Државе) и имају релевантно држављанство тих земаља. Део представника ових етнографских група, захваљујући изолацији од процеса консолидације украјинске нације до које је дошло на територији Украјине, очували су своје старо име Русини”. Информација о етничкој и политичкој ситуацији у окружењу овог дела Украјине дата је у додатку „Субетничке групе националности Украјине”. Извештај је поднет 2. новембра 1999 (в. у Хорњак 2006: 38). Евидентно је да је суштина Извештаја основана на смерницама инфамног плана из 1996. године.

У складу са Планом, у периоду који је претходио попису становништва из 2001. године, чланови Савеза Русина и Украјинаца Југославије (основаног 1990) су инсистирали на укидању могућности за грађане Србије да се изјасне као Русини. Они су хтели само једну националну категорију – *Русин Украјинац* (без речи *и* између речи Русин и Украјинац, односно без *и* између две националне заједнице; тј. „без повлаке, без цртице”). За разлику од ранијих захтева да се врати на категорију *Русин-Украјинац*, представници Савеза су изнели очекивање да ће „југословенске власти престати да фаворизују вештачку, утопијску верзију русинског идентитета”. Наравно, требало је доста времена да русинске организације (првенствено Матица русинска, Културно-просветно друштво ДОК и Друштво за русински језик, књижевност и културу) објасне намере и политичку манипулацију Савеза *Русина Украјинаца* Србије (како су данас пререгистровани; значи, без *и* између два назива за две националне заједнице). Зоран Милошевић објашњава зашто Србија није пристала да Русини буду украјинска дијаспора. Министарство иностраних послова Србије је знало

елементарне чињенице о Русинима и њиховој националној свести и није пристало на подвале Министарства иностраних послова Украјине типа „Украјина има Русине и Украјинце као два вида своје историјске дијаспоре” (Милошевић 2009, 232).

Данас, када је Република Србија прихватила међународне стандарде у вези са националним правима мањина, политика СРУС-а (чији најдубљи корени потичу из совјетских, Стаљинових времена када је чак било забрањено да се користе називи *Русин* и *Руснак/Рушњак*) осуђена је на нестајање. Два најзначајнија међународна документа Савета Европе која је потписала наша држава су Европска повеља за регионалне и мањинске језике (коју је потписала Државна Заједница Србије и Црне Горе 2005. године) и Оквирна конвенција за заштиту националних мањина (коју је потписала Савезна Република Југославија 2001. године). Суштина ових докумената је инкорпорирана у Устав Републике Србије из 2006. године.

На својој 1785. седници (CERD/C/SR.1785), одржаној 17. августа 2006. године, Комисија за елиминацију расне дискриминације (*Committee on the Elimination of Racial Discrimination, CERD*), након разматрања седамнаестог и осамнаестог периодичног извештаја Украјине, прихватила је следећа закључна запажања. Комисија препоручује Украјини, као држави чланици, да повећа своје напоре у области наставе, образовања, културе и информација да би се изборила са предрасудама, укључујући ту и предрасуде цивилних службеника, против етничких мањина (као што су Роми), да промовише толеранцију и поштовање њихових култура и историје, и да унапреди интеркултурални дијалог међу различитим етничким групама Украјине. Члан 20 гласи: „Комисија је забринута због одсуства официјелног признавања русинске националне мањине упркос њеним посебним етничким карактеристикама.” Комисија препоручује да држава чланица размотри признавање Русина као националне мањине. Закључна примедба, члан 24, најављује да украјинска влада, између осталог, треба да ревидира своје одбијање да призна карпатске Русине у својој Закарпатској области: „Комисија препоручује да држава чланица преда свој 19. периодични извештај заједно са 20. и 21. периодичним извештајем у обједињеном извештају до 6. априла 2010. године, и да се он односи на све тачке у овим закључним запажањима.”

У Србији нема такве мањине као *Русини Украјинци* (или *Русини-Украјинци*, или *Русини Украјинци*, или *Украјинци Русини*, или *Украјинци-Русини*, или *Украјинци Русини*, дакле, нема националне

мањине/заједнице са или без црте између назива русинске и украјинске националне мањине/заједнице). С једне стране, постоји украјинска мањина, која броји око 5.000 (према последњем попису – 5.345) људи, и, с друге стране, постоји русинска мањина, која броји око 16.000 (према последњем попису – 15.905) људи. Пошто се ове, 2022. године припрема попис становништва у Србији, подсетићемо да је на првом попису у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 1921. године, забележено 13.664 Русинки и Русина. На пописима је Србија, као и Европска унија, као и све друге земље, где Русини живе (изузев Украјине), одбацила совјетску политику. Русини у Србији, што треба нагласити, имају данас највиши ниво мањинских права, поредећи Русине у свим осталим земљама. Русини у Словачкој и Пољској (Лемки) су близу остварења истог или сличног нивоа мањинских права који имају војвођански Русини. Посебно је значајан податак да је на попису 2021. године у Словачкој забележено 90-постотно увећање броја припадница/припадника русинске националне мањине; број је са 33.482 на попису 2011. године увећан на 63.482 на попису 2021. године. Уколико би Украјина дозволила изјашњавање Русинима, очекује се и број од неколико стотина хиљада, али због коминтерновских рецидива, на следећем попису у Украјини, до овога још неће доћи. Штавише, Украјина, према Михајлу Хорњаку, чак и „извози” рецидиве и митове прошлости у Србију и креира поделе на питању „ко смо и шта смо”, што представља највећу тешкоћу у решавању актуелних проблема овдашње русинске заједнице, јер те поделе доносе туђе свађе и поделе, исрпљују енергију русинске заједнице, доносе пасивизацију и затварање, или „бежање” у асимилацију и, на крају, излажу припаднице/припаднике русинске националне мањине неповерењу средине у којој живе (Хорњак 2006, 65; Нормјак 2010, 198).

Ефикасно очување колективног идентитета војвођанских Русина ослања се на пуну имплементацију нових законских одредби и на став саме русинске мањине према питању очувања идентитета заједнице. Чланови СРУС-а имају задатак да пониште чврст национални став, убеђујући чланове русинске мањине да ће Украјина бити њихов заштитник, да ће решити све њихове проблеме и да све што морају да ураде је да Украјину признају за матичну земљу. Један од разлога што Русина има мање на пописима је и тај што је денационализујућа активност СРУС-а, у условима рата, сиромаштва и социјалне несигурности, дала одређеног ефекта. СРУС је Русинском календару за 1994. годину одвео у Украјину „као стипендисте Удружења Украјина око 30 студената из Југославије.

Леп број, али су се већ показали и први резултати у примењивању научног“ (Каменіцки 1994, 61). Иначе СРУС-у су „приоритет студенти који студирају хуманистичке науке: лингвистику, историју, етнографију, музику, режију, сценографију итд., јер су им потребни стручњаци ових профила за научни и културни живот” (59–60). Од тих стручњака се, наравно, очекује да истрајавају на реализацији Плана мера за решавање проблема Русини-Украјинци.

Бројне расправе и поделе у научном и културном животу Русина нису произашле из унутрашње-социјалне и културне природе већ дефинисаног и стабилизованог етничког бића овдашњих Русина, нити из стања у локалном окружењу. Све су донете споља, као последица сукоба интереса других, у којима је овдашња русинска заједница инструментализована, без могућности да на њих утиче. Искусни амбасадар СФРЈ, Михајло Хорњак, на питање зашто се Украјина оглушује о захтеве украјинских Русина и препоруке европских институција да им призна етничку посебност, културну ако већ не и територијалну аутономију и одговарајућа мањинска права одговара: „Ако се бачванско-сремски Русини, који су најдаље отишли у културном и другом развоју, у многочему узор осталим, укључујући и оне у Украјини, приклоне схватају да су ‘део украјинског народа’ – шта преостаје оним другим који су тек пре неку деценију добили могућност да обнављају своје етничко и културно наслеђе, поготово онима којима се то још увек оспорава – него да прихвате званичан став и изјасне се као Украјинци!? И решено ‘Русинско национално питање’ у Украјини, уклоњена једна од великих препрека на путу приближавања Европској Унији. На страну што, поред тога, добија своју ‘дијаспору’ у суседним земљама и легитимно право заштитника њихових права” (Хорњак 2006, 44–45).

РЕАЛИЗАЦИЈА ПЛАНА МЕРА НА ПЛАНУ НАУКЕ

Статус Русина и њиховог језика као недијалекта утврдила су на почетку 21. века углавном капитална дела Јулијана Рамача – *Грамматика русинског језика* (Рамач 2002), *Русинско-српски речник* (Рамач и др. 2010) и *Речник русинског народног језика* (Рамач 2018). Значајан допринос је у последње две деценије дао и Михајло Фејса делима *Правописни речник русинског језика* (Фејса 2017), *Правопис русинског језика* (Фејса 2019) и *Речник компјутерске терминологије* (2020), као и са око 200 научних и стручних радова представљаних на бројним научним скуповима у земљи и иностранству. У овом

контексту треба поменути и дело *Језик наш насушни* Хелене Међеши (Медеша 2008), као и сет од њене четири књиге на правописне теме (Медеша 2012, 2013, 2014, 2017). Сви релевантни русинистички лингвисти су једногласни у одређивању статуса русинског језика, па, отуд, и статуса књижевности и културе. Крећу се у оквирима русинистичке теорије.

Једино једини члан Националне академије наука и уметности Украјине у Србији, Јулијан Тамаш, иако литерата а не лингвиста, рад Рамача, Фејсе и Међешијеве „оцењујује” као рад којим су ти лингвисти нанели штету русинистици (Тамаш 2018, 425). Пошто су његови научни резултати базирани на совјетским научним резултатима с почетка 1980-их година (Тамаш 1984), Тамашу у суштини смета (у складу са Планом о решавању проблема Украјинци-Русини из 1996. године) удаљавање русинског језика, књижевности и културе уопште од статуса за који се он лично највише четири деценије фаустовски залагао. Иако је свестан да његово становиште произилази из Резолуције Конгреса Коминтерне одржаног у Москви 1924. године (Тамаш 1988), он русинску књижевност третира као део закарпатске књижевности, у склопу украјинске књижевности, не признајући Русинима самоизјашњавање као народа, ни третирање њиховог језика као језика, ни третирање њихове књижевности као књижевности. Своје становиште Тамаш није осавременио ни у верзији на русинском језику (Тамаш 1997). Уџбеницима средњошколаца којима је Тамаш аутор (а које се у суштини деценијама нису мењали) такође треба осавремењивање. Неопходно је у њих унети савремене писце с почетка 21. века, како ових у Србији тако и оних у Карпатском ареалу, о којима пише професор књижевности Универзитета у Прешову у Словачкој Валериј Пађак. О њима је почео да пише и проф. др Стеван Контантиновић, вандредни професор за русинску књижевност, али га је украјинизаторско-непотистичка групација „успешно” уклонила са Одсека за русинистику Филозофског факултета.

Тамаш је своје становиште према положају Русина експлицитно изразио за време одржавање конференције о мањинама у Србији који је организовала Српска академија наука и уметности. У објављеном апстракту свог рада, између осталог, пише: „Држава је, коначно, иако историјски неоправдано, позивајући се на грађанска права да свако буде оно што хоће, поделила Русине и Украјинце на две мањинске заједнице” (Тамаш 2005, 35). Замерању Тамаша држави да раздваја Русине од Украјинаца посвећује пажњу и Зоран Милошевић, и, узимајући у обзир 1. да је Тамаш деценијски шеф

уникатног Одсека за русинистику („која је расадник украјинштине међу српским Русинима”); 2. да Тамаш неће да разуме да Русини имају у Европи само једну гимназију коју финансира Србија; 3. да је положај вредновања мањинске проблематике на русинском језику на листи научних часописа исти као и положај вредновања већинске проблематике на српском језику и да су за то криви глобализацијски процеси; 4. да Тамаш дрско и тешко оптужује државу („источна деспотија”, „ригидна држава”), с правом закључује да, очигледно, Тамаш није ни објективан ни добронамеран човек (Милошевић 2009, 228–231).

Док Тамаш на конференцију у САНУ није ни дошао (али није пропустио да чланове САНУ етикетира са „кабадахије из САНУ”), аутор ових редака је учествовао на тој конференцији и у свом реферату указао на полуистине и нетачности Тамашевих навода у *Књизи резимеа*, поготово оних који се односе на наводну огромну угроженост Русина, и истакао да су Русини у суштини угрожени од оних који их не признају, а то су пре свега Русини украјинске свести (Фејса 2005, 36). Један од сагледаних цитата био је и Тамашев текст објављен на енглеском језику у зборнику радова са конференције организоване поводом 250-годишњице досељења Русина у Бачку. Тамаш је том приликом написао (иако о томе на конференцији није говорио):

“During the recent years I have had a lot of polemics with professor Paul Robert Magocsi and his followers; the polemics concerning the cultural and national identity of the Ruthenians in the Middle of Europe. The base of my disagreement is as follows: Professor Magocsi considers that Ruthenians are distinct (detached) people (1), that they should be given the status (rank) of a nation (2) and their own national state (3). The starting point of the Ruthenian identity, professor Magocsi bases upon anti-u(!)krainian phobia (4) which, in my opinion, has no roots in history (5) and not in science as well (6), and it is not in general interest of Ruthenians (7) and Ukrainians (8). In my opinion, Ruthenians are part of the Ukrainian nation (9), with their regional cultural and national identity (10). Here I make distinction between ethnical and political Ruthenianism (11). I think that prof. Magocsi’s conception is political but not scientific one (12), and that his ideas have failed to explain (to solve) the question of the Ruthenian language (13). I’m deeply convinced that it is not possible to create, to make Ruthenian national literary language on ground of (artificial) meta-languages (14) and it is even less possible to do it in somebody’s study-room (15) or by somebody’s pure intention (16). If it would be possible, Slav-Serbian (slavjano-serbski), then Iliric

languages (old Balkan languages) or K(!)arpatho-Russian (!) languages would be today still living and spoken languages (17). But we know that they are dead languages of many literary monuments (18). At last, why nobody writes poetry in Esperanto (19) in spite of the fact that many writers translate literary works into it (20)” (Тамаш 1996, 335–336).

Најмање 20 места у наведеном цитату заслужују коментар. (1) Да су карпатски Русини посебан народ не сматра то само канадски академик, већ и неколико десетина организација Русина које постоје у свету. (2) Колико је мени познато, професор Магочи истиче формирање националног идентитета, а све русинске организације истичу да су Карпатски Русини један народ и да им је неопходан статус националне мањине/заједнице, (3) а не статус нације у смислу у ком се импутира, у смислу да тај народ мора имати своју посебну, властиту државу, за што би требало цепати границе неколико држава. Док је, с једне стране, проф. Магочи у више наврата експлицитно писао о бездржавним народима, с друге стране, Влада Украјине доноси План мера за решавање проблема Украјинци-Русини, који представља комплекс противуставних мера за етноликвидацију Русина у Закарпатској области Украјине, као и за гушење русинства за границама Украјине, што представља мешање у унутрашње ствари других држава (Суљак 2010, 41; Паук 2010, 259–262). Према инфамном Плану дужност чланова украјинских организација, што значи и Савеза Русина (без *и* између) Украјинаца Србије, који су избрисали то, како га називају, „одиозно *и* које њих катастрофално дели” (Ляхович 2003, 506) да „свим средствима” реше проблем Русина на начин на који то налаже План мера за решавање проблема Украјинци-Русини (Фејса 2010, 175–178). У том контексту говори/пише се о Русинима као о „субетносу украјинског народа”, „украјинској дијаспори” или о „етнографској групи” (Хорњак 2006, 41–43). (4) О антиукрајинској фобији може бити говора само ако се то односи на Русине карпатског ареала којима је „преко ноћи” у школе, против њихове воље, уведен украјински језик (нпр. само у Словачкој у 265 школа 1952. године), значи, само ако се то односи на Русине који су четири деценије трпели тешку пресију стаљинизма; о фобији код бачко-сремских Русина тешко да може бити говора (с малим изузецима код оних који су били сведоци потписа 159 особа, које су такође тражиле административну замену руралног русинског бољим, лепшим, књижевним украјинским, или који су упознати са „прекрштавањем” Русина у Украјинце нпр. у *Географској монографији Општинe Врбас*). (5) И те како има корена у историји. Све до Великооктобарске победе комунизма. (6) Претходно важи

и за науку. (7, 8) Сасвим тачно. Таква квазитумачења само наносе штету и једном и другом народу, и Русинима и Украјинцима, које првенствено спаја Грkokатоличка црква. (9, 10) Сасвим тачно, под условом да је нагласак на „In my opinion” и ако се чита „I am a part of Ukrainian nation”. Нико никоме не брани самоопредељивање. Свако може да буде шта хоће, ако му то одговара, као што је аутору цитираног дела у неколико наврата одговарало и да се јавно изјасни као „Украјинац русинске мајке”, или нешто слично. Према међународним документима, свако има право на своје национално опредељење, као што га имају и његови следбеници из Савеза Русина (без и између) Украјинаца Србије. Ту катастрофалну деобу је, сетимо се, на катастрофалан начин решио совјетски, комунистички склоп мишљења административним решењем, које је по њима идеално, а које уопште није ни требало мењати у Карпатском ареалу. Совјетско административно „решење”, по њима, треба применити и на Русине у Војводини (који, узгред, представљају историјску грешку, чији је језик „анахрона и реакционарна појава” (Кочиш 1978, 22). „Решење” Јосипа Висарионовича Стаљина рефлектује се и на русинску књижевност. Отуд, нпр. књижевник Михајло Ковач оцењује да је народ „на делу украјинске земље која се налази између Горње Тисе и леђа планина Карпата (...) присаједињен својој матичној земљи Совјетској Украјини” (Ковач 1979, 5). На конференцији посвећеној 250-годишњици досељења Русина у Бачку средином 18. века, Ковач је професоре Александра Дуличенка и Пола Роберта Магочија назвао неправим пријатељима, а младе Русине који раде на *Српско-русинском речнику* и *Русинско-српском речнику* оптужио за саучесништво у асимилацији Русина у Србе и сл. Просто је несхватљиво зашто право на самоопредељење, према међународним конвенцијама, „Русини са русинском свешћу” широкогрудно дозвољавају „Русинима украјинске свести”, а „Русини украјинске свести” то право оспоравају „Русинима русинске свести” (поготово је то у драстичној форми заступљено у Карпатском ареалу, што је у *Славистици*, научном часопису Филолошког факултета у Београду, пласирао и Виктор Мојсијенко; у Србији се то у најгорем облику читава у спутавању права и слобода на јавну реч, односно на јавно стручно и научно испољавање ставова у писаном облику, па је нпр. Михајлу Фејси онемогућено да у *Славистици* објави реаговање на неистине и флоскуле изнете у квазинаучној критици зборника посвећеном микројезицима у Славији у коме је Фејса аргументовано опвргао неколико априорних ставова, нпр. да су војвођански Русини потомци украјинских досељеника, да

је бачванско-сремски русински језик настао на основу структуре украјинског језика и сл.; Мойсиенко 2018, 287). Што се пак тиче тачака 10–13 које се односе на колективитет са русинском свешћу, неопходно је на енглеском рећи следеће: а) *Ruthenians have never been Ukrainians*; б) *It may be said that Ruthenians are part of existing Rusyn nationality*; с) *both Ruthenians and Ukrainians, as well as Russians and White Russians, are parts of an old Rusyn (Rus') nation*). Видети и коментаре 2–6. (13) Професор Магочи је дао конструктивно и практично решење које је засад кулминирало објављивањем изузетно значајног зборника *Русински језик* (Magocsi 2004) који обухвата русинске варијанте Закарпатске области Украјине (Игор Керча), Прешовске области Словачке (Васиљ Јабур, Ана Плишкова), Лемковине Пољске (Хенрик Фонтанскиј, Олена Дуц-Фажфер), Мађарске (Гергеј Бенедек), Војводине (Јулијан Рамач, Михајло Фејса), Америке (Павел Роберт Магочиј). Колико је мени познато, Тамаш (14–20) није дао на решавању питања русинског језика апсолутно ништа ново. Он у суштини не схвата *European Charter for Regional or Minority Languages* која изискује да свака држава потписница темељи своју политику, законодавство и праксу, између осталих циљева и начела, и на “the recognition of the regional or minority languages as an expression of cultural wealth”, “the need for resolute action to promote regional or minority languages in order to safeguard them” и “the maintenance and development of links (...) between the groups using a regional and minority language.”

У ширем контексту Тамаш је највидљивији експонент украјинске спољашње политике (заједно са украјинским амбасадором) који са места шефа Катедре за русински језик и књижевност / Одсека за русинистику (1981–2015) више развија украјинистичку димензију Одсека за русинистику уместо, што би било логично, русинистичку. Поред тога што је Тамаш постао члан НАНУ непосредно по доношењу инфамног Плана за мере решења проблема Русини-Украјинци (1997), он је због својих (не)дела добио и орден за консолидовање украјинства и почасни докторат Ужгородског факултета, што ниједном „Украјинцу-Русину” није пошло за руком. Он је највећи део својих књига објавио у Новинско-издавачкој установи Руске слово, уз помоћ СРУС активиста Миколе Цапа и Миколе Шанте.

То чини и дугогодишњи заменик шефа Јулијана Тамаша, Јанко Рамач, од 2015. године, када је Тамаш отишао у пензију. Тамашев наследник Јанко Рамач, историчар, такође делује са позиција СРУС-а, у складу са инфамним Планом мера о решењу проблема

Русини-Украјинци. У функцији однарођивања Рамач је нпр. објавио монографију о Русинима од досељења у Бачку до 1918. године у којој на самом почетку наглашава да Русине третира за део украјинског народа. „Русине на Закарпатју, у Галицији, и Русине у Јужној Угарској у овој студији се третира као део украјинског народа” (Рамач 2007, 23), иако такав његов априорни приступ са историографске тачке нема смисла. Из обрађиваног периода не постоји ниједан примарни историографски документ у коме би Русини били третирани као Украјинци. То је, као што смо већ истицали, директна последица Резолуције Конгреса Коминтерне из 1924. године, која је инкорпорирана и инфамни План из 1996. године.

Заједнички именитељ СРУС-оваца је фалсификовање историје. Они су нпр. рукопис Љубомира Белеја објавили чак два пута у целини – једном као студију, једном као монографију. Други пут је Издавачко одељење НИУ Руске слово Миколe Шанте уложило ороман труд да преведе са украјинског на русински дотични рукопис и да га помпезно објави као монографију. За СРУС-овце је најзначајније што су уз историјски назив Рус, прве историјске државе приписали новокомпоноване синтагме Рус-Украјина (Белеј 2015, 193) и/или Украјина-Рус (видети Белеј 2015, 209), што ће, наравно, чланови СРУС-а цитирати и рецитирати и рециклирати цитате, да би дали свој допринос реализацији инфамног Плана. Треба напоменути да је Јанко Рамач и председник Комисије за науку часописа Шветлосц Миколe Цапа (шогора Миколe Шанте) НИУ Руске слово.

Најновије потраживање научних часописа, које се односи на анонимно рецензирање научних радова, СРУС-овци „маестрално” злоупотребљавају. Тако је аутор ових редака само у периоду од годину дана онемогућен да објави три научна рада. Један научни рад, који је посвећен најновијем правопису русинског језика проф. др Михајла Фејсе, Јанко Рамач је непосредно пред штампањем искључио из садржаја 4. броја научног часописа *Русинистичке студије / Ruthenian Studies* Одсека за русинистику. Други рад који за тему има поређење хроматске терминологије у русинском и српском језику, а који је претходно изложен и похваљен на међународној конференцији Полислав 2020., добио је негативну оцену, на шта се проф. др Михајла Фејса жалио Уредништву зборника радова са Конференције 2020 *Полислав*. У Жалби, између осталог пише:

„Узимајући у обзир све наведено, не прихватам препоруку аутора да тражим ‘солидан корпус’, јер сматрам да је и овај

довољно солидан. Бачко-сремски русински нема бољи корпус, а овај је, понављам изграђен, на најширој могућој грађи закључно са 2005. годином. Корпус, и овакав какав је, омогућава релевантне и аргументоване закључке рада. Те закључке не могу да оспоре паушални коментари Негативног рецензента. Дакле, немам намеру да прерађујем истраживање, али имам жељу да још један или два рецензента оцене мој рад. И, уколико не буде из групације која русински језик као језик не признаје уопште, баш као што не признаје ни Русине (одакле и потичу анимозитетни и цинички коментари), тврдим да ће рад бити позитивно оцењен (баш као и од Позитивног рецензента) и препоручен за објављивање без потребе за креирањем потпуно новог, ‘солидног’ корпуса. То ми се недавно први пут десило када сам рад под насловом „Деклинације именица у бачко-сремској и прешовској варијанти русинског језика” понуђен за објављивање у *Зборнику за језике и књижевности* Филозофског факултета (М52), не желећи да отприлике сличне приговоре у вези са ‘одабраним методолошким поступком’ прихватим, рад сам објавио у Међународном зборнику Универзитета у Прешову у Словачкој (М14) – без измене запете! Библиографска јединица гласи: Фејса, Михајло. 2018. «Меновницьки деклинації у бачко-сримскей и прешовскей вариянти русинского языка.» У: К. Копорова ред. *20 років високошкольскої русиністики на Словачії / 20 rokov vysokoškolskej rusinistiky na Slovensku*. Пряшів: Пряшівска універзіта в Пряшові – Центр язиків і культур народностных меншын – Інститут русинського языка і культури, 188–204. ISBN: 978-80-555-2081-0.

Тачност мојих речи се може проверити у архиви *Зборника за језике и књижевности Филозофског факултета*, а допис са негативном рецензијом прилажем у прилогу. Иако би и овај рецензент волео да повучем рад, ја то овај пут немам намеру да учиним. Нећу дозволити да они који не признају русински ликују и овом приликом. Стога, молим Уредништво *Полислава* да ми омогући треће мишљење.“

Трећи рад, који представља реаговање на поменуте флоскуле Виктора Мојсијенка (члана НАНУ), прво је враћен на избацивање наводно увредљивих делова, а након тога, иако је тражено и учињено, некоректно одбачен. Редакција научног часописа *Славистика* (одн. главна уредница Људмила Поповић, шефица Катедре за украјински језик и књижевност на Филолошком факултету у Београду, са којом се Јанко Рамач мења у нестручном држању часова/курсева – Људмила Поповић држи курсеве из русинске књижевности на

Одсеку за русинистику Филозофског факултета у Новом Саду, за шта је некомпетентна, а Јанко Рамач држи курсеве из украјинске књижевности на Катедри за украјински језик Филолошког факултета у Београду, за шта је такође некомпетентан) накнадно се сетила новог разлога/изговора и у е-писму послала максимално кратак одговор: „Критички осврт није укључен јер немамо рубрику за полемику.”

ЗАКЉУЧАК

Нестанком Совјетског савеза у свим земљама Карпатског ареала, изузев у Украјини, Русинима је признат њихов национални и језички идентитет. То се односи на Пољску, Словачку, Мађарску, Чешку, Русију, Румунију, Молдавију, Хрватску и Србију. Ни у једној од поменутих земаља немају такав статус какав имају војвођански Русини (Суботић 2018, 54). Пошто Русини имају пропорционално велики број интелектуалаца (видети Суботић 2018, 50), они могу да се успешно одупру Плану мера за решење проблема Русини-Украјинци (1996) и у коначној инстанци онемогуће активисте СРУС-а, који, уз свесрдну инострану подршку преко Амбасаде Украјине, настоје да Русине преточе у Украјинце, а њихов језик прогласе за дијалекат украјинског језика.

И поред значајног успеха СРУС-а у ратној, последњој деценији 20. века и у првој деценији 21. века, совјетска идеологија је и у Украјини осуђена на пропаст. Михајло Хорњак је добро приметио да, уколико Украјина заиста буде хтела у Европску заједницу, мораће да потписане међународне документе и испоштује, тј. мораће да призна и Русине и њихов језик у својој Закарпатској области (Хорњак 2006, 30, 67). То значи да ће случајева попут оних о којима је било говора у раду бити све мање.

Док је само питање времена када ће инфамни План завршити на сметлишту историје, опасност прети с друге стране. На ту опасност указује и Биљана Дражовић, анализирајући етнолингвистичку виталност русинског језика у Србији. Русини имају високу свест о свом националном идентитету и матерњем језику, као и о важности очувања традиције и језика. У борби за очувањем језика и његовим активним коришћењем русинска заједница не би смела да дозволи промену ставова према матерњем језику код младих, јер ако они почну да перципирају свој матерњи језик као отежавајућу околност и прихвате доминантни језик као једини језик економског напретка,

то ће неминовно довести до постепеног гашења русинског језика (Дражович 2018, 112–113).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Любомир, Белей. 2015. „Словиньскъ љзыкъ: народжена та життя мертвої мови.” У *Zbornik radova Međunarodne konferencije Uticaj porodice na formiranje kreativne ličnosti*, ur. Mirjana Milankov i Julijan Tamaš, 187–308. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Досталь, М. Ю. 2010. „Борьба закарпатских русинов за свою автономию в постсоветский период.” В *Русины Карпатской Руси: Проблемные вопросы истории и современность*, ред. Эдуард А. Попов, 210–217. Новочеркасск: Лик.
- Дражович, Биљана. 2018. *Етнолингвистична виталност руског језика у Србији*. Нови Сад: Завод за културу войводянских Руснацох.
- Дуличенко, Александр Д., и Мотоки Номати, ред. 2018. *Славянская микрофилология*. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University.
- Каменїчки, Юлијан, ред. 1994. *Руски календар 1994*. Нови Сад: НВУ Руске слово.
- Костельник, Г. 1975. *Проза*. Нови Сад: Руске слово.
- Кочиш, Микола М. 1978. *Лингвистични роботи*. Нови Сад: Руске слово.
- Медеша, Гелена. 2008. *Јазик наш насущни*. Нови Сад: Дружтво за руски јазик, литературу и културу.
- Медеша, Гелена. 2012. *З червеним подцагнуते*. Нови Сад: Дружтво за руски јазик, литературу и културу.
- Медеша, Гелена. 2013. *З червеним прецагнуते*. Нови Сад: Дружтво за руски јазик, литературу и културу.
- Медеша, Гелена. 2014. *З червеним виправене*. Нови Сад: Дружтво за руски јазик, литературу и културу.
- Медеша, Гелена. 2017. *З червеним дописане*. Нови Сад: Дружтво за руски јазик, литературу и културу.
- Милошевић, Зоран. 2009. „Русини у Србији: прилог проучавању русинске политике у Србији.” *Политичка ревија*, 22 (4): 225–234.
- Мойсиенко, Віктор. 2018. „Микрофилологија чи діалектологија? *Славянская микрофилология*, ред. Александр Д. Дуличенко, и Мотоки Номати.” *Славистика XXII* (2): 283–288.

- Паук, В. И. 2010. „Украинский государственный 'План мероприятий по решению проблем русинов-украинцев' – спланированный геноцид русинов в XXI столетии”, 254–262. В *Русины Карпатской Руси: Проблемные вопросы истории и современность*, ред. Эдуард А. Попов. Новочеркасск: Лик.
- Рамач, Јанко. 2007. *Русини у Јужној Угарској (1745–1918)*. Нови Сад: ВАНУ.
- Рамач, Јулијан. 2002. *Граматика руског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Рамач, Јулијан, Оксана Тимко-Џитко, Гелена Медеши, и Михајло Фејса. 2010. *Руско-сербски словник / Русинско-српски речник*. Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе – Филозофски факултет – Катедра за руски језик и литературу, Завод за културу войводјанских Руснаџох.
- Суботић, Момчило. 2018. „Русини и Украјинци у Војводини”. *Политичка ревија* 56 (2): 45–70.
- Суљак, Сергеј Ђ. 2010. „Русини: уроки трагическе историје.” В *Русини Карпатске Руси: Проблемне питања историје и модерности*, ред. Едуард А. Попов, 11–48. Новочеркасск: Лик.
- Тамаш, Јулијан. 1984. *Русинска књижевност, историја и статус*. Нови Сад: Матица српска.
- Тамаш, Јулијан. 1996. „Улога Русињох у европској цивилизацији”. У: *Руснаци / Русини 1745–1995*, ред. Јулијан Тамаш, и Славко Сабо, 331–346. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Филозофски факултет.
- Тамаш, Јулијан. 1997. *Историја руске литературе*. Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.
- Тамаш, Јулијан. 2005. „Русинска и украјинска национална мањина у Србији: синхронија и телеологија.” У *Књига резимеа са Међународног научног скупа Положај националних мањина у Србији*, САНУ, 24–26. новембра 2005, 34–35. Београд: Српска академија наука и уметности – Међунационални одбор за проучавање националних мањина и људских права.
- Фејса, Михајло. 2005. „Положај русинске националне мањине.” У *Књига резимеа са Међународног научног скупа Положај националних мањина у Србији*, САНУ, 24–26. новембра 2005, 36–38. Београд: Српска академија наука и уметности – Међунационални одбор за проучавање националних мањина и људских права.

- Фейса, Михайло, ред. 2006. *Русини/Руснаци/Ruthenians (1745–2005)*, I. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за русинистику, ИК Прометеј, КПД ДОК.
- Фейса, Михайло, ред. 2009. *Русини/Руснаци/Ruthenians (1745–2005)*, II. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за русинистику, ИК Прометеј, КПД ДОК.
- Фејса, Михајло. 2010. *Нова Србија и њена русинска мањина / Нова Србија и њеј руска менишина / The New Serbia And Its Ruthenian Minority*. Нови Сад: ИК Прометеј, КПД ДОК, 236.
- Фейса, Михайло. 2017. *Правописни словник руског језика*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одделене за русинистику. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-419-1>>.
- Фејса, Михајло. 2018а. „Фактори опстанка русинске националне заједнице у Србији.” *Зборник Матице српске за друштвене науке* 165 (1): 17–29.
- Фейса, Михайло. 2018б. „Розвиване и досягнуца Одделене за русинистику”. В *Studium Carpato-Ruthenorum 2018: Штудиј з карпаторусинистике*, ед. Кветосава Копорова, 144–157. Пряшів: Пряшівска універзита в Пряшові – Центер језиків і култур народностних меншын – Інштитут русиньског језика і културы. https://www.academia.edu/38435511/Studium_Carpato-Ruthenorum_2018.pdf.
- Фейса, Михайло. 2019. *Правопис руског језика*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одделене за русинистику. <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-520-4>.
- Хорњак, Михајло. 2006. „Бачко-сремски Русини (порекло, начин живота, положај и права, институције и организације)”. У *Русини/Руснаци/Ruthenians (1745–2005)*, I, ур. Михайло Фейса, 23–73. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за русинистику, ИК Прометеј, КПД ДОК.
- Fejsa, Mihajlo. 2000. “Југославјански Русини (Руснаци) / Ruthènes de Yougoslavie / Yugoslav Rusyns (Ruthenians).” In *Multilingual European Guide of Cultural Communities and of Maisons de Pays of Europe*, ed. Marcel Meaufront, 267–278. Le Cannet: European Federation of the Maisons de Pays.
- Fejsa, Mihajlo. 2016. “The Preservation Factors of the Ruthenians in Serbia / Vojvodina.” *Studii de Stiinta si Cultura XII* 2 (45): 63–73.
- Gavrilović, Slavko. 1977. “Русини у Вачкој і Срему од средине XVIII до средине XIX века.” *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 152–215. Novi Sad: Društvo istoričara Vojvodine.

- Hornjak, Mihajlo. 2010. "Ruthenians in Vojvodina Between Disputed Past and Uncertain Future." В *Русины Карпатской Руси: Проблемные вопросы истории и современность*, ред. Эдуард А. Попов, 192–200. Новочеркасск: Лик.
- Magocsi, Paul R. 1996. "The Rusyn Language Question Revisited." In *A New Slavic Language Is Born*, ed. Paul R. Magocsi, 19–47. New York: Columbia University Press.
- Magocsi, Paul R., ed. 2004. *Русиньскый язык*. Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Magocsi, Paul R. 2006. *The People From Nowhere*. Uzhorod: Valerii Padiak Publishers.
- Medješi, Ljubomir. 1993. "The Problem of Cultural Borders in the History of Ethnic Groups: The Yugoslav Rusyns." In *The Persistence of Regional Cultures: Rusyns And Ukrainians In Their Carpathian Homeland And Abroad*, ed. Paul R. Magocsi, 139–162. New York: Carpatho-Rusyn Research Center.

Mihajlo Fejsa**Faculty of Philosophy, Novi Sad*

IMPLEMENTATION OF THE INFAMOUS PLAN OF THE MEASURES FOR SOLVING THE PROBLEM OF UKRAINIANS-RUSYNS IN SERBIA

Resume

More than three decades after the Velvet Revolution (1989) it is clear that the Carpatho-Rusyns/Ruthenians were never completely wiped out from their homeland. Today, the governments of Slovakia, Poland, the Czech Republic, Hungary, Romania, Serbia, and Croatia recognize the Carpatho-Rusyns as a national minority. Only the government of Ukraine refuses to recognize the Carpatho-Rusyns as a national minority. It does not recognize Rusyn/Ruthenian national identity in Ukraine and neighbouring countries, as well as in Serbia. It even issued the Plan of the Measures for Solving the Problem of Ukrainians-Rusyns (1996) that causes partitions in regards to the issues, such as „who are we and what are we” and „are we Ruthenians/Rusnaks or Ukrainians”. Since people do not have any doubts about it, and all European countries have accepted the set of principles to safeguard the language right and cultural rights of national minorities, the Vojvodina Ruthenians expect that the last Stalinist bastion in the world will fall down soon. The Vojvodina Ruthenians expect a clear recommendation by the European bodies that Ukraine should 1. avoid further employment of the term “ethnographic/sub-ethnic group” of the Ukrainian people when speaking of the Rusyns/Ruthenians; 2. avoid defining the Rusyn/Ruthenian language as a dialect of the Ukrainian language; 3. avoid treatment of the traditional designations “Rus” and “Rusyn” as an old name for “Ukraine” and “Ukrainian”. The Framework Convention for the Protection of National Minorities should be adopted by the government of Ukraine as well and the ukrainization should be put to an end.

Keywords: ukrainization, Ruthenians, Rusyns, Ukrainians-Rusyns, national minorities, human rights. **

* mihajlo.fejsa@ff.uns.ac.rs

** Овај рад је примљен 1. јануара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

**О ВИШЕСТРАНАЧЈУ КОД СРБА
У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС**

51

Момчило Суботић

О ВИШЕСТРАНАЧЈУ КОД СРБА

-ПОЛИТИКОЛОШКО-ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ-

71

Владица Тодоровић

РАЗЛОЗИ ПРЕСТАНКА ДОМИНАЦИЈЕ

СРПСКЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ НА ДЕСНОЈ

СТРАНИ ПОЛИТИЧКЕ СЦЕНЕ У СРБИЈИ

УДК 329(497.11)(091)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.3>

Оригинални научни рад

Момчило Суботић

Институт за политичке студије, Београд

О ВИШЕСТРАНАЧЈУ КОД СРБА -ПОЛИТИКОЛОШКО- ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ-

Сажетак

Овај чланак је писан поводом 30 година од обнављања вишепартијског система у Србији. Аутор је мишљења да је било потребно да се направи историјски преглед, тј. политиколошко-историјски пресек вишестраначја у Србији, као и у другим деловима бивше југословенске државе у којима је живео и политички деловао српски народ, у предјугословенском, југословенском и постјугословенском периоду, односно у самосталној Србији. Поред периодизације вишестраначког система у Србији-Југославији-Србији, презентовани су кључни историјски и политички моменти Срба, политичких странака и њихових вођа, преко којих су артикулисана сва важна национална, политичка и државна питања српске и југословенске државе. У раду је коришћен историјски метод, затим метод анализе и синтезе, поготово имајући у виду да се разматра дугачак историјски период: од настанка првих политичких странака у Србији – друга половина 19. века – до краја 20. века. Научни и друштвени циљ овог рада су повезани и узајамно испреплетени: циљ је да се сагледају учинци вишестраначја на српском државном и политичком простору у трајању више од једног века, и да се повуку неке паралеле у понашању и деловању српских политичара и партија у прошлости и данас.

Кључне речи: политичке странке, вође странака, Србија, Југославија, међунационални и међустраначки односи, српске странке и „разбираспад“ СФРЈ – до „Дејтона“.

ПРЕДЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД Деветнаести век

Ако бисмо правили временску периодизацију политичких партија у Србији и њихово упоређивање и истицање неких сличности и разлика, те значајних историјских момената, онда бисмо вишепартијско деловање могли посматрати кроз три периода: предјугословенски, југословенски и постјугословенски.

Неспорно је да је 19. век српског просветитељства, модернизације и европеизације, како се данас каже. Већ у време Карађорђа и Српске револуције од 1804. имамо Велику школу 1808. (Доситеја Обрадовића, Ивана Југовића), касније у Лицеј (1838), затим музеје и библиотеке, гимназије, Друштво српске словесности (1841), Велику школу (1863), Народно позориште (1869) Српско лекарско друштво и Црвени крст (1872. оснивач и председник др Владан Ђорђевић), обновљену аутокефалност Српске православне цркве (1879). Године 1882. Србија постаје краљевина, први пут од времена Немањића, на челу са краљем Миланом; затим основана је СКА (1886), Српска књижевна задруга (1902), све до Београдског универзитета (1905).

„То је време када су маленом Србијом ходали велики људи“ – како је истицао историчар Радован Самарџић. Заиста, у време Српске револуције (Леополд Ранке) у Србији су се стицали многи велики и значајни Срби. Доситеј, светски путник и интелектуалац европског формата. Пре европског путовања, Доситеј је 10 година провео у посној и убогој Српској Далмацији (Радуловић 1990), затим ту је Иван Југовић, тј. Милан Савић, затим Теодор Филиповић, тј. Божидар Грујовић, а живе везе са Карађорђвим устаницима одржавао је и митрополит Стефан Стратимировић и владика новосадски Јован Јовановић и други. Ту је Вук Караџић, Јован Стерија Поповић, ту су и други интелектуалци који су се сјатили у Србију, као професори и научници. Многи који су студирали у иностранству по плану српске државе и вратили се да јој буду од користи. Ту су и Срби католици; први председник СКА био је Србин католик, Јосиф Панчић, ботаничар и зоолог, који је прешао у православље (мали број Срба се вратио у православље из других деноминација). Затим у Београду је Србин католик Матија Бан, Медо Пуџић, Лујо Војновић, (наравно и његов брат Иво Војновић је Србин католик: Драма: „Смрт Мајке Југовића“, „Лазарево васкрсење“, али он није живео и деловао у Србији), затим Јован Ђаја (1846 – 1928), један од најугледнијих новинара у Србији, посланик у Турској, др

Александар Ђаја, агроном, др Сениша Ђаја, професор фармацеутике у Београду, ђенерал Драгутин Франасовић, са Корчуле, прешао све чинове у српској војсци – до ђенерала, ађутант кнеза Милана и три пута министар војни Краљевине Србије, Ђура Хорватовић, Србин из Славоније, командант војске и министар војни у Краљевини Србији, посланик у Петрограду, итд. (Хорватовић је био православне вере).

Наравно, међу њих спадају и значајни српски политичари и државници, што је и тема овог чланка, који су постали и оснивачи првих политичких странака у Србији. Ту бисмо могли повући једну лако уочљиво државотворну вертикалу међу тим значајним именима. То су за време владавине кнеза Александра Карађорђевића (занимљиво је да је кнез Александар Карађорђевић био ађутант код кнеза Михаила до смене власти – М.С.): Тома Вучић Перишић, као прек и насилан човек био је „други кнез Милош“, и не може се сврстати у узорне српске државнике, Аврам Петронијевић, образован, светски човек води Србију кроз бурне године како на унутрашњем тако и на спољном плану – до смрти 1852. Замењује га на Влади Илија Гарашанин, министар унутрашњих послова, творац чувеног „Начертанија“. За време кнеза Александра Карађорђевића Србија је војнички помагала Српску Војводину, и ту је посебно место имао Стеван Петровић Книћанин. Гарашанин ће бити председник Министарског савета код кнеза Михаила Обреновића од 1861. до 1867, Михаило га је сменио јер се противио његовом браку са рођаком Катарином Констатиновић, унуком газда Јевремовом (Михаило јој је написао песму: „Што се море мисли моје“). Није неважно истаћи да је Михаила напустила супруга Јулија Хуњади и отишла љубавнику. Михаило је, пак, имао ванбрачног сина Велимира (новинар „Политике“ ?) са неком Словенком, али га очигледно није признао, иначе би питање наслеђа другачије било решено. У несређеним породицама расли су и живели сви Обреновићи, поготово Милан и Александар, а среће нису имали ни са својим женама – попут Топаловића у Маратонцима. Као велику заслугу кнеза Михаила треба истакнути 1867. годину и ослобођење градова – тврђава (Београд, Смедерево, Кладово и Шабац) и протеривање Турака. Томе је свој велики допринос дао и Јован Ристић, посланик (капућехаја) у Цариграду.

Да наставимо поменути вертикалу. Након Илије Гарашанина следи Јован Ристић, оснивач и председник Либералне странке (1881, страначко гласило *Српска застава*, чије је уредник и одличан списатељ: Живан Живановић, писац *Политичке историје Србије*, зет Аписов; оженио је Аписову старију сестру Јелену, прву у рангу

Више женске школе). Председник либерала до уједињења у прву Југославију био је Стојан Рибарац, а странка је поред интелигенције окупљала и трговце, људе од традиције, и била је изразито национална и државотворна. Ристић је био најдржавотворнији српски политичар уопште (по политичком карактеру, ставу и политичкој постојаности и родољубљу најближа му је легендарна тројка политичара из Српске Војводине: Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић). Образован, упоран, са израженим политичким и дипломатским стилем, намесник и кнезу Милану и краљу Александру Обреновићу. Један од најзначајних датума у историји модерне Србије је свакако Берлински конгрес (1878). Велики је допринос Јована Ристића, који се у кулоарима, будући да је није могао да присуствује самом конгресу, сусретао са главним креаторима на Конгресу, на којем је Србија призната као независна држава.¹

Никола Пашић, оснивач и председник Народне радикалне странке (1881 – гласило *Самоуправа*, уредник Пера Тодоровић, један од првих радикала, од којих је одбачен због покушаја да их наговори за коалицију са напредњацима, након тога – Дворски новинар – *Мале новине*). Пашић је творац парламентаризма у Србији, у својој 45 година дугој политичкој каријери у 25 мандата био је председник владе Краљевине Србије и Краљевине СХС (Генерал Сава Грујић, радикал, био је председник Владе седам пута, Чедомиљ Мијатовић био је у шест наврата, што председник, што министар разних ресора, затим др Владан Ђорђевић, па самосталци Љуба Стојановић, Љуба Давидовић, Никола Узуновић...). Радикали нису могли остати на учењу Светозара Марковића који није признавао ни веру ни породицу, а требало је ући у српско неписмено и сиромашно село.

Милан Пироћанац, председник Напредне странке (1881 – 1886), а након њега ту функцију су обављали: Милутин Гарашанин, Чедомиљ Мијатовић, Стојан Новаковић, (страначки орган „напредњака“ било је *Видело*). Странка се углавном поистовећивала са краљем Миланом. Кад су напредњаци остали без подршке краља (1896) – Гарашанин је распустио странку. Иако је важила као

¹ Овде треба „увезати“ две значајне личности: Леополда Ранкеа и Јована Ристића. Ранке је писац огромног дела; важи за највећег немачког историчара 19 века... Јован Ристић, посветио му је своју академску беседу под називом „Леополд Ранке и ослобођење Србије“ (1892). Ристић је био и Ранкеов студент, а постоји прича да је Ристић на Берлинском конгресу свог професора подсетио на давну сарадњу са Вуком Караџићем. Ристић је био шеф српске делегације, а Ранке саветник најмоћнијег човека Конгреса Ота фон Бизмарка. На том Конгресу Србија и Црна Гора су признате као независне државе, а Србија је увећана за пет округа: нишки, пиротски, врањски, лесковачки и топлички.

Дворска странка, треба рећи да је краљ Милан, као и касније краљ Александар правили разне коалиције између ове три странке, што је доводило до њихових жестоких и насилних окршаја, убистава, паљевина итд. Краљ Милан је био немилосрдан у кажњавању побуњеника, као што је било у време Тимочке буне (1883), кад је насилно с војском кренуо да узима оружје од страновника Зајечара и околине. Насилне и погибелне биле су и Тополска буна 1885, Ивањдански атентат (1899) и сл... Било је велике омразе и сукоба међу странкама. Тако су напредњаци страдали од радикалске освете када је Милан уместо њих 1887. у Владу поставио радикале – убијено је више од 140 људи, спаљено неколико стотина кућа, амбара, летине и слично. Овакви и слични изливи беса и братомржње дешавали су се више пута у наредним годинама.

Стојан (рођен као Коста, па је касније своје име посрбио) Новаковић, гласовити српски историчар и филолог, председник владе и министар у више наврата, како у владама последњих Обреновића, тако и на почетку 20. века, у владама краља Петра Карађорђевића. Ово је период парламентарних влада, за разлику од 19. века у којем је Србија имала уставе: два Милошева: Сретењски (1835) затим тзв. турски (1838), а потом Намеснички (1869), Миланов (1888), Александров (1901), Александров (1903), али ови уставни нису досегли до парламентаризма, већ само до министарских савета и владе, а у Михаилово време до скупштине.

За разлику од данашње српске партијске сцене, где је прелазак из једне странке у другу готово нормална ствар, један председнички кандидат се на изборима појавио као симбол такве политичке праксе – као „Бели Прелетачевић“, то се, међутим, у 19. веку у периоду настанка и деловања првих политичких странака у Србији – није могло ни замислити. Партије су чврсто држале своје позиције. Треба нагласити да су питање уједињења Србије са осталим деловима српског народа: у БиХ, Војводини, делу Хрватске биле теме стално присутне у политичким плановима кнеза Михаила, Јована Ристића и Стојана Новаковића.

Двадесети век

Тек после Устава из 1901. који су напредњаци прихватили, иако је био крајње апсолутистички, а прихватио га је и већински део радикала, док се мањински део издвојио у тз. Самосталце, што је довело до поделе у редовима радикала: на радикале и самосталце. У веома турбулентним и ратним годинама, све до уједињења у

Краљевину СХС, на власти ће бити углавном радикали и самосталци, уз декоративно учешће либерала и напредњака. Иако се за ове бурне године каже да су биле „златно доба српског парламентаризма“, њих су оптерећивали и политичке прилике у околним српским земљама.

Ово је период Анексије Босне и Херцеговине од стране А/У (1908), која је изазвала велике демонстрације у Београду, да би српска влада у марту 1909. изјавила да Анексија не угрожава интересе Србије. На анексију је слично реаговала и Русија, заносећи се обећаним правом пролаза кроз мореузе Босфор и Дарданеле. Након Ријечке и Задарске резолуције (септембар 1905), у којима су хрватски представници признали Србе као нацију и одустали од својатања Босне и Херцеговине, формирана је Хрватско-српска коалиција (1906) на челу са Франом Супилом и Светозаром Прибићевићем. (Прибићевић 1999). Међутим, 1909. године у Хрватској се одвија Велеиздајнички процес – против 53 Србина, члана Српске самосталне странке, која је са Хрватском странком права чинила Хрватско-српску коалицију. Оптужени су да су сарађивали са властима Краљевине Србије у завери, са циљем уједињења Јужних Словена у заједничку државу са Србијом. Такође, паралелно је вођен тзв. Фридјунгов процес, у којем историчар и академик Царске академије наука Хајнрих Фридјунг у чланку „Аустроугарска и Србија“ оптужује четворицу неименованих чланова Коалиције, да су за своје деловање примили новац од МИП- а Краљевине Србије. Треба поменути, да су победе Србије у Балканским ратовима 1912/1913 изазвале талас одушевљења у јужнословенским крајевима под А/У, што је допринело победи Хрватско-српске коалиције на изборима 1913, која је током рата имала већину у Сабору, свакако захваљујући опортунистичкој политици њеног вођства. Богдан Медаковић био је председник Сабора током Првог светског рата, и та чињеница је имала утицаја на какав-такав опстанак Срба у Хрватској. Иначе, према сведочењу Ивана Рибара, српском народу у Хрватској била је намењена судбина покоља који су планирали франковаци са неким круговима у Бечу. Рибар каже да би се то и десило да Срба, како он наводи, није било преко 650 хиљада (Рибар 1965).

То је време оснивања Народне одбране (1808), затим „Организације Уједињење или смрт“, познатије као „Црна Рука“ (1911), којој је на челу био један од водећих завереника, Драгутин Димитријевић Апис, Начелник обавештајног одељења у Генералштабу. Гласило „Црне руке“ *Пијемонт* уређивао је Љуба Јовановић – Чупа. Апису је приписивана умешаност у Сарајевски

атентат 1914. По узору на Загребачки, вођен је и Бањалучки велеиздајнички процес (1915) против 156 Срба; ниједан Србин, члан Босанског сабора није био на слободи. Треба истаћи да су учесници мајског преврата, поред Аписа, били и пуковник Петар Мишић, пуковник Александар Машин (девер Драге Луњевице Машин), и други, као и поручник Петар Живковић, који ће касније одступити и бити оснивач тзв. „Беле руке“, а потом и Командант гарде. Аписа су у почетку подржавали и регент Александар, као и Никола Пашић. И политика и Врховна команда (војвода Путник је био наклоњен Апису) су знали за постојање „Црне руке“. Апис је обавестио Пашића о постојању и циљевима организације, а овај му је одговорио: „Ви можете радити, али бићете ухапшени када ми то будемо хтели“. Солунски процес на којем су, наводно због атентата на Александра, а у ствари због, наводне умешаности у Сарајевски атентат, ликвидирани пуковник Апис, мајор Љубомир Вуловић и Раде Малобабић. Да нису претходно погинули били би сигурно стрељани на овом суђењу и војвода Вук (потпуковник Војин Поповић) и мајор Војислав Танкосић (Турлаков 2001, 142). Овај злочин уздрмао је на дуже време српску политичку сцену, и крајње негативно деловао на српску политику (гео)политичку оријентацију. Апису и друговима судио је његов некадашњи професор у Војној академији, па блискомишљеник и завереник, потом радикалски посланик и војни експерт, пуковник Петар Мишић. Бедно, срамотно!

Никола Пашић и владајући радикали у више наврата су показали да они нису државотворна, ни национална, српска, већ југословенска странка. О томе сведоче бар три-четири кључна доказа. Први је Нишка декларација (1914), у којој Пашић и Влада за ратни циљ Србије проглашава ослобођење и уједињење Србије и Срба и неослобођене браће Словенаца и Хрвата, који то од Србије нису тражили. Напротив, били су на супротној страни фронта. Декларација је донета у време када у Церској и Колубарској бици Хрвати, уз Чехе убијају и врше покољ у Мачви и Подрињу. Дакле, уместо тзв. малог решења које је значило проширену Србију, ограничену на већински српске делове Двојне монархије, на које су га упућивали руски савезници, па и сам цар Николај Други, преко министра Сергеја Сазонова, Пашић се определио за „велико решење“, које обухватало све етнички југословенске крајеве. Очигледно да је на њега, преко Јована Цвијића и Александра Белића, његових главних саветника, снажно утицала „Штросмајер-Јагићева“ теорија о „једном троименом народу“, која ће за Хрвате и Словенце имати орочен геополитички смисао – до стварања њихових националних

држава, Хрватске и Словеније, а што је изазвало пометњу међу српским политичким партијама. Ова хрватска подметачина о „троименом“ народу нашла је своје место и у Видовданском уставу (1921) у којем је и језик назван „српско-хрватско-словеначки“, што је најобичнији фалсификат и бесмислица. Други доказ о Пашићевом државном експерименту представља оснивање Југословенског одбора (30. април 1915), када је просто ловио по иностранству хрватске и словеначке представнике за тај одбор, да према Западу демонстрира југословенску политику уједињења. Већина чланова ЈО били су чланови масонских ложа, па се и каснија Југославија, односно Краљевина СХС, може сматрати и масонским делом.

У више наврата су Пашићу, Трумбић и Супило, хрватски чланови ЈО, иначе бивши праваши, давали до знања да њих интересује само идеја самосталне и велике Хрватске. Супило је отворено говорио о супериорности Хрвата због католичке вере, и „да би до уједињења могло доћи само уколико то желе Хрвати, а да они то неће“ (Шепић 1968, 281). Трумбић, пак, је истицао да је Дрина, Сава и Дунав „санитарна линија“ или „демаркациона линија“ која дели пречанске крајеве од Србије. Управо је са руске стране долазила бојазан од католичанства будуће југословенске државе, на шта су опомињали Пашића. „Мало решење“ имало је ослонац и у понуди западних савезника. Тако долазимо до трећег доказа, а то је Лондонски споразум (26. април 1915.), који је нудио стварање територијално заокружене српске етничке територије, са пола Македоније, северном Албанијом, Босном и Херцеговином и већом облашћу Јадранског приморја у Далмацији, до рта Планке, изнад Сплита, под условом да се Србија одрекне југословенских тежњи и приступи обнови „балканског блока“. Следећи, четврти доказ Пашићевих, и Александрових југословенских амбиција, представљала је Женевска конференција (30. октобар 1918). Двадесет деветог октобра 1918. у Загребу је формирано Народно веће Државе Словенаца, Хрвата и Срба, које није признала ниједна држава, али јесте Никола Пашић, који је предводио делегацију Владе Србије на Женевској конференцији новембра 1918., у преговорима са ЈО и представницима Народног већа око уређења будуће државе. Поред Пашића са српске стране били су опозиционари Милорад Драшковић, Војислав Маринковић и Марко Трифковић, од Народног вијећа: Корошец са Чингријом и Жерјавим, и од ЈО, Трумбић, Грегорин, Душан Васиљевић, Никола Стојановић и Јован Бањанин. Донета је тзв. Женевска декларација која прихвата предлог НВ и ЈО о дуалистичком уређењу нове југословенске

државе. Женевска декларација, тј. креатори ове декларације, под иницијативом хрватских представника, стајали су под утиском Аустроугарске нагодбе из 1867. године и Декларација је изражавала оснивање државе са двојном државношћу. Остварени су Супилови и Трумбићеви идеали... „пазите нас има осам милиона, а вас само четири. То морате узети у обзир“ – истицао је Трумбић. Он је Србе из непризнате државе СХС узимао за своје. Држава би се делила на хрватски део и Србију и Црну Гору. Пашићу је ово, наводно, „спаковала“ опозиција, поготово самосталци, која је имала више разумевања за представнике Хрвата него за српске интересе.

Поменули смо државотворност првака српских војвођанских странака: Светозара Милетића, Михаила Полит Десанчића и Јаше Томића. Овом приликом само да кажемо следеће. Светотар Милетић (1826 – 1901) био је најзначајнија политичка личност међу војвођанским Србима. За његово име везана је Српска народна слободоумна странка која је основана Бечкеречким споразумом 28. јануара 1869. године (страначко гласило *Застава*). Позната је Милетићева мисао : „Јер и ми Срби смо и Срби и грађани“. Суштина Милетићеве националне мисли сводила се на ово: „Срби морају имати своју независну и уједињену државу. Док се то не оствари, Србима у Угарској неопходна је аутономија ради заштите свог националног бића“ (Попов/Микавица 1999, 232). Милетић, као и његови политички наследници Михаило Полит Десанчић и Јаша Томић, видео је српску државу (са Србијом уједињене: Српска Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Стара Србија) у некој врсти федерације или конфедерације са Бугарском. Никако са Хрватском, на шта ће се под утицајем Штросмајерове идеологије југословенства, али и већине српских интелектуалаца одлучити Српска Влада почетком Првог светског рата. Наиме, и Милетић и његови наследници добро су упознали антисрпску димензију и суштину „аустро-хрватског геополитичког пројекта илирства и југословенства.“

Михаило Полит Десанчић (1833 – 1920) је из СНСС издвојио своје либерално крило и 1887. основао Српску либералну странку (страначки орган *Браник*), док је у постојећој странци у којој је остало радикално језгро оформљена Радикална странка (лист *Застава*) а странку је наставио да води Јаша Томић, који је био зет Св. Милетића. О родољубљу, здравој политичкој и националној мисли ове двојице политичких људи, сведоче следеће реченице: Либерал Полит је истицао да је право сваког народа на националну државу, сматрајући да тамо где је нација подељена на више

држава, као што је случај са Србима, законито према овом начелу, треба да дође до уједињења делова у целину и до стварања једне државе... Крајњи смисао ове идеје исказао је на скупштини у Новом Саду 1918., када је Полит закључио да је његова Српска либерална странка испунила историјски задатак и да у новој држави, Краљевини СХС, нема довољно разлога за даље деловање. Кад је у Темишвару дочекао ослободилачку српску војску Десанчићу се, уместо Српске Војводине у Хабзбуршкој монархији, „јасно указивала велика Србија“, за коју је мислио да ће дефинитивно постати највећа држава на Балкану (Микавица 2007, 428). О Јаши Томићу (1856 – 1922), овом приликом, само толико да је био један од ретких противника доктрине о „троименом народу“. Говорио је да треба прво „обући српску кошуљу“, па тек онда „југословенску капут“. Пресудно је утицао на одлуку Велике народне скупштине да се Банат, Бачка и Барања (Срем је то учино дан раније) прикључе Краљевини Србији непосредно, без посредовања Загреб (Ракић 1986).

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД

Прва Југославија

Питање облика државног уређења узрок сталних сукоба и пропасти прве југословенске државе. Године 1919. основана је у Сарајеву Демократска заједница – касније Демократска странка у коју су ушле самостална радикална странка, напредњачка, либерална (народна), један део радикала, део српско-хрватске коалиције, либерали из Словеније и још неке мање групе из БиХ и Далмације. Њени главни људи били су Љуба Давидовић и Светозар Прибићевић. Имала је свој лист „Демократија“, под уредништвом Владимира Ћоровића. Комунистичка партија Југославије основана 1919. На првим изборима јуна 1920. заузела је треће место са 58 посланика. Законом о заштити државе (1921) забрањен јој је рад.

Године 1919. Љуба Стојановић, вођа самосталаца и некадашњи председник Владе, основао је Републиканску странку. Њен партијски орган звао се у складу са идеолошком орјентацијом и називом странке: „Република“.

Маја 1919. основан је Усташа-Хрватски ослободилачки покрет у Грацу – један од главних оснивача били су Ивица Франк, син Јосипа Франка, шефа Чисте странке права, и Стјепан Саркотић, последњи А/У гувернер БиХ.

Новембра 1920. у Загребу су Хрвати протестовали против уједињења. Радић и његове присталице говорили су да им је нова држава наметнута. Радић је тражио „неутралну сељачку републику Хрватску“, односно да се Хрватској „по праву самоодређења“ призна пуна државност (Чулиновић 1961, 159). Српски политичари, попут Стојана Протића, почели су да удовољавају Хрватима и праве планове о федерализацији државе, на племенске аутономије. Томе се жестоко противио Светозар Прибићевић, који је стајао на становишту хрватске, штротсмајеровско-јагићевске теорије по којој су Срби, Хрвати и Словенци један народ – теорија о „троплеменом“ народу. Од доношења Видовданског устава до његовог укидања 9. јануара 1929., Народна скупштина је бирана још три пута марта 1923., фебруара 1925. и септембра 1927. године. Међутим, држава, састављена од дојучерашњих ратних непријатеља, историјски неутемељена – није имала базни консензус заснован на „вољи народа“. Године 1924. Прибићевић из Демократске странке издваја своју Самосталну демократску странку. Радић се одриче републиканизма и 1925. улази у владу; владе се мењају као на текућој траци. Као министар просвете Радић је за кратко време сменио читав низ Срба професора Универзитета у Загребу – дао их је „умировити“. Прибићевић и Радић праве коалицију 1927. – Сељачко демократску коалицију (СДК). Тако сад Прибићевић долази на позиције Радића, и жестоко удара по централизму. Децембра 1926. умире Пашић. Краљ Александар у јануару 1929. суспендује Устав и парламентарни партијски систем, уводи лични режим и за председника Владе именује генерала Петра Живковића. Почетком септембра 1931. октроисао је нови Устав. Српске политичке странке се расипају – оне се даље деле, за разлику од хрватских које након Загребачких пунктација (1932) траже повратак на 1918. годину. Потписници ових пунктација су: В. Мачек (који је у ствари био Словенац, и у том смислу подсећао је на бискупа Антона Махничу, такође Словенца, који је рекао: „Рођен сам као Словенац а умрећу као Хрват“), Ј. Предавец, Јурај Шутеј (ХСС), затим три Србина, Душан Бошковић (адвокат из Панчева), прота Душан Кеџмановић из БиХ и Сава Косановић, министар у Симовићевој влади, а после Другог светског рата Титов министар и амбасадор, иначе Теслин сестрић, Хинко Кризман, Вјаћеслав Вилдер испред СДС (Светозар Прибићевић је био интерниран), као и усташки идеолог Миле Будак. После „пунктација“ Мачек је био затворен, као и Корошец, (конфиниран на Хвару), али Мачек и из затвора изјављује да је Југославија болесник који „болује од неизлечиве болести, који

ће сигурно умрети, а та смрт ослободиће Хрватску“. У њима се тражи повратак на исходишну 1918. годину, осуђује централизам и тражи федералистичко преуређење Краљевине Југославије. Краљ Александар у низу свакојаким довијања и импровизација (1928. намеравао ја да изврши тзв. ампутацију Хрватске) 1933. оснива Југословенску националну странку (делови радикала, демократа и десно крило Словеначке народне странке. ЈНС, у чијем вођству су између осталих били: Петар Живковић, Милан Сршкић, Никола Узуновић, Богољуб Јевтић..., заснована на централизму и југословенском унитаризму, чији је циљ да развија „југословенску националну мисао“. Интересантно је мишљење Љубе Стојановића: „У Србији, пре рата, зато што су били сви Срби, није било никаквог јединственог српског фронта, већ су били подељени у политичке партије. Тако подељени дошли су у нову државу, у нади да ће се тако поделити и нови држављани. Али, преварили су се. Сем Срба, остали то нису чинили. Тако у Срба ни сад нема тог јединственог фронта, а надам се, неће га ни бити...“ (Турлаков 2001, 183). Но, није само Љуба Стојановић тако мислио и говорио.

У борби против Шестојануарског режима, федералистичким концепцијама приклањају се и Драгољуб Јовановић вођа левог крила Земљорадничке странке, као и првак Демократске странке Љуба Давидовић. Давидовић је био на становишту да се поред три културно-национална центра (Београд, Загреб, Љубљана) створи и четврта политичко-државноправна јединица, коју би сачињавали Босна и Херцеговина и Јужна Далмација (Радојевић 1994, 237). Све у свему, у Хрватској су странке не само преживеле, него и створиле снажан хрватски национални фронт који је настојао да интернационалузује тзв. хрватско питање, с крајњим циљем њеног осамостаљења и стварања независне хрватске државе. За то време српске политичке странке, разбијене и обезглављене, водиле су партијске борбе уместо националне, државотворне; водиле су „политику на парче“. То се посебно манифестовало у време избора 1935. и 1938. „Србијанска опозиција“ предвођена Љубом Давидовићем – демократом и Јованом Јовановићем Пижоном – земљорадником (Савез земљорадника), отићи ће на ноге Мачеку, са молбом да буде носилац заједниче листе на изборима, које је влада Б. Јевтића расписала за 5. мај 1935. Тој опозицији придружили су се и ЈМО Мехмеда Спахе. Мачеку су понудили вођство само зато што нису могли између себе да се договоре, ко ће бити носилац листе. Дакле, једна чиста људска и морална беда, али и знак потпуног српског дебакла и националног и државног ћорскокака... На

изборима је победила владина листа на челу са Б. Јевтићем, али се она није дуго задржала на власти. Мандат је припао Милану Стојадиновићу који је са делом радикалне странке, ЈМО Мехмеда Спахе и Словеначком народном странком попа Корошеца направио – Југословенску радикалну заједницу, која је заобишла ХСС и Мачека, јер Хрвати нису хтели да преговарају са непоузданим и подељеним српским странкама. Потпуно је неприхватљива уврежена формулација по којој Стојадиновић није хтео у ЈРЗ Мачекову ХСС, јер се њих двојица нису подносили. То је крајње неозбиљно. Неозбиљно је решавати тзв. хрватско питање без њихове најјаче странке – Националног покрета. Стојадиновић је у српској јавности постао омрзнут у време обнове конкордата са Ватиканом 1937., када су се десиле познате крваве литије – сукоб полиције с архијерејима и свештеницима СПЦ, што је узроковало смрт патријарха Варнаве Росића (23. јул 1937). Отуда није тешко разумети стварање Удружене опозиције од делова радикала Аце Станојевића, демократа Љубе Давидовића и земљорадника Пижона и Драгољуба Јовановића у Фаркашићу крај Загреба 1937. године. Опет је на челу листе за изборе 1938. био Мачек. Поновила се дакле ситуација са Женевске конференције (1918), кад је Трумбић, уз помоћ српске опозиције, разбијених српских политичких странака, „средио“ Пашића. Сад је Мачек, требало, са српским гласовима, да „среди“ Стојадиновића. Чиста српска класика, која је увек била спремна да због страначких интереса, жртвује све националне и државне интересе. Уследила је промена на челу владе и Споразум Цветковић – Мачек, који је био корак ка хрватској државној независности. Бановина Хрватска је тако устројена да је била потпуно суверена на сопственој територији, али је задржала право да се пита и консултује и у остатку Југославије, што је био главни разлог што Српски културни клуб (Слободан Јовановић, Драгослав Страњаковић, Прица и остали) није успео да од остатка територије образује Српске земље (Србија, Црна Гора, БиХ и Војводина). Споразум су између осталих сачинили и српски правници: Ђорђе Тасић, Михаило Константиновић и Михаило Илић (све професори Правног фкултета у Београду – међу Хрватима је нарочито уважаван Михаило Константиновић – његов син је Радомир Константиновић – аутор „Филозофије паланке“). Споразум је прихатио део Савеза земљорадника Драгољуба Јовановића, његово лево крило и ниједна друга српска политичка странка. Бановина је убрзо прерасла у НДХ која је учинила незапамћен покољ над српским народом. Српски политичари из СДС тзв. самосталци (Срђан Будисављевић, Сава Косановић, Јован Бањанин и други),

држали су се „хрватобојажљиво“, потпуно у сенци ХСС, нису ни помишљали да траже аутономију за Србе у Хрватској, али су зато подржавали хрватске захтеве за аутономију Војводине и Космета (неспорне српске земље) и били у сталном сукобу са СКК и његовим органом „Српским гласом“, око наводног српског хегемонизма, одбацујући залагање СКК да треба организовати самоопредељење Срба у Хрватској, сматрајући такав захтев „бесмисленим у уједињеној Југославији“ (Станишић 1999, 153).

Друга Југославија

Дошао је Други светски рат. Влада у Лондону, а потом у Каиру у сталним споровима. Формално још припадају различитим странкама. КПЈ на челу са Титом симулира борбу против окупатора, главни јој је циљ уништење српске четничке војске и Србије као државе. Споразум Тито-Шубашић, јуна 1944., један број Срба је оцењивао као репризу Цветковић-Мачековог споразумевања, а Слободан Јовановић је био мишљења да је „Черчил овакав став према Титу узео само зато да би одвојио Хрвате од Павелића, и самим тим од Немаца“. Судбина четничког Равногорског покрета Д. Михаиловића, па и судбина југословенске владе у Лондону, као и судбина српског народа је већ увелико била одређена. Под притиском Черчила, краљ Петар 12. септембра 1944 шаље апел југословенским народима да ступе у НОВ под вођством Тита. Поставља се питање где су били српски министри када је краљ Петар упутио овакав капитулантски апел, који ће за године унапред одредити судбину Србије и српског народа у целини (Ђуретић 1983, 209). Марта 1945. образована је Привремена народна влада у којој је на месту потпредседника био демократа Милан Грол, још су као чланови у влади били Шубашић, министар спољних послова и Шутеј министар финансија (ХСС), самосталци Будисављевић и Косановић, земљораднички првак Драгољуб Јовановић, и „југословени“ Гризогоно и Кумануди (Јовановић-Павловић 1993). Грол је реактивирао и страначки лист „Демократија“. Међутим, био је то само политички декор који је требало да замагли очи домаћој и иностраној јавности. Све ове странке су укинуте и велики број њихових припадника завршио је у затвору. Затворен је и члан демократа познати писац Борислав Пекић, као и земљорадник Драгољуб Јовановић, који је написао познате *Политичке успомене и Људи, људи...* из Сремско-митровачке казнионице. В. Коштуница и Коста Чавошки на ову тему су написали књигу под насловом: *Страначки плурализам или монизам: обнова и затирање послератне опозиције.*

Јосип Броз је улазећи у ослобођени Београд рекао да се нове власти у Србији имају понашати као окупатори. За разлику од краља Александра који је настојао да створи барем политички тип Југословена, и који је наводно приликом атентата рекао „Чувајте ми Југославију“, Јосип Броз се, под геслом „братства и јединства“ и борбе против „великосрпског хегемонизма“, клонио сваког југословенства, усмерен искључиво да одржи и сачува Хрватску у што већем територијалном обиму.

Није тешко закључити зашто је Јосип Броз укинуо вишестраначки политички систем. Он је доследно следио партијски и свој лични став о „великосрпској хегемонији“ која социјално и национално угњетава несрпске нације. Поступио је у складу са одлукама Петог конгреса Коминтерне (1924), које говоре о праву народа на самоопредељење и разбијање тек успостављене југословенске државе. Ове одлуке следиће и југословенски комунисти на свом Трећем (1926) и нарочито Четвртом конгресу КПЈ одржаном у Дрездену 1928, на којем се захтева разбијање Југославије кроз стварање независних држава Хрватске, Словеније, Македоније, затим Црне Горе (црногорска нација – први пут у званичним партијским документима), док би Космет био прикључен независној и уједињеној Албанији, а право на отцепљење дато је и мађарској националној мањини у северној Војводини, што је Србију сводило у преткумановске границе. Ова политика настављена је на Сплитском пленуму КПЈ (1935), да би 1940. на Петој партијској конференцији, у Загребу, Броз и КПЈ донели одлуку да се Југославија брани, и након рата конституише као федерализована држава, заснована на праву самоодређења до отцепљења. Због тога је тек крајем 1945. основана КП Србије, и том приликом је Тито осуо палбу на српске националисте и шовинисте –ни мање ни више, него због тога што Буњевце не зову Хрватима. Броз није питао Буњевце – зашто су Буњевци, а не Хрвати! Али је донео одлуку да се морају писати као Хрвати. У питању је била закулисна политика према територијалној припадности Српске Војводине. Зато је Тито, по узору на лидере ХСС Радића и Мачека, стално проблематизовао питање Војводине, дајући јој, као и КиМ, аутономију са уставним овлашћењима, док је брутално одбацио идеју о аутономији Срба у Хрватској, коју је предлагао Моша Пијаде. Осим тога, обновљени вишепартијски систем би на дневни ред поставио питање страшног покоља Срба, Јевреја и Рома у НДХ, услед чега се новонастала Хрватска као таква не би могла одржати. Показало би се да су Хрвати у огромном броју били за НДХ. За њену рахабилитацију као

ушашке државе и нацистичке савезнице, тад није било време. То ће учинити Стипе Месић осамдесетих година и Фрањо Туђман, али и многи други 1990-их година, након успостављања вишепартијског система у Хрватској. Српски комунистички кадрови су, уз часне изузетке, верно служили овој антисрпској политици.

ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД

Када је Југославији истекао рок геополитичке позиције „еквидистанце“ међу антагонизованом политичким блоквима Запада и Истока, Хрвати су (као и Словенци) кренули ка свом природном гекултурном цивилизацијском кругу. Уз подршку германског блока кренули су у противуствано и насилно рушење Југославије. Претходно су донели Устав и изгласали вишестраначки систем. Србија је последња одлучила да уведе вишестраначје, сматрајући да је то процес који води распаду државе. Што је и био, али истовремено то значи да Србија није била спремна на алтернативу постојећој југословенској држави. Михаило Марковић је сматрао да је вишестраначје опасно по државу. Као филозоф леве оријентације и логичар, сматрао је да се друштвени интереси могу остварити у оквиру социјалистичког савеза, тј. једнопартијског система.

Овде ћемо само набројати радове које смо објавили о политичким странкама у Србији у постјугословенском периоду, уз нека кључна објашњења, и то само о политици странака до „Дејтона“. Аутор овог чланка је написао неколико радова на ову тему: „О српском националном програму“; „Интелектуалци и српско питање 1990. године“ (У оквиру овог рада аутор је анализирао, између осталих, и ставове; Добрице Ћосића: „Српско питање је искључиво демократско питање“. Ћосић је сматрао да је заједничка држава најрационалније решење (...)) Али је нагласио: „Југославија је држава која није могла да поднесе ни рат, ни мир, ни диктатуру, ни демократију, а данас ни европски интеграциони процес.“ Михаило Марковић: „Начело националне равноправности и самоопредељења“, био је за разграничење Срба и Хрвата по принципу етничке већине, као и поделу БиХ по етничком критеријуму, Јован Рашковић: „Две српске државе; Радован Караџић: „Не тражимо нову државу“; Коста Чавошки: „Начела разграничења“). Други рад аутора овог текста из домена политичких партија је: „Српска држава у програмима политичких странака у Србији до „Дејтона“ (СПС, ДС, ДСС, СРС, СПО, Грађански савез; све ове странке, осим Грађанског савеза, који се није посебно бавио националним питањима), су у својим

програмима заговарале право на самоопредељење Срба у Хрватској и у БиХ (као конститутивног народа), и то је записано у програмима ових странака, у њиховим декларацијама као и у политичким наступима њихових лидера и водећих функционера. Међутим, након „Дејтона“ и хрватске окупације РСК, готове све ове странке, осим СРС, одустале су да бране легитимно право Срба из Крајине (Република Српска је успела да опстане и да се делимично призна њено право на самоопредељење у Дејтону). Треба да поменемо још два рада о партијама. То су: „Постдејтонско раздобље: Србија и њене политичке странке до НАТО агресије 1999. године“; и „Владавина ДОС- а: од ‘Петооктобарске револуције’ до распада коалиције 2003. године“. Као што је напред истакнуто приказани су ставови из програма политичких странака до „Дејтона“, о партијској сцени након ‘петооктобарске револуције’ и распада коалиције ДОС 2003., можете прочитати у поменутиим радовима, које ћемо навести у литератури.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ђуретић, Веселин. 2003. *Влада на беспућу. Интернационализација југословенских противречности 1941 – 1944.* Београд: Светозар Марковић.
- Јовановић, Слободан, и Коста Ст. Павловић. 1993. *Слободан Јовановић у емиграцији. Разговори и записи.* Београд: СЛ СРЈ.
- Милетић, Светозар. 1999. *Сабрани списи.* ур. Чедомир Попов и Дејан Микавица. Нови Сад: Књ. I, Нови Сад.
- Микавица, Дејан. 2007. *Михаило Полит Десанчић – вођа српских либерала у Аустроугарској.* Нови Сад: Stylos.
- Прибићевић, Адам. 1999. „Хрватско-српска коалиција.“ У *Зборник о Србима у Хрватској.* Београд.
- Радојевић, Мира. 1994. *Удружена опозиција 1935 – 1939.* Београд: ИСИ.
- Рибар, Иван. 1965. *Из моје политичке сурадње (1901 – 1963).* Загреб.
- Радуловић, Јован. 1990. *Учитељ Доситеј.* Београд: СКЗ.
- Ракић, Лазар. 1986. *Јаша Томић.* Нови Сад.
- Станишић, Михаило. 1999. *Експанзионизам Хрвата и растројство Срба.* Београд.
- Суботић, Момчило. 2004. *Право на самоопредељење и ‘југословенски експеримен’.* Прва, друга, трећа Југославија. Београд: Институт за политичке студије.

Суботић, Момчило. 2006. „Српска држава у програмима политичких странака у Србији до Дејтонског споразума.“ *Политичка ревија*, 4/2006.

Турлаков, Слободан. 2001. *Водич за Србе почетнике (1804 – 1941)*. Београд.

Čulinović, Ferdo. 1961. *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb.

Šepić, Dragovan. 1968. *Hrvatska u koncepcijama Frana Supila*. Forum.

Момчило Суботић
Institute for Political Studies, Belgrade

ABOUT MULTIPARTYISM AMONG SERBS

Resume

This article was written on the occasion of the 30th anniversary of the renewal of the multi-party system in Serbia. It was necessary to make a historical overview – a political-historical cross-section of the multi-party system in Serbia, as well as in other parts of the former Yugoslav state where the Serbian people lived and worked politically, in the pre-Yugoslav, Yugoslav and post-yugoslav periods, as well as in independent Serbia. In addition to the periodization of the multi-party system in Serbia/Yugoslavia, key historical and political moments of Serbs, political parties and their leaders were presented, through which all important national, political and state issues of the Serbian and Yugoslav state were articulated. The scientific and social goals of this paper are interrelated: the aim was to look at the effects of multi-party politics in the Serbian state and ethnic-linguistic and political space for more than a century, and to draw some parallels in the behavior of Serbian politicians and parties in the past and today.

Keywords: political parties, party leaders, Serbia, Yugoslavia, inter-party and interethnic relations, Serbian parties until “Dayton”.*

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

УДК 329.17(497.11)“20“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.4>

Прегледни рад

Владица Тодоровић

Факултет политичких наука, Београд

РАЗЛОЗИ ПРЕСТАНКА ДОМИНАЦИЈЕ СРПСКЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ НА ДЕСНОЈ СТРАНИ ПОЛИТИЧКЕ СЦЕНЕ У СРБИЈИ

Сажетак

У раду смо истражили разлоге због којих је престала доминација Српске радикалне странке (СРС) на десној страни политичке сцене у Србији, иако је од увођења вишепартијског система 1990. најдуже од свих странака десне оријентације, попут Српског покрета обнове (СПО) и Демократске странке Србије (ДСС) била доминантна на десној страни политичке сцене. Али након укупно 17. година доминације на десној страни политичке сцене (од 1992. до 2000. и од 2003. до 2012.), СРС на парламентарним изборима 2012. први пут није прешла цензус за улазак у парламент. Претпостављамо да је основни разлог престанка доминације СРС на десници престанак кохезије елите странке између Војислава Шешеља, Томислава Николића и Александра Вучића, три најзначајнија лидера СРС, након које је дошло до поделе у странци и формирања 2008. године, нове странке, Српске напредне странке, која је од СРС преузела чланство и бирачко тело. То је по нама само био крај једног процеса, тако да смо истражили и друге разлоге који су допринели престанку доминације СРС на десници у Србији. У раду смо користили методу анализе садржаја и компаративну методу.

Кључне речи: Српска радикална странка, десница, страначки систем Србије, парламентаризам, популизам, национализам

УВОД

Након увођења вишепартијског система, и првих парламентарних избора 9. и 23. децембра 1990. место доминантне странке на десници заузимао је СПО. Након ванредних парламентарних избора крајем 1992. године СРС је стекао тај статус, са падом 1993. на ванредним парламентарним изборима, али СРС задржава доминантно место на десници, јер је СПО на изборе изашао у оквиру коалиције Демократски покрет Србије (ДЕПОС), коалиције која је добила више гласова од СРС, али је СПО расподелом освојених мандата у коалицији након избора имао мање мандата од СРС. Године 1997. након редовних парламентарних избора, СРС је и даље доминантан на десници. Године 2000. СРС губи то место, јер ДСС постаје најјача странка деснице, која је на изборе изашла у коалицији Демократска опозиција Србије (ДОС). После парламентарних избора 2003. године СРС се враћа на то место. Након парламентарних избора 2007. СРС је и даље доминантна странка на десници, као и након парламентарних избора 2008. Све до 2012. када је СРС на парламентарним изборима изгубио статус доминантне странке на десници, али по први пут и парламентарни статус.

Након што смо представили десницу у Србији, истражили смо најпре, разлоге због којих је СРС постао доминантан на десници у Србији, а у централном делу рада смо истражили разлоге зашто је престала доминација СРС-а на десници, и зашто СРС није постао дугорочно доминантна странка деснице, попут Конзервативне странке у Великој Британији, Хришћанско демократске уније у Немачкој, странке Окупљање за републику у Француској, Народне странке у Шпанији, Народне странке у Аустрији, Нове демократије у Грчкој, Фидеса у Мађарској, Хрватске демократске заједнице у Хрватској, Српске демократске странке у Републици Српској, ВМРО – ДПМНЕ у Северној Македонији. Ове странке су некад на власти, некад у опозицији, али су дугорочно доминантне на десној страни политичке сцене у својим државама. Србија од 1990. године нема десну странку, која ће некад бити на власти, некад у опозицији, али да у континуитету заузима доминантну позицију на десници, а да то место не препушта другој странци, али да не губи чак и парламентарни статус.

ДЕСНЕ СТРАНКЕ У СРБИЈИ

Француска револуција је донела поделу на левицу и десницу. Ова значајна дистинкција, која већ више од два века опстаје као основна политичка подела у идеолошким и партијским системима западног света, настала је случајно. Када се после век и по француска скупштина сакупила 1789. године, припадници такозваног трећег сталеза сели су у клупе на левој страни, а припадници племства и свештенства у клупе на десној страни. Тако се формирала навика да се носиоци захтева за реформама и променама називају левичарима, а носиоци „старог режима“ или браниоци старих схватања и постојећег система етикетирају као десничари (Ђурковић 2016, 31). Миша Ђурковић наводи критеријуме одређења деснице у Србији након 1990. године: 1) Антикомунизам; 2) Позивање на предратну традицију; 3) Питање цркве и религије; 4) Однос према образовању и култури; 5) Питања из области економске, пореске и социјалне политике (Ђурковић 2006, 131–133).

Јово Бакић у конзервативне странке у Србији сврстава Демократску странку Србије, Српски покрет обнове, Нову Србију које су оплемењене идејама либерализма, имају одлике класичног конзервативизма и народњачког национализма. Прве три наведене странке, карактерише велико поштовање према Српској православној цркви, национализам, антикомунизам, антијугословенство (Бакић 2006, 107). У српску крајњу десницу спада Српска радикална странка (Бакић 2006, 111). Разлика у односу на странке умерене деснице састоји се првенствено у одлици крајњих десничара да се ослањају на социјалну демагогију у напорима да привуку гласаче који би, иначе гласали за партије левике. (Бакић 2006, 112). Миша Ђурковић у озбиљне десне политичке партије сврстава: Српски покрет обнове, Српску радикалну странку и Демократску странку Србије (Ђурковић 2016, 139). Српска радикална странка се на основу многих својстава може описати као странка радикалне деснице: екстремни национализам и шовинизам, залагање за снажни милитаризам и склоност насиљу у политичким борбама, повезивање са странкама радикалне деснице у Европи. У периоду након Шешелјевог одласка у Хаг, странка је као најјаче оружје користила социјалну демагогију. Она је тада била можда једино класно утемељена организација у Србији, која се обраћала губитницима транзиције (Ђурковић 2016, 142–143). Огњен Прибићевић СРС сврстава у екстремну десницу (Прибићевић 2007, 52). У СРС су себе видели као умерену десницу. Писмо из 1996. године Андонису Самарасу председнику грчке

партије „Политичко пролеће“: „Уважени господине Самарас, Српска радикална странка, као политичка партија умерене десне оријентације и највећа опозициона снага у Србији и Југославији, желели би да успоставимо међустраничке односе с партијом ‘Политичко пролеће’... Председник Централне отаџбинске управе Српске радикалне странке др Војислав Шешел“ (Шешел 2006, 563).

РАЗЛОЗИ ЗБОГ КОЈИХ ЈЕ СРПСКА РАДИКАЛНА СТРАНКА ПОСТАЛА ДОМИНАНТНА СТРАНКА НА ДЕСНИЦИ У СРБИЈИ

Позивање на традицију Народне радикалне странке

Како је дошло до оснивања СРС? Томислав Николић био је потпредседник Народне радикалне странке (НРС) чији председник је био адвокат Вељко Губерина. После лошег резултата НРС на првим вишестраничким изборима децембра 1990. године када НРС није освојио ниједан мандат, Т. Николић је преко неколико чланова Српског четничког покрета (СЧП) у Крагујевцу ступио у контакт са В. Шешелом.

Они су му рекли да В. Шешел тражи могућност да говори у Крагујевцу да би промовисао књигу „Тако је говорио Чича“, у којој су до тада необјављени говори Драже Михаиловића за коју је писао рецензију и предговор (Николић 2002, 94). Томислав Николић је организовао трибину, а након трибине је предложио В. Шешелу уједињење. Српска радикална странка је основана 23. фебруара 1991. године у Крагујевцу, уједињењем СЧП, чији лидер је био В. Шешел и одбора НРС, које је предводио потпредседник Т. Николић, а који нису признавали В. Губерину за председника НРС.

Да не би дошло до спора око имена странке са НРС, В. Шешел предлаже име СРС. Име није ново, јер је Милан Стојадиновић, премијер Краљевине Југославије од 1935. до 1939. године након пада са власти основао СРС, али странка није регистрована због противљења режима. Али, Шешелјева СРС се позивала на традицију НРС-а, иако је постојао НРС, који је имао више права на ту традицију.

У првом периоду деловања СРС-а штампани су плакати на којима су један поред другог Војислав Шешел и Никола Пашић, сугеришући да се појавио нови Пашић (Стефановић 1994, 55–56). Шешел као свој узор у политици никада није помињао Љотића или неког другог лидера екстремне деснице из прошлости, већ Николу Пашића, умереног десничарског политичара и лидера Народне

радикалне странке (Прибићевић 1997, 57). Као председник Српског слободарског покрета и Српског четничког покрета, В. Шешељ је био на политичкој маргини. Али са именом СРС је могао да има одличне резултате на политичкој сцени. Странка је пробудила носталгију код радикалских потомака, на славну радикалску прошлост, на: Николу Пашића, Стојана Протића, Лазу Пачуа, Милована Миловановића, Ацу Станојевића, Миленка Веснића, Милоша Трифуновића... Иако име СРС није идентично имену НРС.

Подршка Социјалистичкој партији Србије

Када 1990. године долази до пада комунизма у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ), националне теме избијају у први план. У СРС су третирали владајућу СПС као патриотску странку, која води исправну националну политику, и која ће решити српско национално питање, а идеолошке разлике за СРС нису биле примарне. Социјалисти су припадали левици, а радикали десници.

Војислав Шешељ каже: „Увек је било више супротности између СРС и других опозиционих партија него између нас и режима и њих и режима, зависно о ком је политичком питању реч“ (Прибићевић 1997, 49). По нама, СРС се слагао са политиком СПС-а због: антизападне политике, ослањања на Русију, формирања Републике Српске Крајине и Републике Српске, критике „прозападних странака“ у Србији. Социјалисти су видећи у деловању СРС-а подударност у ставовима, отворили за СРС медије које су контролисали, нарочито државну телевизију, најмоћнији медиј, што је омогућило промоцију СРС-а у јавности, који је од стране медија које је контролисао СПС, представљан као патриотска странка.

Са друге стране, опозиционе странке које су се супростављале режиму биле су у режимским медијима називане издајничким. То је омогућило радикалима да се позиционирају на политичкој сцени, у првим годинама свог деловања. Дакле, имали су добру стартну позицију, што им је помогло да у дугом периоду буду доминантни на десници.

Патриотизам

Српска радикална странка је готово од почетка деловања монополисала националне теме на десном полу политичке сцене, али и на целој политичкој сцени. Како је речено у њеном оснивачком програму из 1991. године, циљ СРС је “Обнављање слободне независне и демократске српске државе која ће обухватити целокупно српство, све српске државе, што значи да ће у својим границама имати поред садашње сужене федералне јединице и Црне Горе, српску Босну, српску Херцеговину, српски Дубровник, српску Далмацију, српску Лику, српски Кордун, српску Банију, српску Славонију, српски Западни Срем, српску Барању и српску Македонију (Вукомановић 2005, 103). Пробуђени национализам, брига за Србе изван авнојевске Србије у ратним годинама 1990-тих, привлачна идеја једне много веће државе од авнојевске Србије, тзв. Велика Србија, све је то наишло на добар пријем код гласача. Странка је имала страначке новине под називом „Велика Србија“ што говори да је национално питање имало приоритет у странци. Странка је имала разгранату страначку инфраструктуру у: Србији, Црној Гори, Републици Српској и Републици Српској Крајини. Ниједна странка на политичкој сцени није имала тако разгранату инфраструктуру. Шешелј је говорио да је циљ да СРС победи у свим српским земљама и тако дође до уједињења у једну српску државу. Странка је имала добровољце у ратовима 1990-тих, у РСК и РС, што је допринело популарности СРС у тим областима, затим код становника Србије пореклом из тих крајева, али и уопште код великог дела становништва у Србији.

„У рату са Хрватском учествовало је више од 10.000 добровољаца Српске радикалне странке, више од 160 је погинуло, што у рату са Хрватима између Српске Крајине и Републике Хрватске, што у рату на подручју бивше Босне и Херцеговине“ (Шешелј 2001, 15). Иако В. Шешелј није превише учествовао у борбама и углавном је само обилазио ратишта. Док су Томислав Николић и Александар Вучић (тада није био члан СРС) једно време провели на ратиштима. СРС је у великом делу јавности била перципирана као патриотска странка, која штити интересе српског народа, где год да делује, што је допринело великој популарности у бирачком телу, и омогућило да ова странка дуго заузима доминантно место на десници у Србији.

Харизма Војислава Шешеља

Војислав Шешељ је одлично користио медијско време у почетку деловања СРС-а, у директим преносима заседања из Скупштине Србије, као једини посланик од јула 1991. до децембра 1992. године када је било потребно промовисати новоформирану странку и себе као лидера. Као и на тв дуелима, на којима је радо учествовао, јер је био сигуран у своје знање о разним областима, али и у брзину размишљања и одговора. Шешељ је након тих дуела увек тврдио да је победио у расправи, што је објективно тешко утврдити, али он је инсистирао на томе. Чак је у кампањи за председничке изборе у Србији 1997. године најавио да ће као председник Србије са представницима опозиције излазити на тв дуеле, а ако буде поражен да ће поднети оставку. На констатацију водитеља да је то великодушно, одговорио је да није великодушно, јер никада није изгубио дуел. Дobar део грађана импресионирао је и својом елоквенцијом, широким образовањем: из права, политике, економије, историје, тако да је могао да дискутује о различитим темама. Показао се не само као добар говорник у телевизијском или радијском студију, у дуелима или интервјуима, већ као добар говорник и на отвореном простору, на митинзима пред више десетина хиљада људи, када је било потребно контролисати масу људи. Срби су кроз историју увек трагали за снажним лидером, који ће водити и народ и државу. У Шешељу је велики број Срба препознао таквог лидера. Харизма председника СРС је по нама поред осталих разлога допринела одличним резултатима странке у дугом временском периоду, и дугој доминацији на десници у Србији.

РАЗЛОЗИ ЗБОГ КОЈИХ ЈЕ СРПСКА РАДИКАЛНА СТРАНКА МАРГИНАЛИЗОВАНА НА ДЕСНИЦИ У СРБИЈИ Сарадња са владајућом Социјалистичком партијом Србије

Претпостављамо да је подршка СПС-а, СРС-у почетку деловања на политичкој сцени од оснивања 1991. године допринела политичком успону СРС-а. Али претпостављамо да се због те сарадње десио и пад СРС-а у очима великог броја бирача, и тада а и у каснијем периоду. Подршка СПС-а у почетку деловања СРС-а довела је до популарности СРС, јер је СРС добио простор у државним медијима за представљање својих идеја. Али и кад је то СПС одлучио, путем медијске кампање преко државних медија против СРС, и да падне популарност СРС-а, након сукоба насталог

1993. око Венс – Овеновог плана за Републику Српску. Те године на ванредним парламентарним изборима је забележен велики пад подршке СРС у односу на изборе 1992. године са 73 на 39 посланика. Како је почела сарадња СПС-а и СРС-а? Шешел је за републичког посланика изабран у јулу 1991. на допунским изборима у Раковици, када је СПС имао јавности непознатог кандидата младог социјалисту Радоша Караклајића, који није ни касније експониран у политичком животу. Занимљиво је да СПС на овим изборима није кандидовао неког свог истакнутог члана. Шешел је најпре, имао више гласова у првом кругу од кандидата СПО-а професора Факултета политичких наука, Јована Марјановића, Демократске странке писца Борислава Пекића и СПС-а, радника Радоша Караклајића, а у другом кругу победио је кандидата СПС-а, Караклајића.

„Уочи допунских избора Шешел је готово читав сат био гост у посебној емисији државне телевизије“ (Прибићевић 1997, 55). Ово је важан тренутак за СРС јер је странка постала парламентарна неколико месеци по оснивању. Исте године почиње рат на простору СФРЈ, а СРС подржава ратне напоре режима, вербално али и кроз добровољачке јединице. Увек када је био рат СРС је био уз СПС, увек када је потписан мировни споразум у СРС-у су били против споразума.

Пример Дејтонски споразум 1995. године за који СРС сматра за „највећу издају у историји српског народа“ (Прибићевић 1997, 51). Ми смо једина политичка странка која није прихватила Дејтонски споразум... Нама је све било јасно на почетку. Одмах смо рекли, Дејтонски споразум је окупација Републике Српске, све док Република Српска не престане да постоји (Николић 2002, 242). Радикали су били и против Кумановског споразума за Косово и Метохију 1999. године. Увек је СРС поздрављао преузимање електронских медија који нису подржавали политику СПС-а и СРС-а, попут НТВ Студија Б и Радија Б92.

Након рата 1999. године СРС подржава политику СПС-а, са циљем како су говорили да поразе прозападне снаге у Србији, да „Запад“ само са њима преговара о питањима попут Републике Српске и Косова и Метохије. Подршку СПС-у од стране СРС бројни грађани су доживели и као доказ недемократичности СРС-а. Док су бројни грађани желели промену власти која је била у Србији од краја другог светског рата, а СРС је подршком СПС-у то спречавао. Гласачи конкурентских десних странака, пре свега из СПО и ДСС, и саме странке, су се супростављали политици СПС-а, за разлику од гласача СРС и саме странке, тако да нису веровали у дуговечност

доминације СРС-а на десници. Бројни грађани су на председничким изборима 1997. године који су се протегли на више кругова и у 1998. гласали за В. Шешеља, и то велики број оних који раније нису били за В. Шешеља и СРС. Али СРС убрзо улази у коалицију са СПС, што је разочарало бројне гласаче. На савезним парламентарним изборима 24. септембра 2000. године, СРС заједно са СПС, кога је подржавао са прекидима од 1991. до 2000. доживљава велики политички пад, као и убрзо на парламентарним изборима 23. децембра, када ДОС преузима власт, а ДСС постаје најјача странка деснице.

Одласци високих функционера странке и престанак кохезије елите

Српску радикалну странку су готово од самог почетка потресали одласци из странке. Али Шешељ је у почетку говорио да им Државна безбедност „чисти” странку, односно алудирао је да има убачених људи који су СРС шпијунирали у корист режима.

Шешељ је непосредно пре избора 1993. године сменио једног од потпредседника тврдећи да је радио за тајну полицију (Прибићевић 1997, 37). Реч је о Љубиши Петковићу, који се касније вратио у СРС, и сведочио у корист В. Шешеља у Хагу.

Након хапшења Шешеља, септембра 1994. године, странку су напустила седморица посланика савезне скупштине формирајући Радикалну странку Србије, а током лета 1995. странку је напустило неколико републичких посланика који су формирали Српску радикалну странку (Никола Пашић) (Прибићевић 1997, 37). Значајнији одласци су: Војин Вулетић, Јован Гламочанин, Рајко Ђурђевић, Аћим Вишњић – председник СРС за Црну Гору, Никола Поплашен – председник СРС за Републику Српску, Раде Лесковац – председник СРС за Републику Српску Крајину, Драган Тодоровић, Гордана Поп - Лазић, Бранислав Блажић, Јоргованка Табаковић, Рада Трајковић, Маја Гојковић, Мирослав Дерета, Милорад Црњанин, Александар Стефановић, Небојша Стефановић, Јадранка Јоксимовић, Владимир Ђукановић, Александар Мартиновић, Томислав Николић, Александар Вучић.

Након одласка Шешеља у Хаг 2003. године Николић као заменик председника СРС почиње да води другачију политику.

„Странка се под вођством Томислава Николића све више окретала практичним и свакодневним проблемима, задобијајући тако подршку губитника у процесу транзиције, као и гласача који су се разочарали у владајуће партије“ (Бибер 2020, 74). „Лидери СРС

(пре свих Николић) од одласка Шешеља у Хаг (2003) покушавали су да пошаљу и нешто другачије сигнале од очекиваних (избегавали су теме попут Велике Србије, прихватили су чланство у ЕУ, под одређеним условима, имали су одмеренији тон у дебатама, учествовали су у изради устава)“ (Спасојевић, и Стојиљковић 2020, 92). Одласци пре 2008. иако су слабили странку, нису нарушавали доминантан положај СРС на десној страни политичке сцене, све до 2008. године и одласка Т. Николића, који формира Српску напредну странку, а и А. Вучић се убрзо придружује СНС-у, и постаје потпредседник странке. Новоформираној странци се придружују и Јоргованка Табаковић, Јадранка Јоксимовић, Маја Гојковић, Бранислав Блажић, Милан Бачевић, Небојша Стефановић, Владимир Ђукановић, Александар Мартиновић, као и бројно некада радикалско чланство, али и некадашњи гласачи СРС.

Повод за распад СРС била је најава ратификације Споразум о стабилизацији и придруживању у скупштини.

„Шешел, прави шеф странке из Хага, прво је подржао, а затим се успротивио ратификацији ССП-а и приморао Николића да поднесе оставку на страначке положаје“ (Владисављевић 2020, 204). Одласци Т. Николића и А. Вучића, а које су временом следили и други високи функционери, а и бројно чланство, су толико ослабили СРС да на парламентарним изборима 2012. и 2014. године СРС није прешао цензус за улазак у парламент. И раније су се дешавали одласци, и формирање нових странака насталих из СРС-а. Али до СНС-а ниједна странка настала из СРС-а, није по политичкој снази престигла СРС. То се дешава убрзо по оснивању СНС-а, најпре у истраживањима јавног мњења, а затим и званично на председничким и парламентарним изборима 2012. године на којима побеђује Т. Николић као кандидат коалиције око СНС-а за председника Србије, а на парламентарним изборима коалиција око СНС-а. Док је трајала кохезија елите, између В. Шешеља, Т. Николића и А. Вучића, о политици коју је водио СРС, странка је била доминантна на десници од 1992. до 2000. и од 2003. до 2012., а од 2003. до 2012. године и најјача странка у Србији. Престанком кохезије елите, када СРС напуштају други и трећи човек странке, Т. Николић и А. Вучић 2008., званично на изборима 2012. године СРС губи позицију доминантне странке деснице, али и статус парламентарне странке. Тек повратком Шешеља из Хага у јесен 2014. долази до стабилизације странке и повратка у парламент на изборима 2016. године, али далеко од некадашње политичке снаге и позиције доминантне странке на десници.

Став СРС о монархији у Србији

Као образован човек, једно време и професор на Факултету политичких наука у Сарајеву, Правном факултету у Приштини и Правном факултету у Београду, дакле и научник, В. Шешел је анализирао разна политичка питања, доносио закључке и чланови странке беспоговорно су прихватили ставове свог лидера и узора у политици, због кога се већина и учланила у странку. Пример монархије. Против је обнове монархије у Србији, без обзира што је монархија укинута одлуком комуниста. Дакле, В. Шешел признаје републику, комунистичку тековину, која је уведена на недемократски начин, а представљао се као антикомуниста, дисидент, и наглашавао да је био и у затвору због својих ставова. Али, намера је била да СРС-а, буде монархистичка странка.

Потпредседник СРС-а, Т. Николић каже: „ (...) одлучили смо да оснујемо Српску радикалну странку, која ће бити правни следбеник и наследник Народне радикалне странке Николе Пашића, са истоветним програмом и Статутом. Српска радикална странка је национална, демократска и монархистичка странка српског народа“ (Мировић 1996, 8). Убрзо и Т. Николић, под утицајем В. Шешелја, постаје републиканац.

Војислав Шешел је вређао престолонаследника Александра Карађорђевића, који је приликом првог доласка у Србију пољубио земљу: „Недавно га издајници доведоше у отаџбину, дадоше му да пасе траву на београдском аеродрому. Због тога није морао долазити, то је могао и у Лондону урадити. Сигурно би му енглеска трава била сочнија од ове наше српске (Шешел 2006, 4). Тог Александра Карађорђевића нико не може озбиљно да третира... Знамо га из времена када се унередио у Доњој Трешњевици код Тополе, јер се преждерао на ручку код неког домаћина (Шешел 2001, 794). Када се 1990-тих поставило питање монархије и краља у Србији, В. Шешел каже: „ (...) Принц Александар Карађорђевић, издајник не заслужује то. Принц Никола Петровић, издајник не заслужује то. Изгледа да су обојица католици“ (Бојић 1992, 187). Маја Гојковић тврди да је престала да буде монархиста оног часа када је на имању у Новом Саду упознала Александра II Карађорђевића јер јој је било несхватљиво то да претендент на српску круну не зна српски језик (Гојковић 1994, 20). Шешел о монархији: „Мислим да је то питање неозбиљно. Више нико озбиљан у Србији није за монархију. Онај ко је за демократију, тај не може бити за монархију (Шешел 2001, 303). Николић: „Монархија није довршена демократија.

Краљ увек има нека права изнад народа и парламента. Када су радикали први пут доносили устав они нису рекли да краљ дарује Устав Србији него су написали да народ себи дарује устав. Већ тада су се радикали дистанцирали од монархије. Никола Пашић је на крају крајева и живот изгубио зато што га је Александар Карађорђевић стално прогањао. Кнез Павле је потпуно уништио радикалну странку, Милана Стојадиновића протерао у Аргентину. Краљ Петар се обрукао када је послао телеграм из Лондона четницима у Југословенској војсци у отаџбини да се прикључе Титу и партизанима. И овај „данашњи Александар“ се обрукао... за пет година рата није ушао ни у један ров. Монархија је далека прошлост. Традиција монархије је прекинута и више нико не може да је настави“ (Николић 2002, 21). Србија је до краја Другог светског рата увек била монархија, а расправе о монархији у Србији трају од увођења вишепартијског система 1990. и пада комунизма. Монархија је традиционална српска установа, и велики део српског народа без обзира на дисконтинуитет од 1945. године има посебно осећање о овом питању, да не говоримо о бројној антикомунистичкој дијаспори. Друге значајније странке (осим СПО) су такође биле против обнове монархије у Србији, али нису попут лидера СРС-а вређале установу монархије у Србији, и чланове породице Карађорђевић. Пут ка позицији дугорочно доминантне странке деснице је да најјача десна странка, што уједињењем са другим сличним странкама, што придобијањем гласача тих странака, јасно стави до знања и једним и другима да је то најјача странка, и да друге немају шансе да заузму ту позицију. Али гласачи СПО су осећали велики анимозитет према радикалима, и због односа радикала према монархији. Тако да СРС није могао инкорпорирати у своје гласаче, гласаче СПО. Са њима би то био велики број, без њих се бирачко тело деснице делило на две велике групе, Док је ДСС је имао нејасан став о монархији. Говорили су да ће се то питање једног дана отворити, али да тренутно није од примарног значаја. Честе увреде по питању монархије, су по нама допринеле паду радикала у очима великог броја грађана монархистичке оријентације, који зато нису могли гласати за ову странку, чиме су смањивали потенцијални број гласача СРС, и шансу за дугорочну доминацију на десници.

Однос према Српској православној цркви

Очекивало се након формирања странке, која интересе нације ставља у први план свог политичког деловања, да ће у деловању

СРС-а и СПЦ, као важној идентитетској и националној институцији српског народа, бити посвећена посебна пажња. Странка је као и већина осталих значајнијих странака имала и страначку славу. СРС је славио Света Три Јерарха 12. фебруара.

А и традиционално након парламентарних избора новоизабрани посланици Српске радикалне странке су полагали заклетву у цркви Александра Невског (Шешелј 2001, 64). Претпостављало се да је и лидер СРС-а, једне националистичке странке, већи верник.

Шешелј каже о својој религиозности: „А у цркву идем повремено, као и сви умерено религиозни Срби (Шешелј 2001, 965). Међутим, Шешелј је сувише често критиковао црквене великодостојнике, чак и за политичара који повремено иде у цркву и умерено је религиозан.

Називао је тројицу владика Српске православне цркве, митрополита Црногорско-приморског, Амфилохија Радовића, епископа Захумско-херцеговачког Атанасија Јевтића, те епископа Косовско – метохијског Артемија Радосављевића, три издајничка слова А Српске православне цркве, алудирајући на почетна слова њихових властитих имена (Бакић 2006, 12). Ове владике, нису се слагале са политиком СПС-а и СРС-а, тако да се стекао утисак да је лидер СРС-а тражио неку „алтернативну“ СПЦ, црквене великодостојнике који ће га политички подржати. Попут тадашњег епископа милешевског Филарета, који је рекао да је 2000. на изборима гласао за СПС. Филарет је био чест гост у страначкој пропагандној емисији СРС-а „Радикалски таласи“, која се емитовала на ТВ Палма. Шешелј је инсистирао је на стриктној одвојености цркве и државе. Критиковао је епископа рашко-призренског Артемија, када је епископ желео да испред СПЦ учествује у преговорима о Косову и Метохији у Рамбујеу 1999. године.

Томислав Николић: „(...) имам потпуно право да се разочарам у свештенике који се вером баве као политичари. То уопште није њихов посао. Никада нисмо тражили да свештеници подржавају Српску радикалну странку, никада то нећемо ни тражити. Али, свештеник који иде и дува у пиштаљку, на митинзима коалиције „Заједно“, мора да зна да мора да оде у село у коме живе православни Срби који припадају другим политичким странкама“ (Николић 2002, 246). Ми смо за то да сваки Србин поштује цркву. Нисмо за то да црква води државу, нисмо за теократску државу, али смо за то да они који воде народ и државу обављају своје функције са вером у Бога (Николић 2000, 183). На захтев Синода СПЦ након

рата 1999. за оставку Милошевића и Владе, Шешелј каже: „Свуда у свету је неубичајено да се црква на тај начин меша у политику. Ако Синод и патријарх могу захтевати оставку Владе и председника, зашто Влада и председник не би могли да траже оставку Синода и патријарха, јел тако? Синод Српске православне цркве тражи да се власт конституише без избора. Е, то је нешто запрепашћујуће. За ког је год досад агитовао врх Српске православне цркве на протеклим изборима, тај је на изборима губио, и то катастрофално губио (Шешелј 2001, 506–507). Стекао се утисак да је било превише критика у односу према СПЦ за једну националистичку странку, јер је СПЦ увек у анкетама међу институцијама од највећег поверења у Србији. СПО је у почетку деловања имао добре односе са СПЦ, али их је променом националне политике покварио. Док је ДСС увек имао блиске односе са црквом. Тако да је ове странке и гласаче одбијао однос СРС према цркви, а и гласаче деснице уопште.

Српска православна црква је стара институција, аутокефална од 1219. која дакле траје вековима. Када није било српске државе, СПЦ је била уз српски народ, као за време османске владавине. Већина Срба, се изјашњавају као верници, и већина је осетљива када неко критикује њихову цркву, и када вређа њене великодостојнике, што су радикали у свом политичком деловању радили, као ниједна друга релеватна странка на политичкој сцени. То је, по нама, одбијало добар део гласача, верника СПЦ, пре свега оних десне оријентације, од ове странке.

Увреде и инциденти као стил политичког деловања СРС

Од оснивања СРС је у јавности перципирана као странка агресивних наступа својих чланова. Посебно због наступа свог председника Шешелја који је и због физичке појаве остављао утисак човека спремног на инциденте, а и стекао се утисак да су га се политички противници физички прибојавали.

„Он је свакако неубичајена физичка појава: двометарског раста, кратких руку, издуженог врата... Док хода он се љуља одајући киклопоидност своје незграпне појаве“ (Станковић 2010, 83). Томислав Николић је рекао, када је видео Шешелјев наступ у председничкој кампањи 1990. да је стекао утисак да је једини политичар на политичкој сцени коме ни интелектуално али ни физички није могао да парира. Да су чланови СРС-а спремни на сукобе потврдили су инциденти за време владавине СПС-а 1990-тих и ДОС-а 2000-тих, којих је било и у савезној и републичкој

скупштини. Изношење посланика СРС из сале, поливање водом председника скупштине, постала су честа појава у то време. Познати су сукоби радикала са председником Савезне скупштине из 1990-тих Радоманом Божовићем из СПС-а, који је често прекидао радикалске говорнике, што је изазивало сукобе посланичке групе СРС-а са њим. А било је инцидента и са скупштинским обезбеђењем, приликом чупања микрофона у Савезној скупштини 1994. године од стране Шешелја. Дешавали су се инциденти између Шешелја и протестаната на протестима студената, таксиста, просветних радника, а Шешел је умео да припрети и пиштољем. Године 1993. посланик СРС-а Бранислав Вакић је ударио посланика СПО-а Михајла Марковића у холу Савезне скупштине, након чега су испред скупштине протествовале присталице СПО-а, а том приликом су ухапшени Вук и Даница Драшковић. Године 1997. Шешел је на БК телевизији, након обостраних увреда, имао инцидент са адвокатом Николом Баровићем, када је Шешелјев телохранитељ повредио Баровића, и када је Шешел рекао да се Баровић оклизнуо на кору од банане. У републичком сазиву након 2000. В.Шешел је једном приликом полио водом председника скупштине Драгана Маршићанина из ДСС-а, а Наташа Јовановић, у другом сазиву председницу скупштине Наташу Мићић из Грађанског савеза Србије. Осим физичких посланици СРС-а су се истицали и у вербалним сукобима. Сукоб В. Шешелја са В. Драшковићем почео је у заједничкој странци, јер су заједно основали СПО, када је В. Драшковић искључен из Српске народне обнове а В. Шешел био председник Српског слободарског покрета. Шешел је називао СПО, Српским покретом обмане, због промене националне политике СПО-а. Њих двојица имали су чувени дуел у кампањи за председничке изборе 1997. на Радио телевизији Србије, након кога је В. Шешел рекао да је В. Драшковић био дрогиран у том дуелу.

Увек је то име било синоним лудости, глупости, наркоманије (Шешел 2001, 459). Он се нашмрче кокаина, а ви дођете трезни, и то је одмах дијалог неравноправних (Шешел 2001, 500). Шешел је Зорана Ђинђића називао немачким шпијуном, криминалцем, док се 2003. године радовао његовој погибији. Док је рекао да је Војислав Коштуница велика заблуда српског народа. То је изјавио када је В. Коштуница био део власти. 2000-тих. Шешел каже за Коштуницу: „Угрожени су сви Срби које Трибунал ставио на свој списак и Коштуница прети да српски народ до краја понизи како ни под турском петовековном окупацијом није био понижен” (Шешел 2001, 915). Шешелјев коментар на излазак Срба на изборе на Косову:

„Међутим, тај Коштуница килави, знате, он се прво супростави, па онда прихвати”. О Коштуничином ставу о Хашком трибуналу: „Параније је рекао, да му је Хашки трибунал задња рупа на свирали, па његова партија подноси закон о сарадњу и тако даље. Знате, тај неозбиљан човек, тај неспособан човек на кључном месту нама наноси највеће штете” (Шешел 2002, 933). А за Слободана Милошевића у време када су били у сукобу говорио је да је издајник, и црвени тиранин са Дедиња. Мета напада били су и Милорад Додик и Биљана Плавшић из Републике Српске, Милан Бабић из Републике Српске Крајине. Шешел је имао и физички инцидент 2001. у Савезној скупштини када га је због провокација из посланичких клупа, ударио Слободан Краповић из Социјалистичке народне партије Црне Горе, тада југословенски министар одбране. Већи сукоб када је Шешел изашао из посланичких клупа, са намером да се физички обрачуна са Краповићем спречили су други посланици.

Томислав Николић о опозицији у Народној скупштини Србије, 11. април 2000: „Даме и господа народни посланици, још од првог вишестраначког сазива ове Скупштине, 1990. године у њој има издајника посланика. Тај број се креће од 30 до 50, како када“ (Николић 2004, 76). Наркомани, алкохоличари, криминалци, страни плаћеници, издајници био је уобичајен вокабулар лидера али и других чланова СРС-а за политичке противнике. Нису били поштеђени ни страни политичари којима је В. Шешел посветио књиге са увредљивим насловима попут Била Клинтона, Бориса Јељцина, Хелмута Кола, Жака Ширака, Тонија Блера, Хавијера Солане. И за домаће и стране политичаре једно представљају аргументоване критике, а друго су увреде. Стил политичког деловања препун инцидената и увреда неким грађанима је био прихватљив. Што говоре добри резултати СРС-а у дугом временском периоду. Али, ниједна друга релевантна десна странка на политичкој сцени није користила такав речник и имала толико инцидената у парламенту али и ван парламента. Ни СПО ни ДСС нису неговали такав стил политике. Још један разлог који их је одбијао од сарадње са СРС. Али по нама такав стил политике није наишао на одобравање код већине грађана у Србији, а посебно је одбијао добар део гласача десне оријентације, од ове странке.

РЕФЕРЕНЦЕ

Бакић, Јово. 2006. „Политичке странке умерене и крајње деснице.“ *Нова српска политичка мисао*, 107–111, 1 (4): 105–122.

- Бибер, Флоријан. 2020. *Успон ауторитаризма на Западном Балкану*. Београд: Библиотека ХХ –ти век.
- Бојић, Нада. 1992. *Ко сте ви Војиславе Шешељу?* Београд: Нада.
- Владисављевић, Небојша. 2020. *Успон и пад демократије након петог октобра*. Београд: Архипелаг.
- Вукомановић, Дијана. 2005. „Политичке странке и српски национални интерес.“ *Национални интерес*, 103 (1): 99–128. doi: 10.22182/ni.112005.5.
- Гојковић, Маја. 1994. *Прва дама опозиције*. Београд: Српска радикална странка.
- Ђурковић, Миша. 2006. „Трагање, парадокси, могућности: десница у Србији 1990–2003.“ *Нова српска политичка мисао*, 134 (1-4): 123–149.
- Ђурковић, Миша. 2016. *Конзервативизам и конзервативне странке*. Стари Бановци-Београд: Бернар.
- Мировић, Игор. 1996. *Пет година новосадских радикала*. Београд: Српска радикална странка.
- Николић, Томислав. 2000. *Писмо са адресом*. Београд: Српска радикална странка.
- Николић, Томислав. 2002. *Шешеља за председника*. Београд: Српска радикална странка.
- Николић, Томислав. 2004. *Нато скупштина*. Београд: Српска радикална странка.
- Прибићевић, Огњен. 1997. *Власт и опозиција у Србији*. Београд: Радио Б92.
- Спасојевић, Душан, и Стојиљковић, Зоран. 2020. *Између интереса и уверења*. Београд: Фабрика књига.
- Станковић, Владан. 2010. „Фактори менталитета у карактерима политичких вођа у Србији.“ *Политичка ревија*, 83 (1): 69–90. doi: 10.22182/pr.2312010.4.
- Стефановић, Ненад. 1994. *Покривавање петокраке*. Београд: БИГЗ.
- Шешељ, Војислав. 2001. *Промене по вољи народа*. Београд: Српска радикална странка.
- Шешељ, Војислав. 2001. *Паклени планови Запада*. Београд: Српска радикална странка.
- Шешељ, Војислав. 2002. *Досманлијски зулум над Србијом*. Београд: Српска радикална странка.
- Шешељ, Војислав. 2006. *Српска радикална странка*. Београд: Српска радикална странка.

Vladica Todorović

Faculty of Political Sciences, Belgrade

THE REASONS FOR THE END OF THE SERBIAN RADICAL PARTY DOMINANCE ON THE SERBIAN RIGHT-WING

Resume

Traditional dominant right-wing parties exist in several European countries. Nonetheless, a party with the lasting stranglehold of the right-wing in Serbia, that never lost its parliamentary status or position, is yet to appear in Serbia since 1990. The Serbian Radical Party (the SRS) ruled the right-wing from 1992 to 2012 for a total of 17 years (with the exception of 2000 to 2003). Out of the three relevant right-wing parties it was the closest to attaining long-term stranglehold of the right-wing and thus becoming a traditional party. But the Serbian Renewal Movement (the SPO) and the Democratic Party of Serbia (the DSS) couldn't accept the SRS's leadership. Uniting these three parties of similar orientation was never an option. No coalition was formed. Admittedly, the SRS's major success at the time, owes partly to the People's Radical Party's (the NRS) tradition it called upon, the most significant and oldest party in Serbia founded on January 8, 1881. Though the SRS did refer to the NRS tradition, it doesn't carry its name. We believe the renewal of the People's Radical Party is needed. The party was briefly renewed in 1990, but quickly disintegrated, and fragment of the party under the leadership of Vice President T. Nikolic merged with Serbin Chetnik's Movement of V. Seselj and the SRS was born. The names for the right-wing parties in Serbia are: the People's Party, Dveri, the Democratic Party of Serbia, the Serbian Radical Party ... But the real name for the right-wing party in Serbia is the People's Radical Party. When a new right-wing party is founded in Serbia its history started with the day of its foundation, which is from the 1990s or 2000s. With the renewal of the People's Republic of Serbia, the history of the party would begin in 1881. A tradition that no other party in Serbia has. The name of the party is also a factor. In the period from 1992 to 2012, would V. Seselj have had such results with the SPO or the SCP, the parties he presided before the SRS? Despite being charismatic leader,

it's hard to envision anything similar. While leading these parties he was on political sidelines. However, with the party having the term radical in its name, he could have achieved better results. A party under the original name from 1881 could have called on the names such as Nikola Pasic, Stojan Protic, Laza Pacuo, Milovan Milovanovic, Milenko Vesnic, Milos Trifunovic... We assume that the renewal of the People's Radical Party in Serbia would be welcomed by the public in Serbia. If it were to be renewed by relevant politicians, it could represent a long-term solution, due to its tradition and name from 1881, for the dominant right-wing party in Serbia. But also provided it attracts smaller right-wing parties or the vast majority of voters of this orientation into its political orbit. The SRS failed since it was different from similar parties such as the SPO and DSS, and in its support for the SPS, monarchy, stance on the Serbian Orthodox Church, international party cooperation, foreign policy orientation, political style, and many other issues, which contributed to fact that the SRS will not be the absolute leader of the right, and the dominant right-wing party in Serbia in the long run.

Keywords: the Serbian Radical Party, right-wing, party system of Serbia, parliamentarism, populism, nationalism*

* Овај рад је примљен 1. децембра 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

**О ОБРАЗОВАЊУ И ДРУШТВЕНИМ
ВРЕДНОСТИМА**

93

Бојана Секулић

ДРУШТВЕНЕ ВРЕДНОСТИ У
ГЛОБАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ

111

Marko Filijović, Danilo Babić

INDIAN EDUCATIONAL COOPERATION WITH AFRICA:
SWOT ANALYSIS OF SOFT POWER APPROACH

135

Немања Анђелковић

ОБРАЗОВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ: ФОРМИРАЊЕ
СВЕСТИ И(ИЛИ) САВЕСТИ

УДК 37.014:316.752

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.5>

Оригинални научни рад

Бојана Секулић*

Институт за политичке студије, Београд

ДРУШТВЕНЕ ВРЕДНОСТИ У ГЛОБАЛНОМ ОБРАЗОВАЊУ**

Сажетак

У овом раду су изложени резултати анализе друштвених вредности у глобалном образовању које је садржано у документима различитих невладиних и међувладиних организација. Глобално образовање је идејно-политичко гледиште о образовању које је утемељено на схватању да савремени човек живи и делује у свету глобализацијских процеса и да је оно потребно људима како би разумели комплексне односе између локалног и глобалног, заједничких друштвених, еколошких, економских и политичких питања; и како би из тога извели нове начине размишљања и деловања. Зато је основно полазиште у овом раду да је глобално образовање сагласно са вредностима друштва неолибералне демократије и глобализацијских процеса. У истраживању су примењени аналитичко-дескриптивни и компаративни метод како би се идентификовале, упоредиле и описале основне вредности глобалног образовања, као и њихова међусобна корелација. Глобално образовање, на локалном и глобалном нивоу, обухвата различита подручја образовања и настоји да утиче на све облике образовања, а нарочито на формално. У глобалном образовању се посебно истичу вредности толеранције, солидарности, праведности, саосећања, једнакости, одговорности, сарадње, ненасиља, инклузије и разноликости.

Кључне речи: глобално образовање, друштвене вредности, глобализација.

* bojana.sekusic@ips.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

УВОД

Друштвене вредности, као општеприхваћена, традицијом наслеђена мишљења и веровања у некој култури о томе шта је значајно, исправно, пожељно, истинито, вредно и чему треба тежити, одређују циљеве, садржај, структуру живота и друштвене односе у одређеној заједници, као и приоритете у организацији друштвеног живота. Вредности утичу на понашање људи и чине основу њихових активности, дају значење и смернице људима у њиховој комуникацији, интеракцији и деловању. Друштвене вредности сваке културе су посебне и јединствене, па се оне не могу оцењивати мерилима друге културе. Осим тога, и вредности у једној култури су променљиве у зависности од владајућих идеологија и друштвених промена, тако да немају исту важност у свим епохама. Друштвене вредности, кроз механизам просветне политике, одређују друштвене циљеве у образовању и садржај образовања, а кроз наставу се остварују постављени циљеви и задаци који су усклађени са владајућим системом вредности. Вредности се уче и за вредности се људи васпитавају. Улога образовања је ту незаменљива, јер образовање има одговорност да младим људима не само пренесе вредности, већ и да усмери њихово понашање ка усвајању владајућег вредносног система одређеног друштва.

У савременом друштву, друштву неолибералне демократије и глобализацијских процеса, долази до конституисања новог система друштвених вредности, који би се условно могао назвати глобалистички систем вредности. Он обухвата мноштво различитих идеја и идеологија које имају наднационални карактер. Ове идеје и идеологије усмеравају тежње људи које су заједничке свима и намећу нове, нарочито моралне, верске и политичке, чиме се надилазе традиционални обрасци, локалне културе и национални карактер вредносних система. Систем вредности глобалног поретка, иако је још у настајању, генерише нове идеје и концепције о образовању. У мноштву таквих идеја и концепата веома је изражен концепт глобалног образовања, који се појављује средином деведесетих година двадесетог века. То је идејно-политичко гледиште о образовању које је утемељено на схватању да савремени човек живи и делује у свету глобализацијских процеса који су захватили све поре друштвеног живота људи, чиме долази до структуралних промена у друштву, мишљењу и деловању. Зато се указује да је глобално образовање потребно људима, нарочито деци и младима; и да ће им оно пружити компетенције за промишљање и размену

властитих гледишта и улога у глобалном и међуповезаном свету, како би разумели комплексне односе између локалног и глобалног, заједничких друштвених, еколошких, економских и политичких питања; и како би из тога извели нове начине размишљања и деловања. У том циљу је дефинисан концепт глобалног образовања који нуди одговоре на многа питања и изазове глобализацијских процеса и стварања нове политичке културе, наставне садржаје и начине извођења наставе, као и компетенције за које се верује да ће помоћи људима у разумевању и учешћу у решавању глобалних проблема. Концепт глобално образовање развија Центар Север – Југ Савета Европе. Овим концептом се настоји развити холистичко образовање које ће бити усмерено ка проучавању повезаности локалног и глобалног света и развијање вештина за које се сматра да ће бити потребне грађанима да учествују на глобалном нивоу. Одлучујући допринос развоју глобалног образовања учињен је доношењем Декларације о глобалном образовању у Мاستрихту (2002), а основне информације за схватање и успешну примену глобалног образовања обликоване су у Лисабону (2008) у виду приручника под називом „Смернице за глобално образовање“. На европском и међународном нивоу, осим Центра Север – Југ и Савета Европе, постоје и друге организације, државни органи, мреже и платформе које промовишу сродне пројекте и концепте у образовању, а то у Републици Србији чини Центар за омладински рад у партнерству са Министарством омладине и спорта.

У складу са темом овог рада, која је условила и функционалну структуру његове садржине, овде се разматрају основна обележја друштвених вредности у образовању; затим, глобално образовање, појам и еволуција концепта; и вредности глобалног образовања.

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ДРУШТВЕНИХ ВРЕДНОСТИ У ОБРАЗОВАЊУ

Друштвене вредности се најчешће одређују као општеприхваћена, традицијом наслеђена мишљења и веровања у некој култури о томе шта је значајно, исправно, пожељно, истинито, вредно и којим циљевима треба тежити. Иако је појам вредности „апстрактна категорија и хипотетички конструкт преузет из аксиологије“ (Бојовић 2017, 36), он је базична категорија, јер вредности утичу на понашање људи и чине основу њихових активности, дају значење и смернице људима у њиховој комуникацији, интеракцији и деловању, па зато подразумевају

моралне, идеолошке, друштвене и естетичке вредности (Burgess & Burgess 2006). Друштвене вредности су основни ставови који одређују циљеве, садржај и структуру живота и друштвене односе у одређеној заједници, као и приоритете у организацији друштвеног живота.

Дакле, друштвене вредности се могу одредити као опште и релативно стабилне, хијерахијски организоване форме које одређују карактер друштва, организацију и функционисање друштвених институција. Оне се класификују по разним основама, али се то најчешће чини према главним подручјима друштвеног деловања. На основу овог критеријума углавном се указује на: религиозне, моралне, економске, политичке и културне вредности. Окосницу друштвених вредности чине идентитетска питања, као што су: језик, веровања, традиција, обичаји и односи који одређују неку заједницу и њену културу. Вредности се усвајају посредством културе углавном дифузијом, преношењем или социјализацијом, којом се нарочито у примарној фази социјализације, преносе са родитеља на децу. Разноликост у вредносном смислу може бити и последица чињенице да родитељи у различитим културама имају различите вредности (Day 2013). Зато су друштвене вредности сваке културе посебне и јединствене, па се оне не могу оцењивати мерилима друге културе. Осим тога, и вредности у једној култури су променљиве у зависности од владајућих идеологија и друштвених промена, тако да немају исту важност у свим епохама. С друге стране, треба имати у виду да постоје и неке основне и универзалне цивилизацијске вредности које постоје у свим друштвима, као што су: слобода, правда, мир, равноправност, солидарност, толеранција, истина, образовање, рад, живот у хармонији са природом и сл. Ниједна друштвена вредност не делује независно, јер оне заједно стварају ланац вредности који, када се изнова и изнова понављају, ствара позитивне резултате. Културе се могу разликовати и према чврстом или слабом придржавању друштвених норми и толеранцији понашања које одступа од норми и вредности, прихваћених у некој друштвеној средини, друштвеној скупини или друштву као целини (Uz 2015).

Друштвене вредности одлучујуће утичу на образовање и васпитање, као и на целокупну социјализацију људи. Оне, кроз механизам просветне политике, одређују садржај образовања и друштвене циљеве у образовању, а кроз наставу се остварују унапред постављени циљеви и задаци који су усклађени са владајућим системом друштвених вредности. С друге стране, друштвена

улога образовања огледа се у трансмисији друштвених вредности на млађе генерације, што чини хомогеност и структуралну стабилност одређеног друштва. Истовремено, тиме „образовање врши функцију повезивања појединца и друштва“ (Османлић 2017, 109). Ако различити делови друштва или његови чланови имају различите вредносне системе, онда долази до конфликта и сукоба који доводе до тешког живота у друштву. Вредности се уче и за вредности се људи васпитавају. Улога образовања је ту незаменљива, јер образовање има одговорност да младим људима не само пренесе вредности, већ и да усмери њихово понашање ка усвајању вредносног система одређеног друштва. Вредносни ставови који се стекну у детињству „углавном остају до краја живота у њиховом понашању и културном обрасцу“ (Базић и Секулић 2017, 67). Вредности имају своје унутрашње садржаје и човек до њиховог одабира долази расуђивањем. Зато уочавање и разумевање вредности није лако. Оне се морају учити и усвајати. Ово је особито важно када се има у виду да су многе вредности релативизирани у постмодернистичком теоријском дискурсу и друштвеној пракси, а у условима савремених глобализацијских процеса и преваленције друштвених мрежа у комуникацији међу младима, многе традиционалне вредности су дезавуисане или девастиране.

Механизам укључивања друштвених вредности у систем формалног образовања регулише се различитим инструментима просветне политике, као што су: стратегије, закони, уредбе, правилници, наставни планови и програми, упутства, одабир наставника и сл. Ради илустрације, овом приликом се указује на Правилник о Националном оквиру образовања и васпитања у Републици Србији (Службени гласник РС, бр. 98/2017). Овде се врло јасно одређују вредности на којима почива образовање и васпитање. Оне су дефинисане као „опште вредности“ и „вредности које су посебно важне за образовно васпитни систем“. У групу општих вредности наведене су: слобода, равноправност, праведност, достојанство, патриотизам, породица, дијалог и толеранција, рад, солидарност, поштење, мир, здравље, безбедност, одрживи развој и „друге демократске вредности“. Затим, ту се указује и да је „једнакост у праву на образовање једна од базичних вредности образовно-васпитног система“ (Тачка 2.2). Затим, „уз наведене опште вредности, у образовно-васпитни систем уткане су и вредности које су посебно за њега важне“, а то су: идентитет, компетентност и целоживотно учење, одговорност, предузетништво,

партиципативност и комуникативност (Тачка 2.2). У ставу који се односи на идентитет, врло је занимљив опис: „у доба глобализације, у коме је присутно снажно мешање различитих народа, култура и религија, очекује се да кроз образовање особа постане грађанин света, а да притом сачува свој национални идентитет, свој језик и писмо, своју културу, друштвену, моралну и духовну баштину“ (Тачка 2.2). Из овог одређења се може запазити да вредности у савременом друштву дају подстицај људској савести и усмеравају тежње које су заједничке свима, као што су моралне, верске и политичке вредности, без обзира на њихов традиционалан карактер. Тиме се успоставља веза са глобалним образовањем и његовим системом вредности, па су ове вредности уграђене у наставне садржаје институционалног образовања, нарочито у првом циклусу примарног образовања, где се кроз образовни процес континуирано стиче знање о њима, чиме се настоји да оне буду прихваћене и уграђене у вредносни систем сваког појединца и друштва у целини. Осим вредности које имају национални карактер, овај тип вредносног система обухвата и мноштво различитих идеја и идеологија које имају и наднационални карактер, па су и оне у корелацији са евроинтеграцијским и глобалистичким процесима. У мноштву таквих идеја и концепата веома је изражен концепт глобално образовање, који се појављује средином деведесетих година двадесетог века.

ГЛОБАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ, ПОЈАМ И ЕВОЛУЦИЈА КОНЦЕПТА

Глобално образовање је идејно-политичко гледиште о образовању које је утемељено на схватању да савремени човек живи и делује у свету глобализацијских процеса који су захватили све поре друштвеног живота људи, чиме долази до структуралних промена у друштву, мишљењу и деловању (Bazić & Sekulić 2021, 282). Зато се указује да је глобално образовање потребно људима, нарочито деци и младима, и да ће им оно пружити компетенције за промишљање и размену властитих гледишта и улога у глобалном и међуповезаном свету, како би разумели комплексне односе између локалног и глобалног, заједничких друштвених, еколошких, економских и политичких питања; и како би из тога извели нове начине размишљања и деловања (Morledge 2015). У том циљу је дефинисан концепт глобалног образовања који нуди одговоре на многа питања и изазове глобализацијских процеса и стварања нове

политичке културе, наставне садржаје и начине извођења наставе, као и компетенције које ће помоћи разумевању и учешћу у решавању глобалних проблема.

Концепт глобалног образовања појављује се средином деведесетих година двадесетог века, а развија га Центар Север – Југ (The North South Centre – NSC) Савета Европе. Циљ деловања овог центра је стварање оквира за европску сарадњу у погледу јачања свести о питањима глобалне међузависности и промоцију политике солидарности у складу са циљевима и начелима Савета Европе, поштовањем људских права, демократије и друштвене кохезије (SE 2010, 6). Овим концептом се жели развити холистичко образовање које ће бити усмерено ка проучавању повезаности локалног и глобалног света и развијање вештина које ће бити потребне грађанима да учествују на глобалном нивоу. Овакав приступ, како се истиче, тежи стварању света у коме владају правда, једнакост и поштовање људских права.

Године 1997. донета је Повеља о глобалном образовању, као првом референтном документу Центра Север – Југ о глобалном образовању. Центар је потом у следећим годинама радио на умрежавању стручњака из држава чланица Савета Европе који су заједно радили на развоју концепта. Убрзо је (2000) успостављена мрежа Недеља глобалног образовања, а стручњаци из мреже су заједно почели развијати Смернице за глобално образовање.

Центар Север – Југ Савета Европе је, 28. новембра 2008. године, потписао споразум са Европском комисијом о заједничком вођењу пројекта с циљем заједничког рада на остваривању Миленијумских циљева развоја Уједињених нација кроз глобално образовање. Основне информације за схватање и успешну примену глобалног образовања обликоване су исте године у Лисабону у виду приручника под називом „Смернице за глобално образовање“. У мају 2011. године, Комитет министара Савета Европе усвојио је Препоруку о образовању за глобалну међузависност и солидарност, која је постала први европски стандард о глобалном образовању. Ова препорука је постала чврст основ за даљи рад Центра на његовом главном пољу деловања у Европи и шире.

У Мастрихту је, од 15. до 17. новембра 2002. године, одржан Конгрес о глобалном образовању, који је окупио стручњаке и креаторе образовне политике и на њему се расправљало о европском стратешком оквиру за јачање и унапређење глобалног образовања до 2015. године. Тај конгрес је од кључног значаја за развој концепта, јер је на њему донета Декларација о глобалном

образовању у Мастрихту. У овој декларацији глобално образовање је дефинисано као холистичко „образовање које људима отвара очи и ум за реалности глобализованог света и покреће их да створе свет веће правде, правичности и људских права за све“ (СОЕ 2002). У складу са овим ставом, у Анексу I Декларације, указује се да се подразумева „да глобално образовање обухвата развојно образовање, образовање за људска права, образовање за одрживост, образовање за мир и спречавање сукоба и међукултурно образовање, будући да има глобалне димензије за грађанство“ (СОЕ 2002).

Од Декларације о глобалном образовању из Мастрихта, Центар је увећало радио на промоцији глобалног образовања као интердисциплинарног приступа у коме су главни елементи људска права, демократско грађанство и интеркултурни дијалог, где је глобално образовање замишљено као динамичан концепт који се развија према политичком, економском, социјалном, културном и еколошком развоју глобалног друштва.

На европском и међународном нивоу, осим Центра Север – Југ, постоје и друге организације, мреже и платформе које се баве промоцијом сродних пројеката и концепата у образовању. УНЕСКО промовише глобално грађанско образовање с циљем развијања вредности, ставова и понашања који подржавају одговорно глобално грађанство: креативност, иновативност и преданост миру, људским правима и одрживом развоју. То образовање настоји оснажити особе свих старосних група како би схватили да су то глобална, а не локална питања и да постану активни промотери мирнијих, толерантнијих, инклузивнијих, сигурнијих и одрживих друштава (UNESCO 2021). Европска конфедерација за помоћ и развој (*European Confederation of Relief and Development NGOs - CONCORD*) је платформа коју чине организације чланице које представљају више од 2600 невладиних организација, а подржавају је милиони грађана широм Европе. Платформа настоји осигурати да европске политике промовишу одрживи економски, социјални и људски развој, бавећи се основним узроцима сиромаштва, а темељи се на људским правима, родној равноправности, правди и демократији. Ова платформа заговара концепт глобалног грађанског образовања (CONCORD 2019). Глобална образовна мрежа Европе (*Global Education Network Europe – GENE*) је мрежа европских министарстава и агенција које развијају образовне политике и финансирају програме глобалног образовања. Њихов је циљ да се омогући свим људима у Европи приступ квалитетном глобалном образовању. То се жели постићи кроз: редовно окупљање министарстава и агенција путем округлих

столова, умрежавање чланова и омогућавање доступности платформе за размену њихових стратегија, укључивање у вршњачко учење, укључујући олакшавање европског процеса вршњачке провере образовања, подршку члановима путем савета, оспособљавања, односно изградње капацитета и подршке политикама, као и кроз учествовање у истраживању политике, подршке заједничким пројектима с нагласком на квалитет (GENE 2001).

У Републици Србији концепт Глобално образовање промовише Центар за омладински рад у партнерству са Министарством омладине и спорта, кроз Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва. Као што се и у другим европским државама обележава Недеља глобалног образовања, која има за циљ подизање свести о значају глобалног образовања, то се исто чини у Србији. У том циљу, Центар за омладински рад и Министарство организују различите активности, међу којима је и квиз такмичење *Fun Geeks* у коме могу учествовати сви заинтересовани где имају прилику да стекну знања о глобалном образовању и циљевима одрживог развоја, а за најбоље такмичаре предвиђене су и награде (МОСРС 2021).

На основу ових сажетих разматрања о процесу еволуције концепта о глобалном образовању можемо се сагласити са Џоел Спринг (*Joel Spring*) да су невладине и друге међународне организације кључни актери ширења глобалне културе и да се државе, посебно оне у мање развијеним деловима света, подстичу да усвоје универзалне вредности и норме (Spring 2015).

ВРЕДНОСТИ ГЛОБАЛНОГ ОБРАЗОВАЊА

У Смерницама о глобалном образовању, као основна вредност ове врсте образовања, може се препознати учење за живот у глобалном друштву – „Учење за наше глобално друштво“ (SE 2010, 17). Овде се најпре указује да глобализација поставља велике изазове образовању у свакој земљи, али истовремено омогућава приступ људима, различитим културама, економијама и језицима на нов начин. Зато важност образовања о глобалним питањима лежи у помагању људима да препознају своју улогу, индивидуалну и колективну одговорност, да се као чланови глобалне заједнице ангажују за друштвену и економску правду за све, као и за заштиту и обнављање екосистема земље. У том контексту, истиче се да је „глобално образовање (је) педагошки концепт иза ове визије“ (17). Затим, указује се како глобално образовање, као нов приступ образовању, може да пружи одговор на многа питања и да је његов

циљ да омогући деци и младим људима „да разумеју светска питања, док их истовремено обogaћује знањем, вештинама, вредностима и ставовима пожељним за светског грађанина како би се суочио са светским проблемима“ (17). У том смислу, глобално образовање се одређује као процес индивидуалног и колективног развоја који омогућава људима да постану активни друштвени чиниоци. Овај приступ захтева иновацију наставних програма и нове наставне садржаје који су сагласни са концепцијом глобалног образовања у различитим земљама (Oradio 2017).

Из овог контекста, указује се да глобално образовање има следеће циљеве: (а) образовање грађана за социјалну правду и одрживи развој; (б) отварање глобалне димензије и холистичке перспективе у образовању како би се помогло људима да разумеју комплексне реалности и процесе у савременом свету и развију вредности, ставове, знања и вештине које ће им помоћи да се суоче са изазовима међуповезаног света; (в) да помаже ученицима и младим људима да схвате неке од комплексних процеса који воде до насиља и конфликта на индивидуалним, колективним, националним и глобалним нивоима и да буду свесни да постоје начини да се неки конфликти могу спречити или решити, као и да допринесе изградњи ставова који воде до конструктивног ненасилног решавања конфликта; (г) развијање заједница учења у којима су ученици и „едукатори“ охрабрени да кроз сарадњу раде на светским питањима; (д) да стимулише и мотивише ученике и „едукатора“ да се приближе светским питањима кроз иновативно подучавање; (е) прихватање различитости и међузависности и стварање услова како би други могли да се изразе и развију осећај солидарности; (и) помаже ученицима и младим људима да развију алтернативе када доносе личне и јавне одлуке и да размишљају о последицама својих избора, негујући при томе дух „глобалне одговорности грађанина света“ (18); и да (к) промовише учешће у акцији, односно да позове „едукаторе“ и ученике да делују динамично за праведнији и равноправнији свет за све.

Глобално образовање, као отворени и мултидимензионални концепт, има претензије да обједини све педагошке концепције општег образовања у вези са тумачењима стварности данашњег света, што се у суштини може разумети и као дифузија доминантних културних вредности и норми, па и права на образовање као једног од универзалних људских права (Portnoi 2016, 68). Креатори глобалног образовања сматрају да је оно колективни холистички одговор на историјски изазов подржавања „активних светских грађана“ у

стварању различитог равноправнијег, праведнијег, мирољубивијег света који се заснива на солидарности. У том циљу, како се истиче, глобално образовање омогућава људима да стекну и развију знање, вештине, вредности и ставове неопходне за обезбеђивање праведног одрживог света у коме свако има право да оствари свој потенцијал. Глобално образовање учи понашању на одговарајући и пристојан начин, поштујући основе равноправности у различитостима људи, друге културе и расе, али истовремено осуђујући насиље, принуду и репресију као механизме друштвене контроле (SE 2010, 10). Међутим, глобално образовање треба прихватити критички знајући да у савременом друштву постоје различите дилеме, тензије, сумње и различите перцепције у процесу образовања.

Глобално образовање, како се указује у Смерницама, подразумева јачање вештина, знања и вредности за рад у глобалном привређивању и друштву уопште, као и за помоћ људима при препознавању властите улоге у разумевању личне и заједничке одговорности као активних чланова глобалне заједнице у смислу деловања за социјалну и економску правду, као и за заштиту и обнову еко система.

У поглављу 3. Смерница одређеније се указује на вредности глобалног образовања. Оно се темељи на вредностима толеранције, солидарности, саосећања, једнакости, одговорности, сарадње, ненасиља, инклузије и разноликости. Полазећи од ових општих одређења, указује се да основне вредности омогућавају „едукаторима“ да појасне принципе процеса учења, дајући им смернице како да изаберу садржаје, идентификују и користе изворе информација, креирају стратегије учења и оцењивања и развију области практичне интервенције за ученика. Крајња сврха глобалног образовања је да се изграде вредности засноване на знању о глобалним питањима и на релевантним вештинама у циљу грађења ставова за одговорно глобално грађанство на индивидуалном и колективном нивоу. Ове вредности обухватају: самопоштовање, самопоуздање и поштовање других; друштвену и еколошку одговорност; отвореност ума; визионарски однос према стварности; проактивно и партиципативно чланство у заједници; и солидарност (SE 2010, 24 – 25). При томе се ове вредности операционализују и усмеравају на индивидуалне вредности које ученици и млади људи треба да стекну, па се каже да глобално образовање подстиче ученике: (а) да развијају осећај сопствених вредности у сопственој друштвеној, културној и породичној средини, као и да развију осећај за вредности других, посебно оних чија се средина разликује од

њихове; (б) да развијају солидарност и осећај бриге за друштвено праведнији, сигурнији и мирнији свет на локалним, националним и интернационалним нивоима; (в) да воде рачуна о равнотежи природног окружења на локалном и глобалном нивоу; (г) да развију разне визије о томе како би могао да изгледа бољи инклузивни свет у њиховој заједници, другим заједницама и у свету као целини; (д) да јачају осећај узајамне подршке и потребе за учешћем у заједничким одлукама, промовишући принципе плурализма, недискриминације и социјалне правде; и (е) да развијају активну солидарност, постану свесни реалности у свету и буду ангажовани у раду на одрживијем свету који се заснива на једнаким људским правима, дијалогу и сарадњи (SE 2010, 24 – 25).

На ове вредности се указује у многим документима међународних организација које промовишу или уређују глобално образовање, јер су „глобални токови у образовању данас (су) у великој мери обликовани деловањем међународних организација“ (Spasenović 2019, 86). У Декларацији о глобалном образовању из Мастрихта наводи се да оно „обухвата развојно образовање, образовање за људска права, образовање за одрживост, образовање за мир и превенцију сукоба и интеркултурно образовање, с обзиром да има глобалну димензију образовања за грађанство“ (СОЕ 2002). Осим тога, разни међународни документи односе се на развој концепта глобалног образовања.¹ У Агенди 2030, дефинисано је 17 циљева одрживог развоја који обухватају економске, социјалне и еколошке димензије. У оквиру Циља 4 – Квалитетно образовање, посебно се наглашава глобално образовање, где се указује да се до 2030. године осигура стицање „знања и вештина потребних за промоцију одрживог развоја, укључујући, образовање за одрживи развој и одрживи начин живота, људска права, родну равноправност,

1 *Универзална декларација о људским правима, члан 26, Уједињене нације, Сан Франциско (1948); Препорука за образовање за међународно разумевање, сарадњу и мир и за образовање које се односи на људска права и основне слободе, УНЕСКО, Генерална конференција, Париз (1974); Агенда 21, Поглавље 36: Промовисање образовања, јавне свести и обука, Конференција Уједињених нација о животној средини и одрживом развоју, Рио де Женеиро (1992); Декларација и интегрисани оквир акције за образовање за мир, људска права и демократију, УНЕСКО, Генерална конференција, Париз (1995); Миленијумска декларација Уједињених нација, Поглавље: Вредности и принципи, Резолуција Генералне скупштине, Њујорк (2000); Декада образовања за одрживи развој Уједињених нација, 2005-2014, (2005); Европска година интеркултурног дијалога, Европски парламент и Савет Европе, Одлука бр. 1983/2006/ЕС (2006); Бели папир о интеркултурном дијалогу, Савет Европе (2008); Повеља о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права, Савет Европе (2010); Препорука Одбора министара за образовање за глобалну међузависност и солидарност (Препорука CM/Rec (2011)4; итд.*

промоцију културе мира и ненасиља, глобално грађанство и уважавање културне разноликости и доприноса културе одрживом развоју“ (UN 2020).

Глобално образовање је, како указује Центар Север - Југ, образовање које се односи на обележја данашњег глобализованог и међузависног света, које настоји остварити циљеве праведности и заштите људских права у таквом свету. Оно је усмерено на ученика који мора стећи свест о важности глобалних изазова и, у складу с тиме, активно се ангажовати у стварању одрживог начина живота. Компетенције које се стичу учествовањем у глобалном образовању темеље се на развојном образовању, образовању за људска права, одрживост, мир и превенцију сукоба, као и интеркултурном образовању, што је све глобална димензија образовања (SE 2010).

Циљ глобалног образовања је да омогући људима разумевање светских питања и истовремено их оснажи знањима, вештинама, вредностима и ставовима који су грађанима потребни при суочавању с проблемима света. У том погледу, ученици учествују у процесу индивидуалног и колективног развоја који ће им омогућити да постану активни друштвени чиниоци захваљујући стицању емоционалних способности за анализу и критичко промишљање околности.

Главна обележје глобалног образовања је трансформативни процес учења, који подразумева „дубоку структуралну промену основних премиса мишљења, осећаја и деловања (...) радикалну промену према међусобној повезаности и отварање могућности за постизање већег степена равноправности, друштвене правде, разумевања и сарадње међу народима“ (SE 2010, 13). Указује се на три главне фазе трансформативног учења које су уско повезане с глобалним образовањем, а то су: анализа тренутне ситуације у свету, визија како би изгледала алтернатива преовладавајућем моделу и процес промене према одговорном грађанству (13). Глобално образовање, као трансформативни процес учења, подразумева процесе заједничког доношења одлука у свакој од ових фаза и на тај начин се настоји унапредити међусобно знање и колективна свест о себи. Сарадњом и солидарношћу бори се против подела услед конкуренције, сукоба, страха и мржње. Глобално образовање као трансформативно учење нуди начин за остваривање промена на локалном нивоу у погледу јачања грађанства кроз стратегије и методе учествовања како би појединци научили преузимати одговорност која се не сме пропустити искључиво владама и осталим доносиоцима одлука.

Глобално образовање, на локалном и глобалном нивоу, обухвата различита подручја образовања: образовање за развој, образовање о људским правима, образовање за одрживост, образовање за мир и превенцију сукоба, грађанско образовање, социјално и економско образовање, образовање о животnoj средини и сл., а све у циљу дефинисања заједничких темеља глобалног образовања. Тиме ће се утицати на формално и неформално образовање, које ће одиграти велику улогу у освешћивању појединаца о томе колика је стварна његова моћ у обликовању будућности (SE 2010, 21). Међутим, осим проналажења решења за глобалне и светске теме, потребно је пронаћи решење за стварање заједничке будућности која ће омогућити бољи живот за све људе на свету. Трансформативни облик учења, односно облик учења који ствара промене, пружа људима могућност обликовања заједничке визије праведног и одрживог света и зато је усмереност на будућност каква се жели од посебног значаја у тој визији. На темељу дијалога и сарадње људи развија се партнерство које кроз глобално образовање враћа људско достојанство на сам врх вредности.

Глобално образовање омогућује појединцима развој: (а) знања о процесу глобализације и развоју светског друштва, историје и филозофије универзалног појма човечности и различитим стиливима живота, културама, верама и генерацијама; (б) вештина, попут критичког мишљења и анализе, сагледавање ситуација из другог угла гледишта, препознавања негативних стереотипа и предрасуда, тимског рада и сарадње, емпатије, асертивности, креативности итд; и (в) вредности, попут самопоуздања, самопоштовања и поштовања других, друштвене одговорности, одговорности према околини, непристрасности, итд., потребних за осигурање праведног и одрживог света у коме свако има право да оствари свој потенцијал (SE 2010, 22).

ЗАКЉУЧЦИ

Глобално образовање се може одредити као активан процес учења који је заснован на универзалним вредностима толеранције, солидарности, једнакости, правде, инклузије, сарадње и ненасиља. Оно започиње подизањем свести о глобалним изазовима попут сиромаштва или неравноправности узрокованих неравномерном расподелом ресурса, деградацијом животне средине, насилним сукобима или људским правима, стварајући тако дубље разумевање сложености темељних узрока. Циљ му је променити ставове

људи који ће се одразити на њихову властиту улогу у свету. Зато, глобално образовање настоји да мотивише и оснажује људе да постану активни, одговорни грађани света. Идеје о глобалном образовању развијају се средином деведесетих година двадесетог века и оно се оправдава разлозима да савремени човек живи и делује у глобалном свету и да је глобално образовање потребно људима, нарочито младима, како би разумели комплексне односе између заједничких друштвених, еколошких, економских и политичких питања и из тога извели нове начине размишљања и деловања. Глобално образовање се темељи на вредностима толеранције, солидарности, праведности, саосећања, једнакости, одговорности, сарадње, ненасиља, инклузије и разноликости. Оно обрађује разноврсне теме попут глобалне правде, људских права, одрживости, мира, интеркултуралне комуникације и многе друге. Зато је глобално образовање дефинисано као холистичко образовање које обухвата развојно образовање за људска права и одрживост, за мир и спречавање сукоба, као и за међукултурно образовање. Многи документи различитих невладиних и међувладиних организација односе се на развој концепта о глобалном образовању, чији су ставови сумирани у приручнику Смернице за глобално образовање. У њему се указује да глобално образовање, на локалном и глобалном нивоу, обухвата различита подручја образовања: образовање за развој и одрживост, за мир и превенцију сукоба, образовање о људским правима и грађанству, социјално и економско образовање, образовање о животној средини и сл., а све у циљу дефинисања заједничких основа глобалног образовања. Тиме се настоји утицати на све облике образовања, а нарочито на формално, које треба да одигра велику улогу у обликовању будућности. У Републици Србији, као и у многим европским државама, кроз различите манифестације и акције популаризује се концепт о глобалном образовању. Глобално образовање је у суштини концепт политичког образовања примерен друштву неолибералне демократије и глобализацијских процеса. Ово образовање није вредносно неутрално јер је, по свом садржају, начину имплементације у образовни систем, као и очекиваним исходима, конципирано као образовање које треба да буде уграђено у вредносни систем сваког појединца и друштва у целини.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Базић, Јован, и Бојана Секулић. 2017. Идеолошки циљеви и садржаји у програмима за први циклус основног образовања у Србији. *Политичка ревија* 52 (2): 65 – 85. doi: 10.22182/pr.5222017.5.
- Бојовић, П. Жана. 2017. Терминалне вредности – животни циљеви: перспектива студената будућих учитеља и васпитача. *Иновације у настави* 30 (4): 35 – 48. doi: 10.5937/inovacije1704035В.
- Министарство омладине и спорта Републике Србије [МОСРС]. 2021. Недеља глобалног образовања 2021. Последњи приступ: 06.1.2022. <https://www.mos.gov.rs/vest/nedelja-globalnog-obrazovanja-2021?lang=lat>.
- Османлић, А. Иљаз. 2017. Образовање за вредности грађанског друштва. *Иновације у настави* 30 (1): 108 – 119. doi: 10.5937/inovacije1701108О.
- Правилник о националном оквиру образовања и васпитања*. Службени гласник РС, бр. 98/2017.
- Bazić, Jovan, & Bojana Sekulić. 2021. Current Globalistic Projects Education in Europe. *Knowledge International Journal* 47 (2): 281 – 285. XXXII-th International Scientific Conference «Knowledge for development». Key speech. Struga, Severna Makedonija, 19 – 22.8.2021. <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/view/5353>.
- Burgess, Heidi, & Guy, Burgess. 2006. Intractability and the frontier of the field. *Conflict Resolution Quarterly* 24 (2): 177 – 186. doi:10.1002/crq.166.
- Council of Europe [COE]. 2002. *Maastricht Global Education Declaration*. Последњи приступ: 27.12.2021. <https://rm.coe.int/168070e540>.
- European Confederation of Relief and Development NGOs [CONCORD]. 2019. *European Confederation of Relief and Development NGOs*. Последњи приступ: 27.12.2021. <https://concordeurope.org/about-us/#how-we-work>.
- Day, Nicholas (10. 4. 2013). Parental ethnotheories and how parents in America differ from parents everywhere else. *Slate*. Последњи приступ: 4.1.2022. http://www.slate.com/blogs/how_babies_work/2013/04/10/parental_ethnotheories_andhow_parents_in_america_differ_from_parents_everywhere.html?via=gdpr-consent.
- Global Education Network Europe [GENE]. 2001. *Global Education Network Europe*. Последњи приступ: 27.12.2021. <https://www.gene.eu/>.

- Morledge, Louis. 2015. *Globalno obrazovanje: Potreba za novim idejama*. Последњи приступ: 06.1.2022. <https://novakdjokovicfoundation.org/sr/globalno-obrazovanje-potreba-za-novim-idejama/>.
- Oradio. 2017. *Kako globalno obrazovanje uvesti u formalno?* Последњи приступ: 05.1.2022. <http://oradio.rs/sr/vesti/drustvo/obrazovanje/kako-globalno-obrazovanje-uvesti-u-formalno-5690.html>.
- Portnoi, M. Laura. 2016. *Policy Borrowing and Reform in Education: Globalized Processes and Local Contexts*. New York: Palgrave Macmillan.
- Savet Evrope [SE]. 2010. *Smernice za globalno obrazovanje*. Lisabon: Severno-južni centar Saveta Evrope. Последњи приступ: 05.1.2022. <https://rm.coe.int/smernice-za-globalno-obrazovanje-koncepti-i-metodologije-globalnog-obr/168070ebc2>.
- Spasenović, Vera. 2019. *Obrazovna politika : globalni i lokalni procesi*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Spring, Joel. 2015. *Globalization of Education: An Introduction*. New York: Routledge.
- UNESCO. 2021. *Global citizenship education*. Последњи приступ: 15.12.2021. <https://en.unesco.org/themes/gced>.
- United Nations [UN]. 2020. *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Последњи приступ: 15.12.2021. <https://sdgs.un.org/2030agenda>.
- Uz, Irem. 2015. The Index of Cultural Tightness and Looseness Among 68 Countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 46 (3): 319 – 335. doi: 10.1177/0022022114563611.

Bojana Sekulic*

Institute for Political Studies, Belgrade

SOCIAL VALUES IN GLOBAL EDUCATION

Resume

This paper presents the results of the analysis of social values in global education, which is contained in the documents of various non-governmental and intergovernmental organizations. Global education is an ideological and political view of education based on the understanding that modern man lives and works in a world of globalization processes and that people need it to understand the complex relationships between local and global, common social, environmental, economic and political issues; and how to derive new ways of thinking and acting from it. Therefore, the basic starting point in this paper is that global education is in line with the values of the society of neoliberal democracy and globalization processes. Analytical-descriptive and comparative methods were used in the research in order to identify, compare and describe the basic values of global education, as well as their mutual correlation. Global education, at the local and global levels, encompasses different areas of education and seeks to influence all forms of education, especially the formal. The values of tolerance, solidarity, justice, compassion, equality, responsibility, cooperation, non-violence, inclusion and diversity are especially emphasized in global education.

Keywords: global education, social values, globalization.*

* bojana.sekulic@ips.ac.rs.

** Овај рад је примљен 20. јануара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

UDK 37.014.5(540)(6)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.6>

Оригинални научни рад

Marko Filijović*

Athens Institute for Education and Research

– ATINER, Athens, Greece

Danilo Babić**

Institute of International Politics and Economics, Belgrade, Serbia

INDIAN EDUCATIONAL COOPERATION WITH AFRICA: SWOT ANALYSIS OF SOFT POWER APPROACH

Abstract

The introduction of this paper presents a historical overview of India's relations with African countries. Joseph Nye's theory of soft power is presented as a theoretical background, its role in the theory of international relations as well as the possibility of education becoming an instrument of soft power. In the provided overview of India-Africa educational cooperation, it can be seen that India is implementing a very concrete, well-organized, and smart strategy in the field of educational cooperation on the African continent, especially its ITEC and SCAAP programs. To analyze the Indian soft power approach we use SWOT analysis. As for strengths, the paper emphasizes India's approach to African countries in the field of education which is based on mutual respect, a common attitude towards decolonization, historical and trade ties. More importantly, the cooperation is free of any conditioning. The greatest hidden asset of India are ITC technologies, if used adequately, it can give India an advantage over the competition in other sectors as well, not just education. The African education market has great potential for cooperation. The main opportunity for further development of this cooperation are favorable conditions for Indian students when compared to Western destinations or China. Online education also has great

* mfilijovic@yahoo.com

** danilo.babic@diplomacy.bg.ac.rs

potential. Weaknesses and threats are related to racial discrimination and competition from other actors.

Keywords: India, Africa, education, soft power, ITEC, SCAAP

INTRODUCTION

The first valid proof of migration between the inhabitants of India and Africa was recorded in the document Periplus of the Erythraean Sea in the middle of the first century AD. (Dubey and Biswas 2016, 1). Contacts between India and sub-Saharan Africa were also noted by Vasco de Gama on his historical trip. In 1497, he met Indian traders in the territories of today's Mozambique and Kenya. The Indian metric system was used in this area, which testifies to the fact that the Indians had a significant influence in the vicinity (Dubey and Biswas 2016, 12 – 13).

At the time when India gained its independence, only three countries in sub-Saharan Africa were independent: Liberia, Ethiopia, and the Republic of South Africa (under white minority rule). The beginning of modern relations between India and Africa is linked to the Mahatma Gandhi; just after returning from the Republic of South Africa, Gandhi began his struggle for Indian independence. Gandhi laid a strong foundation for India-Africa relations. These relations were based on solidarity, cooperation, and mutual assistance. India's solidarity with Africa's problems was obvious given that India had imposed sanctions on the apartheid regime in South Africa even before the formal declaration of independence (Beri 2014, 1 – 2). Kwame Nkrumah was a great admirer of Gandhi and his liberation struggle. Spontaneously, African leaders began cooperating with the Indian National Congress by sharing their values of equality and the right to political participation. (Dubey and Biswas 2016, 17).

In the relations among India and African countries during the Cold War, we can define five key points: 1) fight against racism, 2) support and promotion of independence of African countries, 3) cooperation within the Non-Aligned Movement, 4) cooperation through the Indian diaspora, 5) economic diplomacy and security cooperation. Ideologically, the Indian authorities believed that Africans should follow a peaceful path to their freedom, as India did. However, it should be noted that many Africans were much more attracted to Chinese support in the form of weapons and equipment (Dubey and Biswas 2016, 20 – 21).

After the end of the Cold War and the liberalization of the Indian economy in the 1990s, Indian foreign policy shifted from ideological

to more pragmatic instruments such as investment and trade. During globalization, security became a keyword, so India wanted to ensure energy security, the security of waterways, and security for its citizens in Africa. (Cheru and Obi 2010, 67 – 68). India is increasing its level of cooperation with Africa by launching several ambitious initiatives, among others: the 1992 Preferential Trade Agreement, enhanced lending activity (since 1996), the 1997 Memorandum of Understanding with the SADC Regional Economic Community, the 2002 Focus Africa program, and the 2003 Team 9 initiative. Simultaneously, India has supported the NEPAD initiative since its establishment. As a result of proactive measures, the trade exchange between India and Africa has been constantly growing and reached the level of 100 billion dollars in 2015, while in 2005 it amounted to only 60 billion. At the end of 2011, India became the fourth most important trading partner of Sub-Saharan Africa (Dubey and Biswas 2016, 31). Finally, it should be mentioned that at the macro level, the backbone of contemporary Indo-African relations is the format of the India-Africa Forum.

In this paper, we use SWOT analysis to effectively present the results of Indian policy in Africa. SWOT analysis is a strategic planning tool used to identify strengths, weaknesses, opportunities, and threats related to business strategy or project planning. It originates from marketing and strategic management but it can be used in various other fields such as oil and gas business, mining and metallurgy business, manufacturing, transport, agriculture, etc. (Namugenyi et al. 2019). We strongly believe that it can be used in international relations as well, especially when considering strategies or policies of an external actor in a certain region of the world.

SOFT POWER AND FOREIGN POLICY

Hard power can rest on inducements (“carrots”) or threats (“sticks”). But sometimes you can get the outcomes you want without tangible threats or payoffs. Soft power collectively refers to the tools of the nation-state that do not punish, reward, or threaten other actors into preferred behavior. Soft power means getting others to want the outcomes that you want; it co-opts people rather than coercing them. Simply put, soft power rests on the ability to (re)shape the preferences of others (Nye 2004, 5 – 7).

Soft power includes cultural exchanges and public diplomacy initiatives to help shape behavior, while hard power promises trade incentives, threaten economic sanctions or military action. One must

not be under any illusion that soft power could somehow exist on its own. In reality, soft power is, and always will be, an extension of hard power. Hard and soft powers are related because they are both aspects of the ability to affect the behavior of others. The distinction between them is in the nature of the behavior and the tangibility of the resources. The types of behavior between command and co-optation range along a spectrum, from coercion to economic inducement to agenda-setting to pure attraction. Soft-power resources tend to be associated with the co-optive end of the spectrum of behavior, whereas hard-power resources are usually associated with command behavior. But soft power does not depend on hard power. The Vatican has soft power despite Stalin's mocking question about the number of Pope's divisions (Nye 2004, 7, 9).

The soft power of a country rests primarily on three resources: its culture (if it is attractive to others), its political values (when it lives up to them at home and abroad), and its foreign policies (when they are seen as legitimate and having moral authority).

Culture is the set of values and practices that create meaning for society. It has many manifestations. It is common to distinguish between high culture such as literature, art, and education, which appeals to elites, and popular culture. One should not make the mistake of equating soft power behavior with the cultural resources that sometimes help produce it. Popular culture is often a resource that produces soft power, but, the effectiveness of any power resource depends on the context. For example, love towards McDonald's did not facilitate cooperation between the Serbs and the USA in the nineties. Perpetrators of the Rwandan genocide wore T-shirts with American logos while committing atrocities. American films that made the United States attractive in China or Latin America had the opposite effect and actually reduced American soft power in Saudi Arabia and Pakistan (Nye 2004, 11). In fact, commerce is only one of the ways in which culture is transmitted. It also occurs through personal contacts, visits, and exchanges.

According to Nye liberal democratic politics, free-market economics, and fundamental values such as human rights—in essence, liberalism is the key pillar of the US soft power. However, the list of values that can serve as a source of soft power varies from country to country and from the region to which that soft power is projected. For instance, in the case of Russia and its power projection on Orthodox, especially Slavic countries, the point of attraction could be conservative values and Orthodox spirituality. Regardless of the variables, soft power is based on legitimacy. Respecting the human rights and holding transparent elections are necessary conditions for achieving legitimacy.

Foreign policy and soft power are interrelated. A great amount of soft power will help the state to pursue its foreign policy more easily. But there is also feedback; foreign policy decisions affect the level of soft power. For example, the wars in Vietnam and Iraq undermined America's soft power.

Soft power is hard to quantify, and therefore it is hard to measure its success. On the other hand, hard power is focused more on measurable resources (money, soldiers, and bullets). Soft power aims to change attitudes, which is a hard "thing" to quantify. Still, the effects of soft power are tangible and can be measured. The successes of the Cold War cultural and academic exchanges serve as one example with the Fulbright scholarship program to be its star example (Seymour 2020).

What is the reach of Indian soft power? Winston Churchill in his well-known hostility towards India has constantly pointed out that India is only a geographical term that is as much a state as the equator. Churchill was certainly right in one thing, there are only a few countries in the world that have such a diversity of climate, language, culture, religion and contain different levels of economic development (Tharoor 2008, 32). Despite Churchill's prejudices, India is a unified country capable of projecting its soft power.

In order for India to project its Soft Power to its full potential, it must resolve complex issues within the Indian culture and it must complete the process of remembering¹ what does Indian civilization mean. Given that Indian culture consists of Hindu, Buddhist, Christian, Muslim culture and tradition, the question is which culture India would project as its soft power. Sashi Tharoor illustrates this phenomenon in the following way: when an Indian wears the national dress for a formal occasion he wears a variant of the sherwani which did not exist before the Muslim invasion of India. Furthermore, when Buddhist Indians voted in a country binding competition to select the new seven wonders of the modern world they voted for the Taj Mahal, which was constructed by a Mughal King, not for Angkor Wat which is the most magnificent architectural product of their religion (Tharoor 2008, 38 – 39).

A pillar of Indian power both hard and soft is the TATA Company that has achieved remarkable success with its Nano model. An important instrument of Indian soft power is the Bollywood film industry which has even reached Syria and Senegal. In fact, when the Taliban government fell in 2001 the Indian foreign minister flew to Kabul to welcome the new interim government in a plane not packed with arms or food but

¹ Ngugi wa Thiong'o sees the process of remembering as peeling off the layers of colonial and neocolonial history and returning it to the original pre-colonial culture.

crammed with tapes of Bollywood movies and music, which were quickly distributed across the city (Nye 2004, 10). Indian clothing items, dancing, Punjabi rap, and Indian cuisine are becoming increasingly popular around the world. As a special strength of Indian culture, Tharoor emphasizes the ability of Indians to resist the soft power of other countries. Despite its presence, McDonald's did not suppress local specialties and MTV did not suppress the aforementioned Punjabi rap and other kinds of indigenous Indian pop scene (Nye 2004, 39 – 40).

Tharoor also states that the Indian government needs to invest more resources and devise a comprehensive strategy for the proliferation of Indian soft power. Specifically, he believes that Nehru centers must exist in all countries in Asia, in South Africa, Nigeria, Brazil, Canada, in general wherever there is a large Indian diaspora. These centers must proudly maintain the multi-religious multi-cultural identity of the Indian people as well as its linguistic diversity.

EDUCATIONAL COOPERATION AS A SOFT POWER TOOL

First of all, it must be emphasized that the education system has always been the main engine of the prosperity of a particular state (Nye 2005, 4). Only a developed education system that meets the requirements of an innovative economy, and is integrated into the international educational and scientific space, can become the major competitive advantage of the modern state and attract the most talented foreign students (Cowan, and Arsenault 2008, 10). Moreover, the educational system today is closely intertwined with the concept of politics and/or geopolitics (Nye 2005, 4).

The provision of educational opportunities for foreign students is one of the most important instruments of soft power in any country (Cowan, & Arsenault 2008, 10). Wojciuk, Michalek, and Stormowska also believe that education is the key area for building the future potential of any country. Education is inherently oriented towards future generations and itself is a means for the empowerment of individuals and nations (Wojciuk, Michalek, and Stormowska 2015, 4). Likewise, Ringmar (2007, 168) believes that education provides institutions that support individuals, and that societies, where those institutions are strong, are more creative, dynamic and its inhabitants are more likely to fully develop their full potential.

Education can be used directly as a tool in foreign policy by providing educational services and guidance through development aid. Internationalization is a necessary precondition for higher education to

be a soft power tool. Internationalization builds soft power not only through personal contacts between exchange students and academics but also by making the system better, especially if the exchange is with institutions from which sending countries can import knowledge. A vital part of strengthening a state's soft power involves students and scholars. International exchanges are the most commonly used tool. Under certain circumstances, especially hosting foreign students can contribute to a policy change in the students' country of origin. At the same time, having a large number of foreign students is one of the most visible effects of educational soft power. Mobility is the main driver of the internationalization of the higher education system (Wojciuk, Michalek, and Stormowska 2015, 9, 10, 12).

Foreign students, alongside learning, will gradually become acquainted with the achievements of science and culture of the host country. These students can gain valuable social capital after having being studied abroad. Consequently, after their return with acquired knowledge and personal relations, they are expected to become effective transmitters of the language and culture of the host country. As a result, Nye argues, the effectiveness of exposure of foreigners to the outside world and the national education system of the host country (as an instrument of soft power) is much higher than military force (Nye 2005, 12).

Furthermore, graduates that studied in foreign countries can become not only highly qualified personnel in their countries, but they also may become a so-called "Trojan horse" (Tremblay 2010, 117). That is the main strength of soft power. Ruling elites in many post-colonial countries were actually agents of the interest of the former colonial powers. Another example is the legislation, curriculum, and textbook writing. For example, neoliberalism is the dominant economic theory precisely because of the soft power of the USA. Therefore, the more foreign students a country can educate in its own universities, the more likely its "hegemonic ideology" will be disseminated throughout the world (Hopf 2013, 330).

There is no doubt that international higher education has changed dramatically in the last couple of decades. It is not just students and scholars who are moving across borders, academics, programs, providers, projects, and policies are doing the same. The most commonly referred to examples of soft power in higher education include the Fulbright Programme, the British Council, the German Academic Exchange Service, the Confucius institutes, Erasmus Mundus, and Development Cooperation projects (Knight 2014).

INDO-AFRICAN EDUCATIONAL COOPERATION: A BRIEF OVERVIEW

Although educational cooperation between India and Africa dates back to the mid-20th century, it gained its significant formalization in 1964 with the launch of the Indian Technical and Economic Cooperation (ITEC) programme with the aim of providing technical assistance to other developing countries through human resource development. In this context, it is important to point out that African countries have been the greatest beneficiaries of the ITEC programme as many African officials have trained under this programme (Chakrabarty 2020).

In addition to ITEC, there are other cooperation programmes such as the Special Commonwealth Assistance for Africa Program (SCAAP) which focuses on African countries in the Commonwealth, then the 1951 Colombo Plan Technical Cooperation Scheme (TCS), as well as the overseas student scholarship programme conducted by the Indian Council for Cultural Relations (ICCR). As Kragelund (2010, 3) explains: “The mentioned programmes mainly use the so-called slots system to allocate aid. Slots may then be exchanged into five different aid modalities, as follows: (1) training of personnel in India; (2) project aid; (3) technical assistance; (4) study trips; and (5) humanitarian assistance. The Ministry of External Affairs (MEA) allocates slots to India’s cooperating partners reflecting the economic and/or political importance India gives each country”. In this context, it is relevant to point out that since 2000, the African continent has become increasingly important, and particularly since 2008, i.e., after the first India-Africa Forum Summit was held. As experts from United Nations Development Programme explain: “ITEC has expanded rapidly in recent years, from 1,959 participants in 1999–2000 to 5,000 in 2009–2010. In 2013–14, over 10,000 scholarship slots were offered under the ITEC/SCAAP programme. With Africa having a special place in India’s development assistance programme, nearly half of the ITEC slots, some 4,300 annually, are allotted to this continent” (UNDP 2016, 29). In addition, it is important to mention that “since the launch of the ITEC programme in 1964, India has provided nearly \$2.5 billion worth of technical assistance to developing countries from which \$1 billion was directed to ITEC-related activities involving African countries” (UNDP 2016, 30).

These data suggest that a very important aspect of strengthening educational cooperation between India and African countries is student mobility. As Trines (2019) points out, India invites African youths to obtain vocational training in India and seeks to boost international

student mobility from Africa to its universities. This is confirmed by the findings of Chaturvedi (2015, 36), who notes that a significant allocation of funds was made within the SCAAP program “from \$2.56 million in 2009-10 to \$5.43 million in 2015–16” and that “the Indian Council for Cultural Research alone offers nearly 3,365 scholarships annually under 24 scholarship schemes, 900 of which are for African countries.” According to Trines (2019), these scholarships have helped bring a substantial number of African students to India. The author points out that despite being small by international comparison, the number of international students in the country has quadrupled over the past decade with students from sub-Saharan Africa making up 19 percent of the total international student body in 2014. According to available data, about 225 students from Sudan alone go to study in India every year on the basis of scholarships, while 1,500 of them attend self-financing programmes offered by Indian universities every year. In addition, it is also noticeable that the highest percentage among those who come to India for doctoral studies from abroad are students from Ethiopia. Trines (2019) points out that many African students view India as a coveted destination in computer science and information technology, with remark that Indian universities, in turn, vigorously seek to recruit more African students, notably in East Africa. That such an assessment is not unfounded is confirmed by the fact that India’s scholarship programmes continue to grow rapidly. In other words, after the Third India-Africa Forum Summit, held in October 2015 in New Delhi, India pledged to provide 50,000 scholarships to African students in the next five years and set up institutions in Africa (Chakrabarty 2020), as well as to allocate \$1 billion in the period 2015–2020 for training and capacity development of 25,000 people in Africa in the fields of Agriculture; Food Processing, Packaging and Quality Control; Energy, Infrastructure and Sustainable Development; Rural Development and Poverty Eradication; ICT and e-Governance; Power and Hydrocarbons; International Business; Postal Services and Mail Management; Health; and Law Enforcement and Cyber Crimes (Dixit, Gill and Kumar 2018, 5). In addition, in 2018, the Ministry of Human Resource and Development also launched the “Study in India” initiative to attract students from the neighborhood and Africa to promote India as an education hub (Chakrabarty 2020).

The growing importance of the African continent in terms of India’s foreign policy agenda and the development of South-to-South cooperation in the last decade and a half is confirmed by the establishment of numerous pan-African institutions in the field of education with the support of India, such as: India-Africa International Trade Institute,

the India-Africa Institute for Agriculture and Rural Development and Administration and the India-Africa Institute for Information Technology (Udansi 2020). Furthermore, it is confirmed by the expansion of the network of Indian educational institutions on the soil of the African continent. Namely, as Trines (2019) explains, “in addition to recruiting Africans for study programs in India, several Indian universities have branched out to Africa to offer education directly on the continent, if often through distance education mode. For instance, Indira Gandhi National Open University (IGNOU), the world’s largest university, now offers its distance education programmes through study centers in Ethiopia, Ghana, Kenya, Liberia, Madagascar and Namibia. Amity Institute of Higher Education has established a branch campus in Mauritius, while the prestigious Indian Institute of Technology Delhi is offering master’s programmes in collaboration with Addis Ababa University.” However, probably the most important indicator of the Indo-African partnership, and at the same time one of the most ambitious cooperative information technology projects in Africa to date, is Pan-African e-Network (PAeN) established in early 2009. PAeN represents the largest ICT network in Africa and its aim is to connect 53 African nations with India. By using this platform, New Delhi aspires to use Indian expertise in information technology to provide better healthcare and education for all African countries (Chakrabarty 2020). Specifically, “PaeN for tele-education and tele-medicine serves to connect Indian universities such as the Amity Institute of Higher Education, the Indira Gandhi National Open University, the University of Delhi and others with dozens of educational centers across Africa via a satellite hub station in Senegal in order to deliver distance education programmes to thousands of African students. In addition, PAeN connects African medical facilities with medical specialty hospitals in India, enabling Indian doctors to review digitised medical records in Africa and provide live tele-consultations” (Trines 2019). As explained by Mullen and Arora (2016, 2 – 3), although initially the project had a slightly more modest budget – US\$125 million, seeing the achieved success after the Third India-Africa Forum Summit in 2015, the Indians decided to invest an additional US\$600 million in its further development. In view of the fact that in 2010 the same project was also awarded the Hermes Prize for Innovation by the European Institute of Creative Strategies and Innovation (Mullen i Arora 2016, 3), it should come as no surprise that some authors describe PAeN as “shining example of South-South cooperation” (Duclos 2012, 209). But there is more to it. On the occasion of opening the India-Africa Higher Education and Skills Development Summit held in New Delhi in August 2019,

Secretary for Economic Relations in India's Ministry of External Affairs TS Tirumurti said that "Africa was a priority in India's foreign policy" (Sawahel, 2019). According to Sawahel (2019), "building on the 50-year-old Indian Technical and Economic Cooperation (ITEC) programme which has already provided African students with technical expertise, Tirumurti said the government was now launching new programmes such as e-ITEC and e-VidyaBharati and e-AarogyaBharati (e-VBAB) which would see 15,000 scholarships being made available to African students over the next five years to pursue online short-term courses, as well as undergraduate and postgraduate degrees from top Indian universities". Explaining what the e-VBAB Network Project exactly means, Tirumurti pointed out that it "involves two separate platforms which will link various educational institutions and hospitals in India and participating African countries." More precisely, "the project is a technological upgrade and extension of the Pan-African e-Network Project (Phase One) which was implemented in 48 partner countries across Africa from 2009 to 2017" (Sawahel, 2019). In addition and elaborating on Tirumurti, R. Subrahmanyam, higher education secretary in India's Ministry of Human Resource Development, explained that "the 'Study in India' programme, launched in 2018 and involving thousands of universities and colleges, was being expanded to 30 African countries" (Sawahel 2019).

All of the above leads to the conclusion that India is implementing a very concrete, well-organised and smart strategy in the field of educational cooperation on the African continent, which has a beneficial effect on South-to-South connections. However, although authors such as Udensi (2020) point out that all these projects have helped to improve the role of India as a "voice for developing countries", some theorists emphasise that cooperation between India and African countries in the field of education is not spared certain strains (Trines 2019; Sawahel 2019; Lavakare and Powar 2013; Mittal 2020). Overcoming these challenges will be a key test for further improvement of relations in the field of education between India and African countries.

SWOT ANALYSIS

Indo-African educational cooperation is determined by several important components that shape its character.

First of all, India's current approach to African countries in the domain of building ties in the field of education is based on mutual respect, which rests on a common attitude towards decolonisation, historical and trade ties, as well as political cooperation in the Alliance.

More importantly, it lies at the bottom of cooperation free of any conditioning (Chaudhury 2019).

As Trines (2019) explains, even China, which is one of the most important, flexible and generous partner of many African countries and which also wants to develop strong ties in the education sector with Africa, often does not separate these connections from the implementation of various infrastructural and other projects on African soil. As an example, the author cites the case where more than 45,000 local staff received professional skills training during the construction of the Mombasa-Nairobi railway, Kenya's largest infrastructure project since independence. Moreover, it is known that Chinese firms like industry giant Huawei are setting up information technology classes at Kenyan universities to upskill the local workforce. The author notes that this kind of involvement helps transfer knowledge to African societies but also serves Chinese business interests. On the other hand, he points out that India's soft power in Africa rests more on people-to-people and private business contacts than government stewardship and unlike the Chinese concept it does not seek special benefits (Trines 2019).

In addition to the above, Indo-African cooperation in the field of education has another also very significant feature. It implies emphasising the maximum use of information and communication technologies. The so-called PAeN platform and accompanying programmes (e-ITEC, e-VidyaBharati and e-VBAB) shape the backbone of India's innovative concept of education sector development in Africa distinguishing it from all other programmes implemented by its competition. As Mittal (2020) explains, while China and other competitors predominantly use offline medium to pursue development cooperation in education, India's initiatives focusing on the online medium are more future-driven. The same author believes that with its gargantuan resources, China currently has an advantage over India but India can turn the balance in its favour by using the online medium effectively. The fact that since the launch of PaeN until March 2017, as many as 22,000 African students have used the platform for their education is sufficient evidence of the potential that the network has. Moreover, except that PAeN is aimed at creating significant linkages for tele-education and tele-medicine, the Internet, video conferencing, and VoIP services by linking them to premier educational institutions and super-specialty hospitals in India, the project also supports e-governance, e-commerce, infotainment, resource mapping and meteorological services (Mishra 2018; Mullen and Arora 2016, 3) which, if used adequately, can give India an advantage over the competition in other sectors as well, not just education.

When it comes to opportunities to further enhance educational cooperation between India and African countries, attention should be drawn to several important factors.

First of all, these are very favourable study conditions for African students at Indian universities. To be more precise, as noted by Trines (2019) India offers them a better education than they could access at home – in English and at lower costs than in Western destinations or China. This is also confirmed by the data published in 2018 by the internet portal Study International. As stated on that website, international students can expect to pay as little as INR194,400 (US\$3,000) to INR388,800 (US\$6,000) for a year of tuition in India, whereas studying in the UK will set students back at least GB£10,000 (US\$14,130), and US fees can total up to US\$60,000 (Study International 2018).

In addition, India's aspiration to improve online education in Africa through its PAeN platform is also one of the potentials that can be further developed. As Mittal (2020) explains, "the online learning platforms are advantageous for African nations as they reduce the costs of obtaining an international degree and offer a larger number of students a chance to enroll for these courses and degrees". Furthermore, "the online medium also provides greater security to African students against racial attacks, a factor which might have prevented a considerable number of Africans from pursuing an Indian degree". The same author states that currently about "39.3% of the African population having access to the internet, so India's online education platforms have a good opportunity to expand", adding that "the current coronavirus pandemic and the associated social distancing and travel restrictions could also contribute to increasing the acceptability of online education". Mittal (2020) concludes that online medium also provides India an opportunity to do more with the limited resources "because unlike China, India does not have the massive financial resources to ramp up scholarships or set up educational institutions across Africa." Trines (2019) has a similar attitude, reminding that almost 60% of young people between the ages of 15 and 17 in the Sub-Saharan region do not participate in any form of education, and that Africa's total youth population will double by 2050, reaching 830 million. The author believes that strengthening South-to-South cooperation in the education sector would be a positive trend in terms of youth inclusion in the education network, and that assistance provided by countries that have more direct experience with developmental challenges, such as India, could be a blessing. This is, among other things, largely indicated by the statement of the Confederation of Indian Industry (CII) given on the eve of the India-

Africa Higher Education and Skill Development Summit 2019 in India, which reads: “While Africa requires more resources – both human and financial – to meet the targets of individual countries in education, the Indian higher education system has both, which when twinned can create a win-win for both side. In many ways the problems in Africa, as far as education is concerned, are similar to those in India though there is a difference in scale and magnitude. That is why India is in a position to understand and provide solutions to some of the problems that exist in Africa in the field of higher education. At the same time, it can benefit from joint research with top African institutions and create partnerships which are beneficial for both sides” (Kokutse 2019).

However, although Indo-African cooperation in the field of education is developing in a positive direction, it should be noted that it faces some significant challenges. In this sense, one of its weaknesses is certainly the discrimination of certain African countries by Indian institutions in terms of slot allocation under the SCAAP and ITEC programmes. In other words, not all African Commonwealth countries are targeted with the same degree of eagerness and offered the same conditions. As Kragelund (2010, 3 – 4) explains, slots and scholarships are most often awarded in relation to how important a country is to India. For example, “countries like Mauritius, South Africa and Uganda (with large Indian diasporas and/or economic importance) receive a relatively large number of slots, while countries with hardly any Indian diaspora, no natural resources and no economic influence receive only a tiny amount of slots.” It is similar with the scholarships that are awarded within the programme for which the Indian Council for Cultural Relations (ICCR) is in charge. Like the ITEC and the SCAAP, Indians here also take into account the geopolitical dimension, so for example, countries like Mauritius (40), South Africa (25) and Kenya(20) are allocated far more scholarships than, say, Cameroon (1), Guinea (1) and Togo (1) (Kragelund 2010, 3 – 4).

In addition, another weakness of Indo-African educational cooperation is the untapped potential. As King claims (2019, 9 – 10), referring to a report from 2012, out of 251 tuition fees that India intended for students from Africa at that time, only 77 were actually used. A year later (2013), when the Indian authorities decided to quadruple the number of slots to 900, Africans used only 420. By 2017, the situation had improved to some extent, when 540 of the 900 slots were used, but this is far from the total available capacity.

It should be noted that discrimination in the distribution of slots, i.e., favouring some African countries without regard for others and not

using available slots and scholarships, are not the only challenges that burden Indo-African educational ties. On the contrary, in addition to the mentioned, there are two very clear threats to that cooperation, and one of them is certainly the growing competition, that is, the presence of other stakeholders interested in becoming more actively involved in the education market on the African continent.

In this respect, China is certainly the greatest contestant. There is more evidence for this claim, but we will mention only some of them here. Among other things, in 2003, India had more African students than China. However, by 2015, the situation had changed drastically. According to Mittal (2020), the number of African students in China grew by more than 20% annually between 2003 and 2015, leading to 49,792 students studying in China in 2015, while in India there were only 5,881. Perhaps this should come as no surprise given the fact that China has gradually become the largest trading partner, foreign job creator and source of foreign direct investment in Africa (Trines 2019). In addition, its approach to educational cooperation with Africa is very specific. It is based on the close connection of education with the economy, i.e., investments of Chinese companies and infrastructure projects, which resulted in employment opportunities that these projects create leading to an increased demand for Chinese education in Africa. Moreover, with the aim of taking advantage of these opportunities, some African countries such as Kenya and South Africa have introduced the Chinese language as an elective subject, while some such as Uganda have even made Mandarin a compulsory subject in its high school curriculum (Mittal 2020). But that is logical in a way, having in mind the overall trade exchange between China and Africa. According to Moghalu (2015), China's trade with Africa hit US\$210 billion in 2013, with 2,500 Chinese companies operating in the continent. By comparison, although it increased eightfold between 2001 and 2017, trade between Africa and India was significantly lower – from US\$7.2 billion in 2001 to US\$59.9 billion in 2017, making India only the fourth largest African trading partner (The Africa Export-Import Bank 2018, 6). If we take into account the fact that China provides large scholarships to African students, gradually expands educational and other infrastructure and invests heavily in various projects across the African continent (Trines 2019), all suggest that it is one of the main challenges for further development of Indo-African educational, but also overall cooperation.

However, in addition to the above, there is another, very serious threat to Indo-African educational ties. Namely, despite the initiatives of the Indian government to attract African students, their response has

been below expectations and one of the reasons is related to the negative experiences of African students in India. It is common knowledge that African students are often subject to discrimination, attacks, and assaults in India (Mittal 2020). Moreover, according to information provided by Mittal (2020), as many as 90% of African students have regretted coming to India for higher studies, which has tarnished the country’s reputation as a study destination. Although certain initiatives, such as the founding of Symbiosis University back in the early 1970s, were launched with the aim of alleviating the continuing challenge of social tensions between local and African students, no significant changes have taken place (King 2019). As King (2019, 16) explains, “incidents that have involved attacks on African students have continued over the years and the Group of African Ambassadors in India have even set up an Education Committee, largely because of these.” Having all of the above in mind, it should come as no surprise that even Africans do not look favourably on the expansion of Indian universities on African soil. The case of Ghana can be named as an example. In the present case, when several lesser-known Indian universities set up shop in that state, the University of Ghana removed a statue of Mahatma Gandhi over charges that Gandhi was a racist – a move that reportedly caused Indian authorities to cancel scholarships for 2,000 Ghanaians (Trines 2019). In view of the fact that this was not the only such case (a similar incident occurred in Malawi), it is clear that the issue of racial intolerance causes various negative effects that do not affect the mutually beneficial development of Indo-African educational and overall cooperation. A way to relax such trends and minimise their effects will require the united efforts of African and Indian political elites and more creative approaches in resolving the issue if the desire to further improve relations tends to remain a priority.

Graph 1: SWOT analysis of Indo-African educational cooperation

<p>Strengths</p> <ul style="list-style-type: none"> - Common anti-colonial heritage - Cooperation without conditioning - PaeN and accompanying programmes 	<p>Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> - Favourable conditions for students - Online education potential - The potential of the education market in Africa
<p>Weaknesses</p> <ul style="list-style-type: none"> - Discrimination in the allocation of slots and scholarships (favouring strategically relevant countries) - Untapped potentials 	<p>Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> - Severe competition (China) - Issue of racism

Source: Authors

CONCLUSION

India's cross-border educational cooperation began modestly in 1949 with the publication of 70 scholarships for students from developing countries with a desire to develop stronger South-South ties (Chakrabarty 2020). Nowadays, it includes thousands of scholarships a year, a significant number of which are intended for African countries, as well as a mega information and communication network platform that covers almost the entire African continent and provides multiple opportunities to enhance cooperation.

As Mullen and Arora (2016, 3) explain, "the e-network project, which is Africa's biggest ever in the information and communication technologies (ICT) sector, has been instrumental in assisting Africa to overcome the digital divide. It has also been successful in creating demand for India's tertiary health and education services provided at a fraction of their cost in upper income countries." But there is more to it than that. It is noticeable that the authorities in New Delhi are firmly determined to further deepen and improve the existing ties with Africa, which, in addition to scholarship programmes and built ICT and other infrastructure, is evidenced by the current engagement of India's leading political officials. In fact, the government of Prime Minister Narendra Modi has pursued Indian interests in Africa with remarkable intensity. In the last 5 years, Modi has visited Africa twice (2016 and 2018), announced the opening of as many as 18 Indian embassies on the continent by 2021 and organised the Third India-Africa Forum Summit, with over 1,000 delegates, which was "the largest Indian diplomatic outreach to Africa in recent history" (Trines 2019). As Mullen and Arora point out (2016, 4), "forty-one heads of state and hundreds of senior officials from fifty-four of the fifty-five African countries attended the summit, making it the grandest of all India-Africa Forum Summits". All these activities represent a strong basis for further progress. According to Trines (2019), there is huge potential for further increases in student inflows from Africa in the years ahead. The author believes that population growth and increased demand for education will push the growing numbers of African students abroad, which India, if it continues to act in accordance with the current manner, can use in many ways. That such claims are not groundless is shown, among other things, by the fact that as of 2013, for example, Sudanese students in India formed the single largest foreign group in the country after the Afghans. Moreover, totalling 4,759, they pulled past the Americans who had topped the list in 2011 (Edoofa 2017).

Of course, in order to harness the full potential of Indo-African cooperation, political officials on both sides of the Indian Ocean will have to find a solution to the issue of racism, which is its biggest challenge. As explained by Sawahel (2019), quoting Abhishek Mishra, research assistant in the Strategic Studies Program of the Observer Research Foundation, India: “Despite commendable initiatives like ‘Study in India’ under India’s Ministry of External Affairs the current reality is that the number of African students coming to study in India is declining, despite our geographical proximity and historical antecedents. Racism is the principle issue at hand. In spite of increased engagement, incidents of racism and intolerance against African students who come to study in India are hindering India-Africa relations”. Whether the Indians will be able to find a creative way to deal with this problem will largely determine the further development of their educational cooperation with Africa. If they succeed and reverse the negative trends, cooperation could flourish. On the other hand, if the incidents continue, it will remain a stumbling block in terms of further deepening the ties between them. Initiatives such as the establishment of Symbiosis University are certainly good, but they need to be further developed and improved.

Responding to competition, primarily to China, will also be one of the big challenges. However, if it takes advantage of the existing comparative advantages, which primarily concern the ICT infrastructure and continues with active political engagement, India could, following its specific approach to the African market, represent an important factor in the education sector. In addition, a stronger commitment to enhancing South-to-South cooperation could also be the basis for a more creative strategy. Namely, as Trines (2019) explains, “the emergence of greater South-to-South cooperation in education is generally a positive trend. In the end, having more donors means more options for African countries, and it’s encouraging that the assistance provided by China and India is now increasingly focused on education, rather than just transportation or telecommunications technology”. Bearing this in mind, as well as the fact that India and China, together with the Republic of South Africa, are members of the BRICS (Brazil, Russia, India, China, South Africa), the possibility to create conditions for a more complementary approach of Asian forces in the domain development of the education sector in Africa, should not be ruled out as an option. Of course, in order to create the conditions for that, it is essential that there should be the political will of all stakeholders and greater cohesion on the South-South line. Until that happens, every country interested in the education sector on African soil, including India and China, will pursue its national strategic

interests and strive to increase its influence through the development of an educational network on that continent, because, as one Indian theorist points out, “higher education institutions are an important source of, and help to augment, a nation’s soft power” (Sawahel 2019).

REFERENCES

- Beri, Ruchita, ed. 2014. *India and Africa: Enhancing Mutual Engagement*. New Delhi: Pentagon press.
- Cheru, Fantu, and Obi, Cyril, ed. 2010. *The rise of China and India in Africa: Challenges, opportunities and critical interventions*. London: Zed Books.
- Cowan, Geoffrey and Arsenault, Amelia. 2008. „Moving from Monologue to Dialogue to Collaboration: The Three Layers of Public Diplomacy.“ *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Scienc.* 616(10): 10 – 30.
- Chakrabarty, Malancha. 2020. “Building African Capacity: What’s the story beyond the numbers?”, *Observer Researhc Foundation – ORF*, November 10, <https://www.orfonline.org/expert-speak/building-african-capacity-what-story-beyond-numbers/>.
- Chaudhury, Dipanjan Roy. 2019. „India’s partnership with Africa is free of conditionalities.” *The Economic Times*, May29, <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/indias-partnership-with-africa-is-free-of-conditionalities/articleshow/69568080.cms?from=mdr>.
- Dixit, Siddharth. Gill, Indermit S. and Kumar, Chinmoy. 2018. *Are Economic Relations with India Helping Africa? Trade, Investment and Development in the Middle-Income South*. Duke Center for International Development, Sanford School of Public Policy, Duke University, Durham NC, December.
- Dubey, Ajay. K., and Biswas, Aparjita, eds. 2016. *India and Africa’s partnership: A vision for a new future*, New Delhi, Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer.
- Duclos, Vincent. 2012. „Building Capacities: The Resurgence of Indo-African Technoeconomic Cooperation.“ *India Review*, 11(4): 209 – 225, doi: 10.1080/14736489.2012.731906.
- Edoofa, Team. 2017. „Why are African students choosing India for higher education.“ *Edoofa – Education for all*. February 22, <http://blog.edoofa.com/edoofa/african-students-choosing-india-higher-education/>.

- Hopf, Ted. 2013. „Common-sense constructivism and hegemony in world politics.“ *International Organization*, 67(3): 317 – 354.
- King, Kenneth. 2019. „India-Africa Cooperation in Human Resource Development – Education, Training and Skills.“ *IDS Occasional Paper No. 51*. New Delhi: Institute for Defence Studies and Analyses.
- Knight, Jane. 2014. “The limits of soft power in higher education” January 31, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20140129134636725>.
- Kokutse, Francis. 2019. “HE summit hopes to lure more African students to India.” *University World News*, July 20, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20190717134920281>.
- Kragelund, Peter. 2010. *India's African Engagement*. ARI, Real InstitutoElcano, 10/2010.
- Lavakare, Prabhakar J. and Powar Krishnapratap B. 2013. „African Students in India: Why is their Interest Declining?“ *Insight on Africa*. 5 (1): 19 – 33. doi: 10.1177/0975087813512051.
- Mishra, Abhishek. 2018. „Pan Africa e-network: India's Africa outreach.“ May 4, <https://www.orfonline.org/expert-speak/pan-africa-e-network-indias-africa-outreach/>.
- Mittal, Ishaan. 2020. *Education and capacity building in Africa: The story of two competing Asian giants*. Observer Research Foundation – ORF, October 1, <https://www.orfonline.org/expert-speak/education-and-capacity-building-in-africa-the-story-of-two-competing-asian-giants/>.
- Moghalu, Kingsley. 2015. *The path to real India-Africa economic partnership*. Brookings. October 20, <https://www.brookings.edu/research/the-path-to-real-india-africa-economic-partnership/>.
- Mullen, Rani D. and Arora, Kashyap. 2016. *India's Reinvigorated Relationship With Africa*, Indian Development Cooperation Research (IDCR) Program, Centre for Policy Research, December 16.
- Namugenyi, Christine. Nimmagadda, Shastri L. and Reiners, Torsten. 2019. „Design of a SWOT Analysis Model and its Evaluation in Diverse Digital Business Ecosystem Contexts“. *Procedia Computer Science*, 159: 1145 – 1154.
- Nye, Joseph. S. 2004. *Soft Power: The Means To Success In World Politics*. UK: Hachette.
- Nye, Joseph. S. 2005. *Soft Power and Higher Education*. Harvard University.

- Ringmar, Erik. 2007. „Empowering among Nations.“ In: *Power in World Politics*, eds. Berenskoetter, F. and Williams, M. J., New York: Routledge: 189 – 203.
- Chaturvedi, Sachin. 2015. „Enhancing India-Africa Development cooperation“. in: *India and Africa – Forging a Strategic Partnership*, eds. Vikram Singh Meta and Waheguru Pal Singh Sidhu. New Delhi: Brookings Institution India Center, 35 – 37.
- Sawahel, Wagdy. 2019. “India looks to expand education and skills development links.” *University World News*, September 14, <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20190909133707663>.
- Seymour, Margaret. 2020. „The problem with soft power“, Foreign Policy Research Institute. 14 September, <https://www.fpri.org/article/2020/09/the-problem-with-soft-power/>.
- Study International. 2018. „India wants to attract African students with low fees and quality teaching.” *Study International*, March 27, <https://www.studyinternational.com/news/india-wants-attract-african-students-low-fees-quality-teaching/>.
- Tharoor, Sashi. 2008. “India as a Soft Power.” *India International Centre Quarterly*, 35 (1): 32 – 45.
- The African Export-Import Bank (Afreximbank) and the Export-Import Bank of India (Exim India). 2018. *Deepening South-South Collaboration: An Analysis of Africa and India’s Trade and Investment*, Cairo: Afreximbank and Exim India.
- Tremblay, Karine. 2010. “Internationalisation: Shaping strategies in the national context.” *International Organisations Research Journal*, 5 (3): 110 – 169.
- Trines, Stefan. 2019. “New Benefactors? How China and India are Influencing Education in Africa”, *WENR*, April 30, <https://wenr.wes.org/2019/04/how-china-and-india-are-influencing-education-in-africa>.
- Udensi, Chigozie N. 2020. “Inside the India-Africa cooperation in Education and Skills Development.” *Diplomatist*. October 30, <https://diplomatist.com/2020/10/30/inside-the-india-africa-cooperation-in-education-and-skills-development/>.
- UNDP. 2016. *Advancing South-South Cooperation in Education and Skills Development: Lessons from the Field*. ISS, CEBRI & United Nations Development Programme – Bureau for Policy and Programme Support, New York.
- Wojciuk, Anna. Michalek, Maciej and Stormowska, Marta. 2015. „Education as a source and tool of soft power in international relations.” *European Political Science*, 14: 298 – 317. doi: 10.1057/eps.2015.25.

Марко Филијовић*

Атински институт за образовање и истраживање, Атина, Грчка

Данило Бабић**

Институт за међународну политику и привреду, Београд, Србија

ИНДИЈСКА ОБРАЗОВНА САРАДЊА СА АФРИКОМ: SWOT ANALIZA ПРИСТУПА МЕКЕ МОЋИ

Резиме

У уводу овог рада представљен је историјски осврт на односе Индије са афричким земљама. Затим је представљена теорија меке моћи Џозефа Наја, њена улога у теорији међународних односа као и могућност да образовање постане инструмент меке моћи. У датом прегледу индијско-афричке образовне сарадње види се да Индија спроводи веома конкретну, добро организовану и паметну стратегију у области образовне сарадње на афричком континенту, посебно своје програме *ИТЕС* и *SCAAP*. Ови програми су окосница студентске размене Индије са светом. Ипак, једна од слабости ових програма је свакако дискриминација појединих афричких земаља од стране индијских институција у погледу доделе броја места у оквиру програма *SCAAP* и *ИТЕС*. Другим речима, нису све земље афричког континента подједнако заступљене и немају исте услове. За анализу индијског приступа меке моћи користимо *SWOT* анализу. Што се тиче предности, у раду се истиче приступ Индије афричким земљама у области образовања који се заснива на међусобном поштовању, заједничком односу према деколонизацији, историјским и трговинским везама. Што је још важније, сарадња је без икаквих условљавања. Највећа скривена предност Индије су ИКТ технологије, ако се користе на адекватан начин, ове технологије могу Индији дати предност у односу на конкуренцију и у другим секторима, не само у образовању. Афричко тржиште образовања има велики потенцијал за сарадњу. Главна прилика за даљи развој ове сарадње су повољни услови за индијске студенте у поређењу са западним дестинацијама или Кином. Индија мора да учини више са

* mfilijovic@yahoo.com

** danilo.babic@diplomacy.bg.ac.rs

ограниченим ресурсима јер за разлику од Кине, Индија нема огромна финансијска средства за повећање стипендија или успостављање образовних институција широм Африке. Интернет образовање такође има велики потенцијал. Слабости и претње се односе на расну дискриминацију и конкуренцију других актера.

Кључне речи: Индија, Африка, образовање, мека моћ, *ITEC*, *SCAAP*.*

* Овај рад је примљен 16. децембра 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

УДК 37.01

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.7>

Прегледни рад

*Немања Анђелковић**

*Филозофски факултет, Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици*

ОБРАЗОВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ: ФОРМИРАЊЕ СВЕСТИ И (ИЛИ) САВЕСТИ

„У науци се истраживање истине никад не сме радвајати
од трагања за путевима Доброте и Слободе.“

Имануел Волерстин

„Образован је онај који има образа.“

Владика Николај

Сажетак

Тема рада је однос образовања и васпитања, посебно данас, у свету аморалног морализма у коме смо се нашли, и где се образовање и васпитање све више раздвајају чак и супротстављају. Постоји једна народна изрека која каже: „Највеће богатство је знање, а највећа врлина је скромност“. Знање се развија и увећава образовањем, врлине се развијају васпитањем. Живимо у времену опште несигурности и релативизације свега, посебно система вредности. Сви знамо да постоји добро и зло, али све теже разликујемо шта је добро а шта зло. Знамо да постоји истина и лаж, али у Орвеловом свету, који више није само у роману већ га увелико живимо, више нисмо сигурни да ли је истина–истина, а лаж–лаж. Тако је је и са моралом, правом, храброшћу. Све више лутамо у моралној загушљивости без јасног компаса где и како. Како се то десило и има ли наде? Наравно, свесни смо да је одговор комплексан и да постоји много разлога и узрока. Један од узрока на који желимо да скренемо пажњу јесте одвајање образовања и васпитања, свођење образовања на „едукацију” а потискивање васпитања из

* anemanja87@gmail.com

образовног процеса. Такође, у раду настојимо да пледирамо за јачање васпитне улоге школе, са циљем да из школе излазе образована, али и васпитана деца.

Кључне речи: образовање, васпитање, савремено друштво, знање, врлина.

УВОД

Мудри филозоф Сенека, давно је изрекао мисао, „Знање служи животу, а мудрост животом влада“ (*Artes serviunt vitae, sapientia imperat*). Након два миленијума у сумрак двадесетог века, најсуровијег века у историји човечанства, кога ћемо памтити и по Аушвицу и Јасеновцу, сличну поруку нам шаље и Жак Делор. Наводећи принципе образовања за ново време (*научити живети заједно, научити стицати знање, научити радити и научити живети*) он поручује: „За опстајање и развој човека и друштва данашњости најзначајнију улогу имају знање, култура и, нарочито, мудрост. А мудрост је знање које помаже да се нове тековине науке и технологије првенствено користе за јачање интелектуалне и моралне солидарности човечанства” (Делор 1996, 15 – 16). Запитајмо се, данас када живимо у „цивизацији знања”, када имамо све више знања, да ли смо мудрији, да ли смо научили да *живимо*? Нестаје ли човечност и људскост пред науком која, како је говорио Бек „постаје ново божанство”? Шта добијемо а шта губимо технолошким напретком? Куда води еволуција техничког прогреса, да не води можда и замени самог човека са трасхуманизмом? Много питања, а имамо ли одговоре? У вртлогу нове „атлантске цивилизације”, ум и знање злоупотребљени су до максимума, па се наша, „једна и једина“ планета налази на прагу потпуног уништења. Отуђена наука (знање) довела је земљу пред врата пакла. Знање, кроз науку, остварује све моћнија средства за свеукупно уништење, али и постаје све више највећи непријатељ постојања. Та нова, „напредна“ цивилизација оболела од својих „истина“ у својим лабораторијама умовања, за сада барем, успешно производи „опијуме“ који замагљују циљеве друштва, гуше надања људи и трују радост живљења. Данашња цивилизација је цивилизација моћи, а не духа. Знање нам је веће од наших предака, али нисмо мудрији и хуманији од њих. Модерна цивилизација је, закључује Данте Радакришнан, у стању „економског варваризма“. Човек је много радио и много урадио, овладао је природом, али на најгори могући начин. Огромни

технички напредак, као продукт знања, уназадио је човека. Срећу коју је очекивао да пронађе у материјалном богатству и свестраном уживању, није пронашао, отуђио се од производа својих руку. Он постаје поседник предмета који га истовремено потпуно поседују. Ту се човек губи међу стварима у поствареним односима. Ствари су се потпуно окренуле, оно што није природно постало је нормално. Отуђен човек се сматра „нормалан“. Фројд је стога апсолутно у праву када за таквог човека пише: „Обичан човек је смежурани, сасушени део онога што би могао да буде“ (Фројд 1964, 39).

Живимо у систему вредности, који је вековима градио капитализам, где доминира похлепа себичност, интерес („човек је човеку вук“). Таквом систему сметају традиционалне вредности, посебно религија, која позива на солидарност, самилост, доброту. Стога, колективне вредности треба срушити. У којој мери је преокренут систем вредности најбоље можемо видети на примеру религије и секса. Некада је религијско уверење било јавно, а сексуално опредељење тајно. Данас је обрнуто религијско уверење се потискује и све више бива тајно, а сексуално уверење јавно. Систем ствара уплашеног, угроженог појединца, помутио му је систем вредности, а онда му понудио нове фетише посебно секс и насиље, како би га увукао у ново ропство, *добровољно ропство*. Човек је изградио и гради нови свет и своју памет троши на радикалну промену услова под којима живи, али се није *омудрио* и све му је теже да се снађе у тим условима. Људи су постали противречни, пуни тескобе, мрзовоље, особе без идентитета, и као такви, лак плен за манипулацију. Измена друштвене климе, свођење битних вредности на профит, или речима Ноама Чомског: „(нео) либерализам је систем где је профит изнад човека“, инспирисало је ширење низа непожељних друштвених појава, као што су: наркоманија, проституција, алкохолизам, секте и други облици деликвенције. Дубоко смо, и на колективном и на индивидуалном плану, закорачили у психијатријске проблеме и доживели морални пад у личном и у колективном смислу. Оно чега смо се некад стидели и над чим смо се згражавали, различите блудне радње, секташки мистични ритуали, порнографија, дрога, насиље..., проглашава се за „кул“, „ин“, „прогресивно“.

О формирању и развоју личности постоје бројне теорије, како психолошке тако и педагошке. Заједнички именитељ свих ових теорија јесте што феномен развоја личности објашњавају биолошким и социјалним факторима, при чему неке теорије више потенцирају биолошке, а друге социјалне факторе. Социјални фактори укључују

и васпитање. Духовни фактори, који се првенствено развијају васпитањем потпуно се искључују као значајни фактори за развој личности. И управо ту „метафизичку празнину“ у људској души попуњавају нови садржаји попут антихуманизма и окултизма. За суштинско разумевање човекове личности, а везано за тему којом се бавимо (однос образовања и васпитања) изузетно су важни увиди руског филозофа и духовника Ивана Иљина. „Човека не треба сводити на његову свест, мишљење, разум или ум: он је више од тога. Он је дубљи од своје свести, проницљивији од свог мишљења, моћнији од свог разума, богатији од свог ума. Суштина људског бића – тананија је и изузетнија од свега овога. Њега не одређује и води мисао и свест, већ љубав, чак и онда када се она, у наступу одвратности, грозничаво претвара у мржњу и окамењује у злоби. Човека одређује оно што воли и то како воли оно што воли. Он је несвесни кладенац својих погледа, неми источник својих речи и поступака; он је подземни поток својих склоности и одбојности, својих илузија и страсти; он је хармонија и дисхармонија својих неодољивих нагона. Управо због тога свесна мисао не прониче до најважнијих и најдубљих корена људске личности, а глас разума тако често личи на глас вапајућег у пустињи, и зато образовање не васпитава човека, а полуобразоване људе директно води у разврат” (Иљин 2012, 96). О значају духовног фактора за развој праве човекове личности, значајан увид даје нам и Владика Николај. Често се данас каже, на томе посебно инсистирају англицисти, да „човек вреди онолико колико језика говори”. Ево шта Владика Николај у предговору *Религија Његошева*, о томе каже, а што треба имати на уму. „По једној погрешној изреци један човек онолико људи вреди ‘колико језика говори’. Могло би се непогрешније рећи: један човек онолико људи вреди колико људи истински познаје, тј. колико је туђих душевних драма својом душом преживео. Јер има људи, који говоре неколико језика и који поред тога једва вреде једног човека, док нема људи, који су преживели душевну борбу свога ближњег, а да не вреде више од једног човека” (Николај 2001, 58). Знање није мерило људскости. Људскост човека огледа се у томе колико искрено умемо да се радујемо туђој срећи, или колико искрено и дубоко нас дирне туђа бол и патња.

Свет се данас налази у великој кризи. Све је у преиспитивању, религија, филозофија, наука, уметност, као и образовање. Које служи данас образовање? Сви се данас слажемо, сви видимо да наши млади нису довољно добро васпитани. Ако погледамо понашање младих: у градском превозу (непоштовање трудница, старијих, болесних); на

спортским приредбама (паљење, туче, скандирања, па чак и убиства); у школама (немотивисаност, „смореност“, однос према друговима и професорима, туче); у кафићима (дивљање, туче); на радним местима (непоштовање посла и колега, нерад, немотивисаност)... На различите начине (телевизија, новине, сајтови, јавни наступи политичара и корумпираних „интелектуалаца“, билборди, деловање низа невладиних организација) намеће се вредносни систем у коме су фундаменталне вредности новац, власт, брз успех у животу, „греб-греб“ па мерцедес, кладионице, квивови, лото и слично. Сви знамо да постоји добро и зло, али све теже разликујемо шта је добро а шта зло. Знамо да постоји истина и лаж, али у Орвеловом свету који више није само у роману већ га увелико живимо више нисмо сигурни да ли је истина–истина, а лаж– лаж. Тако је је и са моралом, правом, храброшћу. Све више лутамо у моралној загушљивости без јасног компаса где и како. Како се то десило? Наравно, свесни смо да је одговор комплексан и да постоји много разлога и узрока. Један од узрока на који желимо да скренемо пажњу јесте одвајање образовања и васпитања и потискивања васпитање из образовног процеса.

ОБРАЗОВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ: ДВЕ СТРАНЕ ИСТОГ ПРОЦЕСА – ФОРМИРАЊЕ ЛИЧНОСТИ

Образовање, је пре свега *борба* да се сачува чиста и невина дечја душа. Није узалуд Исус говорио „будите у срцу чисти као деца“. Та чиста, невина, неискварена, дечја душа плен је многих предатора. Та борба, данас у „медијском добу“, врло је тешка јер медији плету „паукове мреже“ у којима „рибаре људске (дечје – А. Н.) душе“ (Ђуро Шушњић). Свакога дана са најмоћнијих медија, посебно са друштвених мрежа, бесомучно се пласирају разне слике и садржаји који подилазе најнижим страстима и укусима, чиме се културна баштина грађена вековима претвара у културну каљугу. Те слике такозване „културне индустрије“ – „Пинк транзиције“ (оличене у разним „Задругама“, „Фармама“...) које се стално понављају, хтели ми то или не, опстају у свести деце која још немају развијену моћ вредновања и апстраковања. Тако се деци нуде нови идоли, нови узорци и мути систем вредности. Када се свест замути, лако је, као у магли погрешити пут и изгубити се. Хари Потер постаје нови јунак и нови идол деци, а као оправдање за увођење у образовни систем, наводи се његова популарност. Да ли је број продатих књига и снимљених серијала, у којима се мути слика традиционалне

религиозности (извор идентитета) а промовише вештичарење (стварање новог верског идентитета) ствар глобалистичке моде која се плански намеће (у шта верујемо) или израз квалитета и вредности (у шта сумњамо)? Успели су, бар за сада, јер је Хари Потер постао део обавезне лектире, као и Светлана Ражнатовић (Цеца), верујемо и надамо се не задуго.

Наравно, свесни смо да ново време намеће и нове вредности које се не могу игнорисати и забрањивати деци. Али управо се у томе и огледа задатак, посебно национално оријентисане просвете, која мора да раздвоји „жито од кукоља”, оно што је вредно и што представља цивилизацијски новум, од онога што служи за моралну и интелектуалну деградацију младих. Као нужност намеће се потреба осавремењивања традиционалног образовања јер се мора ићи у корак са временом. „У условима када смена идеја, знања и технологије иде брже од смене једног људског поколења, обичним традиционалним образовањем није могуће научити човека за цео живот, потребно је изградити нов систем образовања. Управо зато савремено образовање, образовање информацијског друштва (које све више добија обележја друштва знања) разликује се од образовања не само у преиндустријском већ и у индустријском друштву. Живот човека у условима глобализације и информатизације поставља пред њим нове потребе и нове задатке које треба решавати и системом образовања“ (Марковић 2008, 144). Не постоји дилема, промене у образовању се јављају као неопходност. Међутим, образовни идеал за ново време не сме и не треба да буде „производња” послушног грађанина („грађанин покорни”) за „глобалистан”, „фах идеоте” како Љубиша Митровић назива уско специјализоване људе, већ људе који критички мисле, као продуктивни немир трагања како је Ниче схватао образовање а младе људе саветовао: „следи глас своје савести, која говори: ‘Буди оно што јеси! Све оно што сада чиниш, мислиш и чему стремиш – то све ниси ти’. Нико не може да сагради мост којим ћеш управо ти моћи да пређеш преко реке живота, нико осим тебе самог” (Ниче 1987, 8 – 9). Опет нешто слично препознајемо и код Делора. „Не постоји племенитији задатак који стоји пред образовањем него да (уз уважавање традиције, убеђења и уз потпуно поштовање плурализма) у сваком подстакне развој духа и мисли до спознаје универзалности света, с тим да човек у извесној мери превазиђе самог себе. Дакле, ради се о преживљавању човечанства“ (Делор 1996, 11). Да ли је то случај са данашњим образовањем, да ли данашње образовање следи идеал образовања за који се залажу Ниче и Делор?

Шта дакле, најпре имамо на уму, када употребљавамо реч образовање? „То су установе друштва у којима се стварају, стичу, усвајају и шире знања и вредности за које једно друштво (нација, држава) сматра да су значајна за његов развој. Такође, то су установе у којима се изграђују навике и вештине, развијају сазнајне способности и ствара основа за формирање личности“ (Аврамовић 2005, 169). Када говоримо о образовању имамо у виду да је реч о друштвеном процесу, процесу у коме се стичу различита знања, вештине и развијају људске способности. Не улазећи овом приликом дубље у теоријске расправе око образовања (функционалистичке, марксистичке, либералне, теорија образовног капитала, и др.) желимо да истакнемо схватање образовања које нам нуди филозоф Милан Узелац, када на трагу Аристотелове идеје о примарности материје над формом, каже да је „образовање уношење форме у материју“. „Тако се, (а) под образовањем као формирањем мисли на претварање хаоса у космос, на уношење парадигме у хаос, док је у библијском смислу, образовање схваћено као (б) радикално настајање новог, као рађање (генесис) нечег што до тада није постојало“ (Узелац 2012, 34). Зато, када говоримо о образовању, ту ни у ком случају није реч о неком механичком процесу „предаје знања“ већ образовање је увек, поред осталог процес у којем настају нека „нова“ знања која човеку дају могућност да формира своју личност. Човек је најпре материја, потенцијал, који се образовањем и васпитањем претвара у форму, *личност*. У материју (човека), како нас православна духовност учи, уноси се светлост, просветљује се и отуда *просвета*. Према томе, вредност и смисао образовања односе се на моћ самоодређења човека и самообликовања личности, што је у директној вези са људском слободом, аутономијом и напретком.

Овом приликом посебно желимо да истакнемо (а и да се залажемо за употребу термина образовање а не едукација¹ како је данас „модерно“ рећи) да у нашем језику корен речи образовање потиче од речи *образ* која код Срба не значи само спољашњи лик, одраз, већ личност². Према томе образовање подразумева формирање (образовањем и васпитањем) личност човека. Када имамо у виду друштвену страну образовања, „са социолошког

1 Да се преузимањем страних термина уноси збрка у педагошку терминологију упозорава Поткоњак и као посебно илустративан случај наводи примену термина едукација: „Готово универзални, српски педагошки термин постао је данас, на нашу општу срамоту, термин едукација и из њега изведени и још ружнији термини и синтагме, као на пример: „едуцирање, едукатор, едукација едукатора и сл.“ (Поткоњак 2012).

2 Отуда нису Срби узалуд измисли најважнији морални категорички императив кога су се вековима држали: „све за образ – образ „ни за шта“.

становишта, образовање се може одредити као процес стицања знања, вештина и навика неопходних човеку за живот и рад у друштву. То је истовремено и процес учења и усвајања заједничког културног обрасца, односно система вредности и правила понашања, чиме човек обликује свој културни идентитет и оспособљава се за преузимање одређених друштвених улога“ (Базић 2012, 17). Имајући у виду да се образовањем формирају културни обрасци у друштву, врло је важно према којим идеалима и узорима³ се формирају ти обрасци.

Идеал образовања, од Антике па надаље био је тежња ка спознаји, али и сагласју *Истине, Доброте и Леноте*, што нам јасно указује да је образовање било у непосредној вези са васпитањем и да су имали исти циљ. Васпитање и стицање знања нису исте појаве, али оне јесу две стране истог процеса: формирање личности. Изградња моралног карактера је идеал коме се васпитањем тежи и који је васпитање узело себи у задатак. Морални карактер је потпуна сагласност воље и рада са највећим моралним идејама. Шта имамо на уму када говоримо о васпитању. Поглед у историју васпитања нам јасно указује да ниједно друштво не може опстати без ове важне друштвене делатности. Дакле, васпитање је услов постојања, опстанка и развоја људског друштва, помоћу њега се усвајају знања наталожена у култури старијих генерација и стварају нова и оно је усмерено на развој појединца како индивидуалног тако и друштвеног бића. Старо је колико и људско друштво, има свој пут развоја неодвојив од развоја друштва али и своје универзалне специфичности. Нема сумње да је васпитање сложен, комплексан, дуготрајан, континуиран друштвени процес усмерен на изграђивање и формирање човека. У намери да што јасније дефинише појам васпитања, један од најутицајнијих српских педагога, Никола Поткоњак, наводи девет компонената васпитања: а) Васпитање је објективно постојећа друштвена пракса (процес развијања и саморазвијања – обликовања и самообликовања у личност одређених својстава и квалитета); б) у средишту сваке концепције васпитања јесте човек схваћен као тоталитет – потенцијална свестраност (човек живи и ради у складу са својим могућностима, мада се под утицајима своје делатности и окружења јавља као објекат и субјекат васпитања); в) васпитање је динамичан процес (процес сталног мењања), прати социјалне промене, утиче на њих, истовремено је и

3 Узори – позитивни примери су изузетно важни у систему образовању, посебно васпитања, стога није свеједно да ли су деца узорни (позитивни примери) Милош Обилић, Кнез Лазар, мајка Југовића, Милунка Савић, или Кристијан Голубовић, Станија, Карлеуша...

универзалан и посебан; г) васпитање се остварује на основу и помоћу одређених садржаја (садржаји су тековине људског материјалног и духовног стваралаштва, васпитни процес без садржаја је немогућ без обзира да ли се садржај схвата као средство или као циљ васпитања); д) у основи сваког садржаја васпитања и васпитања као целине је људски рад; њ) васпитање је увек испуњено одређеним међуљудским односима (они су бројни и разноврсни, позитивни и негативни, ненасилни, насилни); е) сваки међуљудски однос, па и васпитање, има одређени друштвени карактер (карактер васпитања је условљен карактером конкретне друштвене заједнице, осим тога, васпитање је условљено неким општдруштвеним универзалним и људским тековинама и вредностима); ж) васпитање је целисходна и свесна људска делатност (у вредносном смислу, није неутрално, аутономно и независно, увек тежи афирмацији нових вредности без обзира на њихов квалитет и значај за развој личности и друштва); з) васпитање не може бити схваћено ни као искључиво природни, биолошки процес, ни као искључиво трансмисиони (преносни) процес између старијих и млађих, друштва и личности (обе компоненте су веома значајне). Најкраће, васпитање је: постојећа друштвена пракса, динамичан процес прожет међуљудским односима, целисходна и свесна људска делатност усмерена на развој човека као индивидуалног и друштвеног бића. Има друштвени карактер, у средишту сваког васпитања јесте човек схваћен као потенцијална свестраност, васпитање се остварује на конкретним садржајима; васпитање је биолошки и трансмисиони процес (Поткоњак 1981, 308 – 309).

Васпитање се, пре свега, везује за конкретну људску заједницу, али има за циљ и прихватање универзалних вредности. Везивање васпитања за конкретно друштво значи везивање за његове идеолошке вредности, систем идеја водилца уређења и развоја друштва. То је давно уочио и исказао Аристотел ставом да: „за свако државно уређење потребно је посебно васпитање” (Аристотел 2003, 202). Идеологија друштва се исказује кроз његов поглед на свет, њему одговарајућу политичку и идеолошку надградњу, исказану кроз различите облике људске свести у домену филозофије, морала, уметности, религије. Циљ васпитања (идеал личности) у настави мењао се кроз историју. Васпитни идеал у традиционалној настави био је усмерен на свестрано развијену (целовиту) личност. Под свестраношћу се подразумевао захтев да се сваком појединцу обезбеде услови да све аспекте своје личности развије до граница својих могућности, при чему се не сме занемарити ниједан аспект

у развоју (физички, интелектуални, морални, естетски и радни). Појам свестраности подразумевао је: а) универзалне (општељудске, хумане, генеричке, опшtedруштвене, културне) вредности, б) посебне (друштвено – историјске) вредности и в) појединачне (индивидуалне, персоналне) вредности. Дакле, када говоримо о циљу васпитања, могли би се сложити са Узелцем који поручује: „Човек постаје мудрим, духовно пунолетним, захваљујући процесу васпитања кроз који пролази и у којем долази до одређених знања; тај процес одвија се кроз општење и у томе се мора видети и прави корен појма васпитања: човеку је потребан други човек да би постао човек“ (Узелац 2012, 148).

ОБРАЗОВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ У ГЛОБАЛИСТАНУ

Размишљајући о бројним одређењима образовања, чини нам се да је француски филозоф Жак Маритен, на најбољи начин схватио је суштину образовања и лепо изразио ставом: „образовање човека је буђење човека у човеку“. Да ли је образовање у Глобалистану буђење човека у човеку? Кристифор Лаш сагледавајући однос друштва и образовања у савременом друштву, при крају прошлог века примећује и упозорава: „Огромне друштвене промене које се одражавају у школовању из основе погоршавају школски систем и тако изравно утичу на ширење глупости (...) Наставни садржаји падају, жртве слабе наставе почињу да сматрају да су неспособни (што и стручњаци о њима мисле) а наставници се жале да ученике није могуће ничему научити“ (Lasch 1986, 144). Лаш ће посебно у одељку своје књиге под индикативним насловом *Образовање и нова неписменост*, указати на низ слабости америчког образовања, које све више школује образоване али „неписмене“ људе. Лаш ће на крају закључити да такво образовање ни у ком случају не спрема за „изворни живот, већ га чини неспособним да без разрађених академских упута обави најједноставнији задатак; спреми оброк, оде на забаву, или у кревет с особом супротног пола“ (Lasch 1986, 173 – 174). Да ли то онда значи да можемо говорити о „сумраку образовања“, да школе немају будућност („доле школе“ како је еуфорично поручивао Иван Ивић)?

На трагу Адорновог увида, да после Аушвица, васпитање није могуће, Срби али и цео свет, с правом, након бомбардовања Југославије (Србије) цинично назване „Милосрдни анђеос“, можемо и требало би да се запитамо да ли је уопште *морал* (у оном изворном смислу), а самим тим и морално васпитање у савременом друштву,

могуће. То је академик Михајловић препознао као „моћ великог лицемерја“ која тежи да завлада светом. „Данас, после агресије ‘Милосрдног анђела’ на нашу земљу и отимања Косова, не можемо објаснити, нити тачно разумети, темељне вредности западних друштава без узимања у обзир лицемерја, притворства и цинизма као конститутивног обележја владајућег односа у тим друштвима” (Михајловић 1999). Јасно, и на први поглед се може видети да је глобализација изазвала кризу васпитања, свакако не случајно, већ циљно и намерно. Новом светском поретку, „вестернизацији” света, није потребан човек, вредност, већ поданик и потрошач, а то ће постати ако се ослободи моралних стега. Зато, „васпитање уместо да је чинилац очовечења, постаје снажан чинилац онечовечења и духовног отуђења човека од себе самога“ (Поткоњак 2011, 433). У таквим околностима, васпитна улога школе посебно добија на значају. „Због тога је важно да мисија васпитања буде усмерена на развој личности која може да преузме индивидуалне, личне, породичне и грађанске одговорности, личности која је независна, отворена, критична и демократична, која поседује вјештине и компетенције за акцију“ (Марковић 2008), односно да циљ васпитања почива на комплементарности традиционалног, националног и глобалног. Владајућа идеологија је развила толико моћне репресивне механизме, да себи може да приушти ту слободу да се лиши учитеља као свог представника. Претходно је на сличан начин деградирана моћ породице. „Породично васпитање губи свој значај, а у представнике младе и најмлађе генерације, од првог дана утискују се само оне вредности које почивају на успешности и доминацији над другима, вредности пречесто огољене, кастриране од свог вишег, патриотског и родољубног смисла. Успешност су ценили посебно и стари Грци и изнад свега уважавали су победу, али, једнако су високо ценили и патриотизам, жртвовање за отаџбину, херојство, јунаштво, одбрану свог народа и слободе, одбрану темеља из којег израста дух народа“ (Узелац 2012). Без обзира што се образовање увек дешава у конкретном временском тренуку (садашњост) оно представља и вертикалу друштва, јер повезује оно прошло са садашњим и даје смернице за оно што ће доћи (будућност). Зато образовање мора брижљиво да негује и преноси духовне и моралне вредности (баштину) на којима је то друштво утемељено. Урушавање духовне вертикале, а она се пре свега изражава у националном идентитету, на којој је народ вековима опстајао представља велику опасност за даље истинско трајање тог народа. Онај народ који је изгуби, постаје безлична маса, луталица

по туђим путевима – беспућима („тиква без корена“) с неизвесном будућношћу. Посебна опасност, коју препознајемо у глобалистичком образовању, што се често поставља и као изричити захтев, (један од услова за пријем Србије у ЕУ, на који посебно Немачка инсистира, јесте и „промена свести“) је рушење и напуштање старих митова (Косовски мит) а стварање нових (Европа нема алтернативу). На ту опасност указаће један од најпознатијих светских редитеља, Емир Кустурица, који песнички надахнуто каже: „Од образовања не смемо тражити да руши све митове: слом националних митова, на пример, у овом тренутку може довести до слома културног памћења уопште. Отуда толика забринутост Срба за косовски мит, јер им је он велика нада. Нада се ствара из памћења. Ако се избрише памћење, ње нема. Овде би многи да оперишу памћење и да остане само нада. Неодржив је концепт реалности у којем заборавиш Косово. То је исто као када би Американцима извадили Холивуд из срца, који је њихов митолошки постамент. Митолошки човек је једини човек који постоји“ (Кустурица 2011). Не треба дубоко залазити у ову проблематику да би се увидела појава кризе морала у савременом друштву. Сведоци смо да у тој кризи највише страдају млада поколења. Они траже смисао и циљеве живота, али остају незадовољни и празни због сиромаштва духом и празнине која их притиска, без обзира што им је стандард већи. Због тога велики број младих пада у разочарење и незнање. Многи међу њима беже од живота губећи се у опијуму, наркоманији, опијању, разврату па чак и у самоубиствима.

Једно од важних питања, на које свака расправа о образовању, треба да да одговор јесте и зашто, глобалистичком образовању, које се тако агресивно намеће, смета хуманистичко образовање и посебно колективне вредности. Некада је образовање имало за циљ подстицање критичког мишљења. Сократ је стално кроз дијалог подстицао ученике да критички мисле јер само на тај начин могу истражити живот, а само такав „истражени живот је достојан живљења“. Данас је образовање, како исправно примећује Бурдије у функцији „експлоатације без границе“. Уместо неговања врлина попут скромности, солидарности, поштења и сл., глобалистички систем вредности заснован је на новом тројству: *материјализам, егоизам, хедонизам*. Уместо Бејконове пароле „мислим дакле јесам“ промовише се нова „трошим дакле јесам“. Кључна препрека за остваривање тих нових „вредности“ јављају се колективне вредности, у којима је наталожено вековно народно искуство, шта је добро, а шта не. Зато треба срушити све колективне вредности,

јер оне траже жртву од појединца и васпитавају на уздржаност. То је и основни разлог зашто су се школе, на принципу слободног тржишта претвориле у продавце образовних услуга, а ученици купци и потрошачи тих услуга. У таквој школи, која намеће нов систем „вредности“, нема места за самосталност и критичко мишљење. „Није ли то производња духовних инвалида?“, пита се проф. емиритус Љубиша Митровић и закључује: „Такав модел образовања, садржан у Болоњској декларацији, чије су основне одреднице фикционализација и глобализација образовања, ствара ‘нове слатке роботе’, за једнократну употребу у свету глобалне економије“ (Митровић 2009, 119). Реч је о новом облику рата „културном рату“, како исправно примећује један од најутицајних, а независни социолог данас у Србији, Слободан Антонић. „Основни циљ светске капиталистичке империје је, сведено речено, да се људски односи *меркантилизују*, то јест претворе у тржишне, а да се људи и ствари *комодификују*, то јест претворе у робу. Не само да све треба да буде на продају, већ и људи у својим поступцима треба да се руководе првенствено новцем, као вредносним мерилом свега. Тако су стицање новца, али и, истовремено, његово брзо трошење, постављени за средишњу друштвену и личну вредност” (Антонић 2008).

Запитајмо се даље, у духу Фрома, да ли данашње образовање доприноси стварању „Здравог друштва“ или живимо у осиромашеном и ментално оболелом друштву. Сви показатељи иду у прилог ове друге тезе, то је и Фром крајем прошлог века закључио: „Ово је култура потрошача. Ми ‘гутамо’ филмове, криминалне извештаје, алкохол, разоноду. Не постоји активно продуктивно учествовање, заједничко обједињавајуће искуство, смислено испољавање значајних одговора на питања живота. Шта ми очекујемо од наше младе генерације? Шта они треба да раде кад немају прилике за садржајне, заједничке уметничке активности? Шта друго могу да раде него да побегну у пијанство, филмска сањарења, криминал, неурозе и лудило? Каква је корист од тога да скоро нема неписмености и да постоји веома раширено високо образовање као никад раније, када немамо колективни израз наше целовите личности, када немамо заједничке уметности и ритуале?“ (From 1989, 260 – 261). Не постоји дилема да деца данас, у овако конципираном образовном процесу, долазе до све више знања и информација али губе душу. Глобализованом друштву, постиндустријском Левијатану није потребна школа за смисао и лепоту, него радионица за стварање савршеног потрошача. Када се

изгуби вера у више вредности, у праве вредности, у вечне вредности, човек постаје подложен манипулацији. Изопачење вредности, уз употребу најновијих техничких средстава води у пропаст. У некадашњем образовању учитељ и ученик следили су неку вишу вредност. образовање је било конципирано према неком идеалу коме је друштво стремило. Учитељ је ђацима предавао (и знање и врлину) оно што је примао и тако се рађало предање – традиција. У данашњем систему образовања, кога креирају они који немају нити поштују традицију (традиција смета развијању потрошачког менталитета), у друштву у коме се урушавају све праве вредности и креирају нове „невредности“ учитељи су добили задатак да производе ђаке. Отуда тако честа употреба појма „радионица“ у школским реформама које нам се намећу. „Уместо образовања имамо едукацију. Уместо образа и душе које је стара добра школа брижљиво развијала, неговала и чувала сада имамо комерцијализовано образовање које зна за робу, услуге и цену а не зна за част, образ и душу, односно, за све оно што би требало да је својствено образовном процесу“ (Милосављевић 2014, 177). Школа је добила задатак да образује, али не у оном правом смислу како јој корен речи каже, већ да едукује, а породици је остављена улога васпитања. Али и породица је на удару и у великој кризи.

Имајући на уму Диркемов став да „свако друштво изграђује себи изванредан идеал човека“ (Диркем 1981, 82), морамо да се запитамо који то идеал човека данас градивимо у српском друштву, којим вредностима надахњујемо младу генерацију? Национални, државни системи образовања нашли су се на странпутицама глобализацијских токова, јер у срединама у којима се такав модел пресађује некритички, урушава се укупно наслеђе и занемарује сопствена баштина. Као поуку, као нит водиљу за сва времена, као путоказ у овим али и будућим временима, који нам јасно указује да не сме бити лутања у образовним програмима, наводимо упозорење проф. др Војислава Бакића, ректора Велике школе, који ће у сумрак деветнаестог века (1898), схвативши српске заблуде у светосавској беседи између осталог рећи: „...А ја бих Вам саветовао још ово, да се не заносите сувише универзалним или космополитским идејама, и да не идете за сувише далеком и неостварљив идеалима; него да се држите оних идеала, који се у нашем народу могу постићи у најближој будућности. Ви не можете волети друге земље више него своју дивну отаџбину и Ви не смете имати јачих симпатија према другом народу, него према своме народу, који има тако славну прошлост, и који Вас је подигао и васпитавао“ (према Тешић 2005, 107).

КА ЗАКЉУЧКУ

У друштву „индустрије свести“ питање образовања је кључни образац успостављања дугорочне доминације са тачке гледишта моћних, као што је и питање опстанка за мале народе. Успостављање новог система образовања је пројектовање будућег члана заједнице и одређивање претежног карактера друштва и у том смислу намеће се кључно питање: да ли ће неко друштво да се избори за слободу бирања пута којим ће ићи или ће постати немоћни инертни сателит неког већег друштва и употребни материјал стратешких елита великих? У суманутом свету, у свету аморалног морализма у коме смо се нашли образовање и васпитање се све више раздвајају чак и супростављају. Основни проблем оних који се баве образовањем (а требало би и васпитањем) јесте њихов ауторитет. Некада је учитељ био персона, господин у сваком погледу, ауторитет кога су поштовали сви од мештана, родитаља, ђака. Одело, шешир, штап све у свему господин за пример, за углед за поштовање. Данас је ауторитет образоватеља знатно урушен. Са једне деца се под утицајем масмедија уче и васпитавају да не признају и поштују ауторитете. Са друге стране друштво је својим односом према образовању толико девалвирало ову професију да наставници (друштво промовише друге и узоре) деци више нису узорни нити ауторитети. Наравно, велику ако не и највећу одговорност („нема тешких времена има само слабих људи“) сnose и сами наставници, Хана Арнет је својим увидом лепо објаснила разлику између квалификација и ауторитета, а то свако ко се бави образовањем треба да има на уму: „Извор ауторитета у васпитању је прихватање одговорности за свет. Ауторитет учитеља и квалификација учитеља две су различите ствари. Ауторитет изискује одређену квалификацију, али квалификација сама, ма каква добра, не може зајемчити ауторитет. Учитељ се квалификује својим знањем о свету и способношћу да га преноси другима, али ауторитет он има само у оној мери у којој прихвата одговорност за свет“ (Арент 1991, 87). Дакле, ако желимо да на прави начин васпитавамо и образујемо децу ми својим личним примером деци треба да покажемо колико смо и сами одговорни за свет у коме живимо. Својим личним примером деци треба показати да постоји други и другачији свет – лепши, бољи, праведнији, хуманији, а да виртуелни свет у коме све више урањају није прави свет, да постоји и реалан свет, свет који треба открити, да треба уживати у малим стварима, открити лепоту природе и борити се за њено очување.

У савременом друштву, у коме, како је упозоравао Гадамер, техника прети да збрише културу, тј. човечност, у којем се са многих страна чују поклице да је човек застарео, када се свим силама потиру традиционалне хуманистичке вредности и изазива хипокризија морала, васпитање, а посебно васпитање које потенцира развој моралних вредности, добија посебан значај. Зато нам је јако близак став и подржавамо идеју коју заступа проф. Ненад Сузић, да се у образовни процес уведе наставни предмет морално васпитање. Он ће то у својој књизи *Педагогија за XXI век* образложити на следећи начин: „Заговорници тезе да у школе треба увести наставни предмет морално васпитање наводили су крупне разлоге као што су: криза морала, морална дезоријентисаност младих, морално посрнуће нације и слично. Имплицитна поставка заговорника ове тезе је да се морал може и мора „улити“ у главу младих, да га је потребно милом или силом „инсталирати“ у главе ученика. Ово је, наравно, било погрешно јер је познато да се морал не може адекватно усвојити без активне прераде субјекта који усваја моралне норме. Осим тога, моралне норме се граде и активно конструишу, а не само усвајају. Само активно усвојене вриједности постају саставни дио дјететовог вриједносног свијета, постају његово власништво и својственост.“ (Сузић 2005, 553). Школе у земљама Запада, од којих Србија, нажалост, „преписује“ лекције које треба да савлада, подижу децу у духу подаништва. Главни задатак образовања је да им отупи морална осећања, да им неправда не смета, да је сматрају саставним, чак неопходним, делом живота. Сврха такве „едукације“ постаје средство личне промоције и служи прагматичким и егоистичним циљевима, стварање техничке интелигенције која је крајње неосетљива на друштвено–хуманистичка питања. У овом концепту „едукације“ које нам се као обавезан образац намеће врши се популаризација страних образаца културе кроз масовне облике културе и истовремено извргава руглу традиционална култура. Затим, разарање породице, обесмишљавање патриотизма, промоција настраности и разних облика социјалне патологије. Тај концепт човека своди на функцију, а не обликује га као личност.

Наравно не смемо бити, нити смо песимисти. Верујемо да је, упркос свим изазовима, могуће замислити градити хумани и еманципаторски смер образовања и у том смислу подржавамо став Дебреа: „Више не треба ништа оплакивати или проклињати. Судбином технологије нећемо загосподарити тако што ћемо им окренути леђа. Наша одговорност се налази у разумевању њене логике, да бисмо што је могуће боље предвидели њене последице“

(Дебре 2000, 252). Данас, када су многе вредности доведене у питање, када се све мање сналазимо у „новом врлом свету” где истина постаје лаж, а лаж истина... верујемо да је решење у образовању које треба да подстиче природне људске креативности, слободно и критичко просуђивање, у лепоти заснованој на доброти колико год то романтичарско–идеалистички звучало. У расправама о улози образовања и васпитања, најпе схватити, да без здравог друштва нема здраве личности, а потом извршити редефинисање система образовања тако што ће оно бити, не само у служби веће професионализације, већ и оспособљавања младе генерације за живот и борбу у савременом друштву. То првенствено значи, да се у стратегији образовања мора обезбедити јединство образовања и васпитања. Опет, то подразумева да се мора дефинисати какво друштво желимо изграђивати и какву личност развијати, јер без здравог друштва нема здраве личности. Ерих Фром постулира принципе хуманистичке етике, подвлачећи „да је човеков главни задатак у животу да себе као личност роди, да постане оно што потенцијално јесте. Најважнији производ његовог труда јесте његова властита личност” (Фром 1996, 218). Потенцирајући одговорност човека у самопроизводњи своје личности Ерих Фром, цитира чувену Будину поруку, која има и данас универзални етички карактер и инструктивну вредност: Будите светиљка себи самима. Будите властити ослонац, равнајте се према истини у себи као према јединој светиљци.

Нема никакве користи од изучавања науке стицања знања, ако душа не живи добрим и богоугодним животом. Без васпитања смо добили велики број „хибридних“ интелектуалаца, „школованих примитиваца“ (С. Јовановић). Наш народ је то давно антиципирао и преточио у народну мудрост, и за ове „школоване примитивце“ које стекоше дипломе али се не оумдрише сковао изреку „Нема веће будале од ученог човека“. Образовање и самобразовање људи није и не сме да буде само себи сврха већ треба да, заједно са васпитањем, гради духовни образ онога што јесмо и што треба да будемо – *Личност са образом*. Нема дилеме да су образовање и васпитање два сегмента истог процеса: етичко идентитетско формирање личности. Значајну смерницу какав однос према знању треба да имамо даје нам, један од највећих писаца Лав Николајевич Толстој који каже: „Наука је храна ума и та храна ума може да буде исто тако штетна као храна тела, ако није чиста“ (Толстој 1992, 350). Зато можемо закључити, знање јесте највеће богатство, посебно данас, али увек морамо да имамо на уму да је највећа врлина скромност и само у том

сагласју Истина, Доброта и Лепота имају шансу да преживе. Стога *свест*, мора да прати *савест* јер само тако градимо праву личност и на крају, у духу владике Николаја, закључујемо: „образован је онај који има образ”.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Аврамовић, Зоран. 2005. „Друштвене и политичке карактеристике српског образовања и васпитања 1804 – 2004.“ *У Два века образовања у Србији* ур. Зоран Аврамовић, 165 – 203. Београд : Институт за педагошка истраживања.
- Антонић, Слободан. 2008. *Културни рат у Србији*. Београд: Завод за уџбенике.
- Арент, Хана. 1991. *Људи у мрачним временима*. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Аристотел. 2003. *Политика*. Београд: БИГЗ.
- Базић, Јован. 2012. *Друштвени аспекти образовања*. Београд: Институт за политичке студије; Лепосавић: Учитељски факултет.
- Велимировић, Николај. 2001. „Религија Његошева“. *Сабрана дела*, VII. 51-212. Линц: Православна црквена општина Линц.
- Делор, Жак. 1996. *Образовање – скривена ризница*. Београд: Министарство просвете Републике Србије.
- Диркем, Емил. 1981. *О социологији васпитања*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Димитријевић, Владимир. 2005. *Нови школски поредак – глобална реформа образовања и коначно решење „српског питања”*. Чачак: Легенда.
- Иљин, Иван. 2012. *Пут ка очигледности*. Београд: Логос.
- Кустурица, Емир. 2011. „Косовом не бих плаћао Европу.“ *Вечерње новости*, 15. октобар. www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:349426-Kusturica-Kosovom--ne-bih-plasaoEvgoru. Приступљено 10. 8. 2021.
- Марковић, Ж. Данило. 2008. *Глобализација и високошколско образовање*. Ниш: Универзитет у Нишу.
- Марковић, Михаило. 1999. „Моћ великог лицемерја“. *НИН*, 30.децембар.
- Милосављевић, Љубинко. 2014. *Виђења и слутње*. Ниш: Филозофски факултет Ниш.
- Митровић, Љубиша. 2009. *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.

- Поткоњак, Никола. 1999. *Васпитање – школа – педагогија*. Ужице: Учитељски факултет.
- Поткоњак, Никола. 2012. „Чувајмо и поштујмо српску педагошку терминологију (проширене тезе за расправу).“ *Годишњак Српске академије образовања* (8): 479 – 499.
- Сузић, Ненад. 2005. *Педагогија за XXI век*. Бањалука: ТТ центар.
- Тешић, Владета. 1974. *Морално васпитање у школама Србије (1830 – 1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Толстој, Лав и др. 1992. *Мислило – књига 1000 мудраца, друго издање*. Београд: Алфа.
- Узелац, Милан. 2016. *Филозофија образовања*. Београд: Завод за уџбенике.
- Фројд, Сигмунд. 1969. *Тотем и табу*. Нови Сад: Матица Српска.
- Фром, Ерих. 1986. *Бекство од слободе*. Београд: НОЛИТ.
- Debre, Režis. 2000. *Uvod u mediologiju*. Beograd: Clio.
- Lasch, Christopher. 1986. *Narcistička kultura*. Zagreb: Naprijed.
- From, Erih. 1989. *Zdravo društvo*. Zagreb: Naprijed, Beograd: Nolit.

Nemanja Andelković*

Faculty of Philosophy, University in Priština - Kosovska Mitrovica

EDUCATION: FORMATION OF CONSCIOUSNESS AND (OR) CONSCIENCE

Resume

The topic of our work is the relationship between education and upbringing, especially today, in the world of amoral moralism in which we find ourselves, and where education and upbringing are increasingly separated and even opposed there is a folk saying that says: “The greatest wealth is knowledge, and the greatest virtue is modesty.” Knowledge is developed and increased through education, virtues are developed through upbringing. We live in a time of general insecurity and relativization of everything, especially the value system. We all know that there is good and evil, but it is increasingly difficult to distinguish what is good and what is evil. We know that there is truth and a lie, but in Orwell’s world, which is no longer just in the novel but we live it to a great extent, we are no longer sure whether it is truth-truth and lie-lie. It is the same with morality, law, courage. We wander more and more in moral suffocation without a clear compass where and how. How did this happen and is there any hope? Of course, we are aware that the answer is complex and that there are many reasons and causes. One of the causes we want to draw attention to is the separation of education and upbringing, the reduction of education to “schooling” and the suppression of upbringing from the educational process. Also, in our work, we try to plead for the strengthening of the pedagogical role of the school, with the goal of leaving the school as well brought up children.

Keywords: Education, upbringing, modern society, knowledge, virtue.**

* anemanja87@gmail.com.

** Овај рад је примљен 8. октобра 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

МЕЂУНАРОДНЕ ТЕМЕ

157

Милош Р. Миленковић, Милинко С. Врачар
ПОЛИТИЧКА КОРИСНОСТ ВОЈНЕ МОЋИ У
САВРЕМЕНИМ МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

177

Ненад Ж. Петровић
РАСПАД ИСТОЧНОГ БЛОКА КРАЈЕМ 80-ИХ ГОДИНА
20. ВЕКА ПРЕМА ДОКУМЕНТИМА ССИП

203

Иван Миловановић
ДЕМОКРАТИЈА КАО ИЗАЗОВ ПРОШИРЕЊА
ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ – СЛУЧАЈ ДРЖАВА
ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

УДК 327:355.2

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.8>

Прегледни рад

*Милош Р. Миленковић**

Институт за стратегијска истраживања, Београд

*Милинко С. Врачар***

Институт за стратегијска истраживања, Београд

ПОЛИТИЧКА КОРИСНОСТ ВОЈНЕ МОЋИ У САВРЕМЕНИМ МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Сажетак

Бројни радови из области стратешких студија указују да је у периоду након Другог светског рата дошло до умањења значаја војне моћи у погледу остваривања спољнополитичких циљева војних сила. Аутори у раду полазе од тезе да је ова појава још израженија у савременим међународним односима што објашњавају измењеним контекстима савремене друштвене стварности који делимично или потпуно ограничавају политичке ефекте или „политичку корисност“ војне моћи. Анализом појединих постхладноратовских сукоба у којима су учествовале велике силе, аутори закључују да таква ограничења нису резултат само технолошког или економског контекста у периоду глобализације и информационе револуције већ, значајно, и социо-културног и политичког контекста који се, између осталог, сагледавају кроз ратну етику глобалног друштва и појаву снажно идеолошки мобилисаног становништва појединих земаља и региона.

Кључне речи: политичка корисност војне моћи, фактори ограничења војне моћи, друштвени контексти, глобализација, информациона револуција.

* milos.milenkovic@mod.gov.rs

** milinko.vracar@mod.gov.rs

УВОД

Политичка корисност војне моћи у међународним односима сагледава се кроз могућност остваривања спољнополитичких циљева држава коришћењем њених инструмената, употребе или претње употребом силе. Наведена проблематика сагледава се кроз теоријски оквир стратешких студија будући да стратегија представља „мост између политике и војне моћи“ (Gray 2011). Успешност стратегије као замисли како користити војну моћ у складу са политиком државе, мери се тиме да ли су постављени циљеви политике остварени употребом силе, и ако јесу у ком обиму. Управо у том обиму сагледава се политичка корисност војне моћи, а она свакако зависи од ограничавајућих фактора који произилазе из контекста савремене друштвене стварности. Њиховим деловањем постижу се мали, понекад никакви или, чак, контрапродуктивни политички ефекти. Предмет истраживања рада, стога, обухвата разматрање најзначајнијих фактора којима се делимично или потпуно ограничава „политичка корисност“ употребе силе у савременим међународним односима с циљем њихове идентификације, дескрипције и експланације њиховог утицаја.

УМАЊЕЊЕ ПОЛИТИЧКЕ КОРИСНОСТИ ВОЈНЕ МОЋИ

Утемељивач класичне теорије о рату и стратегији, пруски генерал Карл фон Клаузевиц (*Karl von Clausewitz*), сматрао је рат страховитим чином насиља који има логику политике, односно политичким инструментом који се отелотворује кроз граматiku „метака и чаура“. Мото ове теорије, настале у 19. веку, јесте победити противника у бици, на бојном пољу, у физичкој димензији рата. Војна победа је кључна за остварење сврхе рата односно наметања сопствене воље противнику што је заправо политички циљ, суштински разлог због кога рат започиње и због кога се води. Да би сврха рата са сигурношћу била остварена противничка држава мора бити војно побеђена, односно њене оружане снаге морају бити или уништене или онеспособљене за даље пружање отпора. Тиме се ствара услов да се воља противника савлада и наметне сопствена, што се обично окончава потписивањем мировног споразума. Кључни фактор за достизање војне победе јесте војна снага, надмоћност у односу на противника, што Клаузевиц види као „општи принцип

победе, односно прво начело стратегије“ (Клаузевиц, 41–43, 208–216, 512–515).

Посматрајући ток и исходе главних ратова (*major wars*) на тлу Европе у последњих четири века, може се рећи да су, у извесној мери, сви они „Клаузевицевски“. Војна снага односно надмоћност представљала је кључни фактор наметања воље противнику што је по окончању ратних сукоба потврђено мировним споразумима. Тридесетогодишњи рат, започет 1618. године, окончан је победом Француске и протестантске коалиције над Шпанијом и католичком лигом, а закључен је Вестфалским уговором 1648. године. Следећи век донео је Утрехтски уговор 1713. године и Раштатски уговор из 1714. године којима је окончан Рат за шпанско наслеђе започет 1701. године. Након пораза Француске, Бечким конгресом из 1815. године закључени су Наполеонов ратови. У наредном веку велике европске силе започеле су Први светски рат 1914. године који је након пораза Централних сила од сила Атанте закључен Версајским уговором из 1919. године. Други светски рат започет 1939. године окончан је победом Савезничких снага над силама Осовине, односно немачком и јапанском капитулацијом 1945. године и Париским мировним споразумом из 1947. године (Krenson 2012, 3).

Клаузевицево „прво начело стратегије“ и данас снажно обликује стратешко мишљење у многим државама, посебно у политичким и војним круговима војних сила. Међутим, бројни аутори из области стратешких студија указују да је након Другог светског рата дошло до умањења политичке корисности војне моћи, нарочито након Хладног рата. У том периоду војни успеси војних сила нису парирали њиховим политичким успесима (Handel 2005, xvi). Узрок таквом стању Кревелд (*Martin van Creveld*) проналази у „мањкавом“ стратешком промишљању које је и даље укоренено у „Клаузевицевској слици света“ која је или застарела или погрешна. Зато, према њему, војна моћ развијених друштава на Западу и Истоку данас једва да је важна. Она је више илузија него суштинска ствар (Kreveld 2010, 11).

Исходи хладноратовских оружаних сукоба потврђују Кревелдов закључак. Војна надмоћ показала се недовољном за остваривање спољнополитичких циљева војних сила. То несумњиво доказује пораз Француске у рату у Алжиру (1954–1962), САД у Вијетнаму (1965–1975) и СССР у Авганистану (1979–1989). У периоду након Хладног рата, изузев Првог заливског рата (1991), не постоји нити један значајан оружани сукоб у коме су војне силе успеле да потпуно и дугорочно наметну вољу противнику. У

прилог томе треба навести неуспех САД у Сомалији (1993), затим Русије у Првом Чеченском рату (1994–1996), Израела у Либану (2006), затим САД у Авганистану (2001–2021), али и у актуелном оружаном сукобу и Ираку (2003–) у коме САД и даље не успевају да остваре свој политички циљ (Врачар 2018, 141–144). Чак и исходи постхладноратовских сукоба, који се, наизглед, сматрају војним успесима САД, попут оних у БиХ (1995) и СР Југославији (1999), касније у Либији (2011), као и Русије у Грузији (2008) и Украјини (2014), нису резултовали потпуним и дугорочним наметањем воље противнику. Поред наведеног, од краја Другог светског рата, велике војне силе нису ни покушале да наметну једна другој сопствену вољу употребом силе.

Поставља се питање „зашто је политичка корисност војне моћи постала умањена након Другог светског рата, посебно у постхладноратовском периоду?“. Одговор свакако треба потражити у измењеним контекстима савремене друштвене стварности прожете снажним утицајима глобализације и информационе револуције. Наиме, употреба силе је по својој природи контекстуална. Политички ефекти и начин њене употребе несумњиво зависе од утицаја друштвених контекста у оквиру којих се она употребљава. На то указује Блек (*Jeremy Black*) који износи да војна историја постоји само у контексту осталих историја (Black 2004, 243).

Друштвени контексти од значаја за употребу силе су бројни, међутим, Греј (*Colin S. Gray*) као важније издваја технолошки, политички, економски, социо-културолошки, војно-стратегијски, географски и историјски контекст (Gray 2007, 10). Њихов утицај није могуће посматрати засебно већ холистички. Сваки од њих истовремено утиче на друге, а сви заједно, они синергички утичу на политичке ефекте употребе силе.

ТЕХНОЛОШКИ АСПЕКТ

Технолошки развој, посматран кроз допринос развоју војних и других средстава, попут транспортних и комуникационих, остварио је снажан утицај на начин како су се водили ратови у историји, на њихове исходе, свакако и на тренд увећања асиметрије војне моћи развијених друштава у односу на друга. Научна достигнућа и технолошка супериорност, поготово у војним средствима, омогућила су великим европским силама стицање и ширење колонијалних територија на штету оних друштава која или нису поседовала војна средства или су она била на примитивном нивоу развоја. Исто тако,

технолошки развој остварио је снажан утицај на токове и исходе војних сукоба великих сила, поготово у 19. и током прве половине 20. века, дакле у периоду индустријализације и стварања масовних армија.

Све „револуције у војним пословима“ у времену „индустријских ратова“ биле су засноване на технолошком развоју и употреби нових средстава ратовања (Lind 1998, 23–24). У том периоду армије великих сила поседовале су слично наоружање, чак је и однос њихових снага био симетричан. Међутим, увек су постојале мање разлике што се приписује технолошком развоју војних и других средстава ратовања која су допринела повећању ватрених и маневарских способности њихових армија. Важније разлике настале су у Првом светском рату када су, на пример, силе Атанте уложиле велика средства у развој тенкова, док Немци то нису, или у периоду Другог светског рата, када су САД и Велика Британија развиле тешке бомбардере и нанеле значајне губитке војној индустрији Немачке чиме је убрзана њена капитулација (Eliot Cohen 2013, 141). У истом рату, развој нуклеарног наоружања у САД резултовао је капитулацијом Јапана.

Иако се развој и интеграција технологије у војне сврхе често приказује на поједностављен, логичан и линеаран начин, њена улога у „војним пословима“ је, ипак, знатно сложенија, чак и парадоксална. Од половине 20. века, развој технологије ограничио је политичку корисност војне моћи развијених држава. Од момента своје прве и последње употребе у Другом светском рату, нуклеарно наоружање је представљало најутичајнији фактор ограничења војне моћи. Нај (Joseph Nye) износи да последице које би настале онемогућавају његову примену (Naj 2012, 49–50). Са њим се слажу и други аутори који кажу да поседовање овог наоружања паралише борбу с обзиром да оно представља инструмент масовног убиства. Његово коришћење не би довело до жељеног политичког резултата, осим оног у коме би сви били поражени. Нико до сада није смислио начин како водити нуклеарни рат без ризика од глобалног самоубиства. Зато политичка корист употребе овог наоружања готово и да не постоји, осим као инструмента одвраћања.

Током Хладног рата суперсиле су велики део свог статуса изводиле из свог нуклеарног арсенала. Али, превођење тог статуса у опиљиву политичку корист показало се проблематичним што потврђује Кубанска криза из 1962. године. Истоветно је и са средњим војним силама попут Британије и Француске. Нуклеарно наоружање није помогло нити једној од њих да задржи или поврати

нешто што подсећа на њихов ранији статус велике силе. Оно је стигло исувише касно да спречи губитак колонијалних империја. Да је, ипак, стигло раније учинило би веома мало (вероватно ништа) да успори, а камоли да заустави дезинтеграцију тих империја (Kreveld 2010, 14–17). Слично је и данас у постхладноратовском периоду. Поседовање нуклеарног наоружања не може да учини било шта да би САД задржале глобалну супремацију, нити да „ревизионистичка“ Русија поврати утицај у постсовјетском простору.

Последице употребе нуклеарног наоружања уједно ограничавају и конвенционалне сукобе. Наиме, његово поседовање спречава упуштање нуклеарних сила у конвенционалне ратове, или барем, спречава њихову ескалацију (Boehlefeld 2020, 77). Такви сукоби, мањих размера и времена одвијања, забележени су чак и у скорој историји. На пример, мањи оружани сукоби између Индије и Пакистана у Кашмиру или Индије и Кине на Хималајима. Међутим, ниједна од тих држава није показала спремност за ескалацију сукоба управо из разлога што је страх од употребе нуклеарног наоружања надјачао разлоге због кога су ти сукоби започети. Већи конвенционални напад једне стране несумњиво би изазвао нуклеарни одговор друге, нарочито у случају ако постоји вероватноћа да би такав напад био успешан.

Од краја Другог светског рата технолошки развој није донео политичке користи војним силама у сукобима са слабијим противницима. У постхладноратовском периоду, на пример, неприкосновена војна и технолошка супериорност САД, заснована на „револуцији у војним пословима“ с краја 1980-тих година, показала се неделотворном у деценијама које су уследиле. Продукт ове револуције била је доктрина „мрежноцентричног односно нелинеарног и бесконтактног ратовања“, заснована на примени високо развијене стелт и информационо-комуникационе технологије, као и на примени високопрецизног наоружања. Она је имала за циљ извођење ваздушних и поморских удара са дистанце, са минималним копненим ангажовањем како би се избегао директан контакт са противником, смањиле људске жртве и материјални трошкови. Тако осмишљена ова доктрина дала је политичке резултате у Првом заливском рату „конвенционалном победом“ над регуларним ирачким снагама у Кувајту. Међутим, у будућим ратовима САД и њених савезника са ирегуларним актерима у Авганистану и Ираку, које Смит (*Rupert Smith*) назива „ратовима међу људима“ (Smith 2007, 29-30), доктрина „мрежноцентричног ратовања“ показала се потпуно непродуктивном. Зашто је то тако?

Ирегуларни ратови, какве данас познајемо, нису новина савременог доба. Они су вођени и раније. Увек је било побуна, колонијалних или герилских ратова, како у Европи тако и на другим местима. Они су сматрани пре устанцима или побунама него ратовима, али је суштина била иста као и данас. На једној страни у сукобу стајала је држава са својим војним апаратом, а на другој били су недржавни актери који су војно угрожавали интересе тих држава. У таквим ратовима, упркос својој надмоћи, велике силе нису увек излазиле као победнице, на пример Енглеска у Америчком рату за независност пред крај 18. века. Почетком наредног века, Шпанија је претрпела бројне поразе у ирегуларним сукобима са антиколонијалним покретима у Латинској Америци (Вигњевеић 2020, 136–137). Такви сукоби, ипак, сматрани су мање значајним у односу на сукобе који су се одвијали између држава јер су они, прво, били мање заступљени него међудржавни и, друго, остваривали су мањи утицај на обликовање међународне стварности.

Управо су то разлози због којих велике силе и даље сматрају рат као политички мотивисан оружани сукоб између суверених држава чији су носиоци регуларне војне снаге. Зато, оно што и сада велике силе настоје да схвате као рат, као масован сукоб људи и технике на бојном, и на чему и даље граде своју стратегију употребе силе, јесте заправо специфичан феномен који је уобличен у Европи негде између 15. и 18. века, и који био тесно повезан са развојем модерне државе (Kaldor 2005, 31). Такви ратови подстакли су Клаузевица у 19. веку веку на размишљање да је војна надмоћ „прво начело стратегије“. Такво начело, ипак, важило је више за међудржавне ратове него за ирегуларне којих је у прошлости било знатно мање.

Савремена стварност, међутим, показује неку сасвим другачију слику. У њој је све више ирегуларних ратова у којима, по правилу, директно или индиректно стоје војне силе. У оним ратовима у којима директно учествују, без обзира на своју војно-технолошку супериорност, војне силе показују неспособност наметања воље далеко слабијим ирегуларним противницима. У погледу утицаја технолошког развоја на таква дешавања потребно је изнети да су развијена војна и друга средства ратовања данас више доступна ирегуларним актерима него што је то било раније, а разлога је више.

Како износи Кревелд, ефекат нуклеарног наоружања гурнуо је конвенционални рат на ободу међународног система, односно у раседе између главних плоча од којих је сваком доминирала једна

од суперсила (Kreveld 2010, 22). Наиме, у немогућности директног сукобљавања у периоду Хладног рата, суперсиле су се окренуле својим савезницима, прокси снагама у земљама Трећег света. Оне су их снабдевале најмодернијим наоружањем и војном опремом које су и саме поседовале у свом арсеналу. То су чинили како Совјети, на пример, у Вијетнаму опремајући снаге Вијетконга, или Американци у Авганистану опремајући муџахедине. Сво то модерно наоружање и војна опрема у поседу ирегуларних актера, употребљено кроз асиметричан начин ратовања, у дуготрајним и економски исцрпљујућим ратовима, допринели су поразу суперсила у тим земљама.

У периоду након Хладног рата, који се поклапа са снажним замахом глобализације, порозност државних граница допринела је пролиферацији савременог наоружања и његове још веће доступности ирегуларним актерима. То је доба у коме је замах добила и информациона револуција. Страховито брз развој и масовна примена информационо-комуникационе технологије у цивилне сврхе омогућила је ирегуларним актерима слободан приступ и коришћење те технологије у војне сврхе. Тиме је значајно умањена некада неприкосновена предност војних сила у сфери комуникације, прикупљања информација и, свакако, информационог ратовања.

Ирегуларни актери успели су да уз помоћ савремене информационо-комуникационе технологије изграде способност да са веома малим војним учинком у физичкој димензији оружаног сукоба постигну значајне стратегијске ефекте у когнитивној и моралној димензији противника, утичући на ставове његовог јавног мњења и политичког естаблишмента (Lasica 2012, 11–13). Тиме је технолошки развој на прелазу два века, посебно у области информационо-комуникационе технологије, генерисао „рањивост“ војних сила у сукобу са ирегуларним актерима и озбиљно довео у питање адекватност Клаузевицевог „првог начела стратегије“.

ЕКОНОМСКИ АСПЕКТ

Несумњиво, последњих деценија и други контексти, у мањој или већој мери, ограничавају политичке ефекте употребе силе. На пример, економски контекст представља једнако важан фактор ограничења политичке корисности војне моћи попут технолошког, и то не само данас. Његов утицај на употребу силе дуг је колико и сама војна историја. Истражујући каузалност економије и (војне)

стратегије у периоду од 1500. до 2000. године Кенеди (*Paul Kennedy*) закључује да су тријумф или пораз било које велике силе у том периоду били последица више или мање ефикасног искоришћавања економских ресурса државе у време рата. На основу истраживања он износи тезу, која је и данас примењива, да ако држава велики део ресурса одврати од стварања богатства и преусмери их у војне сврхе, онда то на дуже води слабењу државе. Исто тако, ако држава сувише стратешки растегне своје снаге, рецимо вођењем скупих ратова, она ризикује да потенцијалне користи (политичка корисност) од спољне експанзије буду надмашене великом ценом што представља дилему која постаје акутна ако је дотична држава ушла у период релативног економског опадања (Kennedy, 11–12). Пред крај Хладног рата Кенедијева теза потврђена је у Авганистану у коме је већ економски ослабљен СССР доживео пораз у десетогодишњем, економски исцрпљујућем, ирегуларном рату са муџахединима. Економске последице овог рата убрзо су допринеле нестанку СССР-а са међународне сцене (Reuveny, and Prakash 1999, 693).

Глобализација је несумњиво донела економске бенефите широм света. Развијене и богате земље постале су још богатије, а на таласу иностраних инвестиција неразвијене земље добиле су прилику да се развију. Неке су тим путем постале, чак, „регионални и глобални актери“, попут, на пример, Турске и Кине. Иако се на први поглед чини да је боља економска потпора учинила војну моћ војних сила отпорнијом на финансијске трошкове у постхладноратовском периоду, то се ипак није догодило. Наиме, сами ратови су постали скупљи. На Западу су оружане снаге постале професионалне, плаћеничке, а развој савременог наоружања и војне опреме постао је скупљи, као и њихово одржавање. Самим тим и употреба тог наоружања је постала скупља. Трка у наоружању, која је на кратко застала након Хладног рата, настављена је почетком новог века, а то је захтевало значајне финансијске издатке. Иако је ново наоружање војних сила развијано за супротстављање својим хладноратовским супарницима, њихови противници остали су и даље исти као и у време Хладног рата, а то су слабе и неразвијене земље и ирегуларни актери.

Посматрајући период током и након Хладног рата рекло би се да је у „војним пословима“ војних сила све остало исто само су трошкови постали увећани. На то указују званични подаци америчког Конгреса из 2017. године. До те године, амерички трошкови у ратовима у Авганистану, Ираку и Сирији били су више од пет пута скупљи од Првог светског рата, више од пет пута скупљи

од Корејског рата, скоро 2,5 пута скупљи од рата у Вијетнаму и више од 18 пута скупљи од Првог заливског рата (Cordesman 2017). Половином 2021. године амерички трошкови у авганистанском рату нарасли су до вредности од чак једног трилиона долара што је свакако утицало на повлачење америчких трупа из те земље. Након двадесет година дугог ирегуларног ратовања против Талибана, америчка администрација је схватила да њени политички интереси у Авганистану више нису вредни финансијских трошкова, упркос високом ризику од поновног пораста исламског екстремизма и јачања утицаја Кине, Русије и Пакистана у тој земљи (Greentree 2021, 8).

Чињеница да висока цена савремених ратова не производи жељене политичке ефекте објашњава зашто САД нису предузеле војне акције против Ирана и Венецуеле, упркос високим тензијама са овим земљама. Исто тако, објашњава зашто Русија није окупирала Грузију 2008. и Украјину 2014. године. Иако поседује војне способности да тако нешто учини, Русија се задовољила „ограниченим политичким циљевима“, а то је дестабилизација тих земаља и управљање кризом преко локалног проруског становништва. Русија је тиме свакако спречила улазак ових земаља у НАТО, али није успела да оствари свој потпуни утицај на дуже стазе. Оваквим начином коришћења војне моћи Русија није „упала у економску замку“ као некада СССР у Авганистану или САД у Вијетнаму, а сада у Авганистану и Ираку.

СОЦИО-КУЛТУРОЛОШКИ И ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ

Употреба силе и њени политички ефекти снажно су обликовани социо-културолошким контекстом јер, како каже Греј, рат је друштвена институција, њега воде друштва не само државе. Зато, према њему, без обзира на мноштво контекста рата, нити један не може парирати друштвеном утицају (Gray 2007, 8). Међутим, за разлику од других, социо-културни контекст је због своје комплексности спознајно тешко ухватљив и објашњив. Оквир његовог захвата укључује бројна питања као што су, на пример, вредности неког друштва (нације), легитимитет употребе силе, ратна етика и, свакако, јавно мњење које, кроз ставове грађана о употреби силе, заокружује сва претходно наведена питања.

Политички контекст, с друге стране, јесте оквир кроз који се разматра какав став државни апарат има по питању употребе силе. Иако рат воде друштва, а не само државе, важно је разумети да се

рат, ипак, води зарад остваривања циљева која државна политика намеће војном апарату и самом друштву. Зато је у разматрању овог контекста изузетно важно питање како држава дефинише националне интересе и како се на њих позива приликом употребе силе, јер они витални свакако јесу покретачи њени употребе. Наиме, витални интереси одржавају спремност нације да жртвује животе својих припадника за оне вредности које се за нацију сматрају виталним (JDN 1–18 2018, vii). Исто тако, за разматрање политичког контекста важно је и питање државног уређења и облика владавине јер оно битно утиче на начин како државни апарат доноси одлуке о употреби силе. У развијеним демократијама државни апарат знатно је осетљиви на ставове јавног мњења него што је то случај у другим друштвима.

Тешко је, међутим, раздвојити разматрање социо-културолошког и политичког контекста јер су они међусобно интерактивни. Они утичу и на друге контексте, попут технолошког и економског, и уједно бивају изложени њиховом утицају. Наведено указује да је разматрање ова два контекста комплексно и да захтева пуно простора за објашњење. Зато ће у наредним редовима бити укратко објашњено шта се то најбитније променило у деловању ових контекста на политичку корисност употребе силе у савременим међународним односима. С обзиром да стратешко промишљање употребе силе започиње разматрањем вредности неког друштва (нације) које се силом желе достићи или заштитити (SP 2021, 23–27), сасвим је очекивано да разматрање ових контекста на ограничење употребе силе започне управо вредностима.

Опстанак нације и државе, капитализам, демократија, индивидуална права, социјализам, колективитет, независност, суверенитет, територија, економско благостање, мир, слобода, итд. су вредности које су релативно трајне и непромењиве категорије у егзистенцији нација. Неке од тих вредности су универзалне док се друге посебно вежу за идентитет одређене нације и формулишу њене жеље, хтења и потребе. Иако трајне и постојане поједине вредности су постале наглашеније код појединих нација у периоду након Другог светског рата, посебно код оних, попут европских, које су пропале током два глобална рата у прошлом веку.

Оно што се код наведених нација несумњиво променило јесте поглед на питања мира и благостања. Према Нају, битна промена која се одиграла у том периоду јесте што се постиндустријска (западна) друштва данас више усресређују на благостање, пре него на славу. Она су одбојна према великим људским жртвама, осим када

је у питању опстанак (као виталан националан интерес). Одсуство ратничке етике у модерним демократијама значи да употреба силе захтева детаљно морално оправдање да би се обезбедила подршка бирача. Зато велики број најмоћнијих држава више не жели да се бори или да осваја. Рат остаје могућ, али је много мање прихватљив данас него што је то био пре једног или чак пола века (Нај 2004, 24–25). Опадање ратничке етике у западним друштвима поставило је питање легитимитета употребе силе на веома важно место, прво, у процесу политичког одлучивања о њеној употреби и друго, можда и важније, у начину како се сила употребљава.

Данас је тешко објаснити грађанима западних демократија зашто њихове владе троше огромна новчана средства и жртвују животе својих грађана у ратовима у неким далеким земљама од којих нису витално угрожене. Отуда произилази потреба тих влада да оправдају своје прекограничне војне активности пред сопственом јавношћу. Некада је то успешно, а некада није. На пример, у Вијетнамском рату америчка администрација није успела да убеди своју јавност да ширење комунистичке идеје у овој земљи представља претњу по виталне америчке интересе. Одсуство осећаја директне угрожености уз бројне америчке жртве, готово 60.000 војника, и економски трошак од скоро 139 милијарди долара, окренуо је америчку јавност против своје владе што је, након десетогодишњег сукоба, довело до повлачења америчких снага из ове земље (Anderson 2005, 123).

Данас, у информационој ери, ипак, много је лакше утицати на ставове домаћег мњења. Након терористичког напада Ал Каиде на САД септембра 2001. године, није било тешко, уз помоћ бројних медија наклоњених режиму, обманути америчку али и већи део светске јавности да ирачки режим поседује оружје за масовно уништење и да је спреман да га употреби против земаља „западног света“. То је био повод за америчко војно ангажовање у овој земљи 2003. године које траје и данас. Такође, није било тешко убедити америчку јавност да талибанска власт сарађује са Ал Каидом и да се седиште ове организације налази баш у тој земљи. Пар година раније, уз помоћ снажне „медијске машинерије“, у западној јавности наметнута је искривљена слика о Србији и српском народу као агресорском како би се оправдала употреба силе против српских снага у БиХ 1995. и СРЈ 1999. године.

Међутим, проблем влада западних земаља, којим се иначе ограничава политичка корисност употребе силе, није толико у разлогу због кога се сила употребљава колико у начину како се

она током сукоба употребљава. Без обзира колико је оправдавање за употребу силе убедљиво, западна јавност остаје осетљива на цивилне жртве и разарање цивилних објеката противничке стране. Савезничко бомбардовање немачких градова у Другом светском рату, које је довело до бројних цивилних држава, није било оптерећено овим проблемом. Међутим сада, када витални интерес западних земаља није угрожен у земљама Трећег света, такав проблем, ипак, постоји. Он се рефлектује на „слободу употребе силе“ од стране оружаних снага западних земаља, посебно данас у информационој ери.

Медији су одувек имали важну улогу у креирају јавног мњења. Једно од ограничења политичке корисности војне моћи налази се у чињеници да медији, у ери интернета и друштвених мрежа, омогућавају пренос бруталних сцена ратних дешавања у реалном времену, што свакако појачава делегитимизацију рата у јавности. „Пошто рат... обавезно укључује убијање и уништавање, суочавањем јавности са делом његове бруталности не може а да не буде шокантно за оне који живе животом заштићеним од непријатности“ (Gray 2005, 14–26). У развијеним демократијама, које се не налазе под директном војном претњом других држава, рат се неретко перципира као неморалан и криминални акт, анахронизам који више нема никаквог смисла нити сврху. У тим друштвима присутан је снажан отпор грађана према употреби силе ван својих граница. Самим тим не постоји потпуна подршка јавности ратној политици владе. Зато јавност развијених демократија, изложена снажним утицајима медија, представља „рањиво место“ или „слабу тачку“ коју супротна страна вешто користи у сукобу.

Други фактор ограничења политичке корисности употребе силе војних сила данас представља јавност противничке стране. Најто објашњава кроз успон национализма, што је империјама отежало владање пробуђеним народима. У 19. веку, неколико авантуриста освојило је готово целу Африку, а Британија је владала Индијом силом која је била сићушна наспрам индијске популације. Данас, колонијална владавина не само да наилази на општу осуду, већ је далеко скупља, што су обе хладноратовске суперсиле откриле у Вијетнаму у Авганистану (као и Француска претходно у Алжиру) (Naj 2004, 25).

Исту логику одражавају постхладноратовски сукоби у Авганистану и Ираку. За разлику од „пробуђеног национализма“ из ранијег периода, ови сукоби обележени су „пробуђеним ислализмом“ као одговором на нови облик колонијализма у периоду

глобализације, који се препознаје у наметању сопствених вредности Запада остатку света, самим тим и земљама исламске цивилизације. Овај феномен у периоду глобализоване постхладноратовске стварности Панарин (*Александар Сергејевич Панарин*) описује као „вестернизација западног света“ (Шевченко 2018, 84).

Снажан утицај верских и националних осећања одувек је присутан како у регуларним тако и у ирегуларним ратовима, и то није нешто што је ново. Међутим данас, у информационом добу, доступност средстава масовне комуникације само је појачало идеолошку кохезију и отпор оних друштава која су изложена присили војних сила. Наиме, у ирегуларним ратовима присутна је снажна подршка локалног становништва ирегуларним ратницима, односно тзв. борцима за слободу. Становништво и борце повезује јака воља за отпором, утемељена на снажним идеолошким осећањима, било да су она етничка или верска. Међу њима се често и не може направити јасна разлика, јер борци су интегралан део становништва и они тиме постају „невидљиви“. У таквим ратовима конвенционална употреба силе показује се неделотворном. Војна надмоћ војних сила не доноси резултате јер се сила не може употребити против противника који је тешко видљив, а када се она ипак употребљава то се чини селективно како би се избегле цивилне жртве. Зато бројна литература на Западу закључује да у постхладноратовским сукобима главни противних америчких снага није била војна снага противника већ његова идеологија (Lasica 2012, 14; Krenson 2012, 11). Против идеологије противника тешко је борити се. Наиме, у информационој ери, када су средства масовне комуникације свима доступна, јавно мњење противника постало је мање подложно утицајима пропаганде великих сила.

ЗАКЉУЧАК

Војна моћ је свакако представљала кључан фактор остваривања политичких циљева великих сила током досадашње историје. Зато Греј износи да су рат, и страх од рата, били далеко најснажнији међу утицајима који су обликовали токове међународних односа. Данас је тешко наћи државу која није створена ратом. Скоро све земље данашњице, уз пар изузетака који су минорни да би се оспорило правило, створене су и територијално уобличене кроз процес примене већег или мањег обима оружаног насиља (Gray 2007, 1). Међутим, такво размишљање о значају војне моћи у међународним односима данас све више постаје подложно преиспитивању. Војна

супериорност великих и средњих војни сила може знатно мање да учини по питању остваривања њихових спољнополитичких циљева него што је било могуће раније. Наведено се објашњава тиме што је употреба силе контекстуалне природе. Контексти савремене међународне стварности, прожете снажним утицајима глобализације и информационог развоја, делимично или потпуно, ограничиле су политичку корисност употребе силе војних сила.

У погледу технолошког контекста, развој нуклеарног наоружања не само да је онемогућио нуклеарни већ и конвенционални сукоб војних сила, док је комерцијална употреба средстава масовне комуникације значајно смањила њихову некада неприкосновену предност у односу на слабије противнике у области комуникације, прикупљања информација и, свакако, информационог ратовања. Ефекат нуклеарног наоружања из периода Хладног рата усмерио је војне силе ка наоружавању својих прокси савезника чиме је модерно наоружање постало доступније ирегуларним актерима. У периоду глобализације, порозност државних граница ту доступност учинила је додатно већом. Тиме су ирегуларни актери стекли већу способност за наношење губитака оружаним снагама војних сила.

Технолошки развој наоружања условио је промене економског контекста употребе силе јер су ратови постали знатно скупљи него раније. Тиме је економска цена вођења рата надвисила политичку корисност разлога због чега су војне силе употребљавале силу. Развој информационо-комуникацијских средстава и њихова широка доступност условила је промене социо-културолошког контекста употребе силе. Поједина друштва која се данас супротстављају наметању воље војних сила постала су идеолошки снажније мобилисана и отпорнија на пропаганду противника. С друге стране, одсуство ратничке етике у модерним демократијама ограничило је слободу употребе силе војних сила, самим тим и њену политичку корисност. Све наведено указује да је Клаузевичево „прво начело стратегије“, по коме је војна надмоћ пресудна за наметање воље противнику, данас постало непримењиво.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Вигњевећ, Марко. 2020. „Савремена реафирмација Монроове доктрине.“ *Политичка ревија*, 63: (1): 135–157.
- Врачар, Милинко, и Јованка Шарановић. 2018. „Трансформација рата на размеђу 20 и 21. века.“ *Српска политичка мисао*, 60 (2): 135–153.
- Клаузевиц. 1951. *О рату*, Београд: Војно дело.

- Шевченко, Кирилл. 2018. „Современный либерализм и глобализм в оценках российского философа и политолога А.С. Панарина.“ *Политичка ревија*, 57 (3): 79–86.
- Anderson, David L. 2005. *The Vietnam War*. New York: Palgrave Macmillan.
- Black, Jeremy. 2004. *Rethinking Military History*. London: Routledge.
- Boehlefeld, Kathryn M.G. 2020. “Sticks and Stones: Nuclear Deterrence and Conventional Conflict.” *Journal of Indo-Pacific Affairs*, 3 (4): 77–88.
- Cohen, Eliot. 2013. “Technology and Warfare”. In *Strategy in the Contemporary World: An Introduction to Strategic Studies*, eds. John Baylis, Wirtz James, Colin S Gray, 4th Edition, 132–150. Oxford: University Press.
- Cordesman, Anthony. 2017. “U.S. Military Spending: The Cost of Wars.” *The Center for Strategic and International Studies*. <https://www.csis.org/analysis/us-military-spending-cost-wars>.
- Gray, Colin S. 2005. „How Has War Changed Since the End of the Cold War?“ *Parameters* Spring: 14–26.
- Gray, Colin S. 2007. *War, Peace and International Relations: An Introduction to The Strategic History*. London and New York: Routledge.
- Gray, Colin S. 2011. *The Strategy Bridge: Theory for Practice*. Oxford University Press.
- Greentree, Todd. 2021. “What Went Wrong in Afghanistan?” *Parameters* 51 (4): 7–22.
- Handel, Michael. 2005. *Masters of War: Classical Strategic Thought*. Third Revised and Expanded Edition. Portland: Frank Cass.
- Joint Doctrine Note 1-18 [JDN 1-18]. 2018. United States Joint Chiefs of Staff.
- Kaldor, Meri. 2005. *Novi stari ratovi – organizovano nasilje u globalizovanoj eri*. Beograd: Beogradski put.
- Krenson, John. 2012. *On Strategy: Integration of DIME in the Twenty-first Century*. United States Army War College.
- Kreveld, Martin van. 2010. *Transformacija rata*. Beograd: Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti.
- Lasica, Daniel T. 2012. *Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory*. BiblioScholar.
- Lind, William S. 1989. “The Changing Face of War: Into the Fourth Generation.” *Marine Corps Gazette*, October: 22–26.
- Naj, Džozef S. 2004. *Paradoks američke moći: Zašto jedina svetska sila ne može sama*. Beograd: BMG.

- Naj, Džozef S. 2012. *Budućnost moći*. Beograd: BMG.
- Reuveny, Rafael and Aseem Prakash. 1999. "The Afghanistan war and the breakdown of the Soviet Union." *Review of International Studies* 25: 693–708.
- Smith, Rupert. 2007. *Utility of Force: The Art Of War In The Modern World*. New York: Knopf.
- Strategy Primer [SP]. 2021. Marine Corps University Press.

Miloš R. Milenković

Strategic Research Institute, Belgrade

Milinko S. Vračar

Strategic Research Institute, Belgrade

POLITICAL UTILITY OF MILITARY POWER IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS

Resume

Many articles in the field of strategic studies point out that in the period after the Second World War, the importance of military power, in terms of achieving the foreign policy goals by military forces, has decreased. The authors start from the thesis that this phenomenon is even more pronounced in contemporary international relations. In proving the thesis, they explain the fact that the use of force is contextual. Its political usefulness is, partially or completely, limited by the contexts of social reality that are strongly influenced by globalization and the information revolution. Analyzing some post-Cold War conflicts in which the great powers participated, the authors conclude that such limitations are not only the result of the technological or economic context in the period of globalization and information revolution but also of socio-cultural and political contexts. In terms of technological context, the development of nuclear weapons has not only prevented nuclear but also conventional military conflict between great military power, while the commercial use of mass media has significantly reduced their advantage over weaker opponents. The effect of nuclear weapons from the Cold War directed military forces towards arming their proxy allies, which made modern weapons more accessible to irregular actors. In the period of globalization, the porosity of state borders has made this accessibility even greater. As a result, irregular actors gained a greater ability to inflict losses on the armed forces of the great military power. The technological development of weapons has caused changes in the economic context of the use of force because wars have become much more expensive than before. Thus, the economic cost of waging war outweighed the political utility of the reason why force is used.

The development of information and communication means and their wide availability has produced changes in the socio-cultural context of the use of force. Some societies that today oppose the imposition of the will of great military power have become ideologically more strongly mobilized and more resistant to the propaganda of their opponents. On the other hand, the absence of ethics of war in modern democracies has limited the freedom of way how force is used, and thus its political utility. All of the above indicates that Clausewitz's "first principle of strategy", according to which military supremacy is crucial for imposing will on the opponent, has become inapplicable today.

Keywords: political utility of military power, limiting factors of military power, contexts, globalization, information revolution.*

* Овај рад је примљен 31. јануара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

УДК 327.51(4-11)“1988/1989“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.9>

Прегледни рад

*Ненад Ж. Петровић**

Институт за стратегијска истраживања, Београд

РАСПАД ИСТОЧНОГ БЛОКА КРАЈЕМ 80-ИХ ГОДИНА 20. ВЕКА ПРЕМА ДОКУМЕНТИМА ССИП

Сажетак

Чланак третира преломне године за распад Варшавског уговора и судбину социјализма у Источној Европи што је имало одраза на ситуацију у Југославији. Рад је утемељен највише на до сада необјављеним документима дипломатских представништава СФРЈ у Варшави, Прагу и Берлину из 1988-1989. године. Коришћена је и општа литература за тематику хладног рата и послератну историју Европе. После увођења „перестројке“ у СССР-у убрзани су реформски процеси у Пољској која је била најнеуралгичнија тачка Истока. Последице, криза се преливала у друге земље социјалистичког блока централне Европе као што су ЧССР и НДР. Резултат је био тај да је уместо прокламованог реформисаног социјализма наступио неолиберални капитализам прекопиран са Запада.

Кључне речи: перестројка, крај хладног рата, Варшавски уговор, Солидарност, социјализам, капитализам

УВОД

Током 60-их, 70-их и 80-их година прошлога века земље социјалистичког система повремено су преживљавале дубоке друштвене и економске кризе праћене турбуленцијама и војним мешањем Москве.** Као особито кризне тачке могу се издвојити

* npetrovic21@yahoo.com

** О послератним односима у Европи и о социјалистичким земљама издвајам литературу: Kenedi 2003; Гедис 2003; Hobsbaum 2004; Lis 2003; Jovanović 1990; Dedijer 1969; Bogetić 1990; Bogetić 2000; Bogetić 2006; Pačkovski 2001.

Пољска, Мађарска, Немачка Демократска Република (НДР) и Чехословачка.¹ Пољска је била једна од најслабијих тачака „совјетске империје“. Дубоки су корени тог анатагонизма према свему што је стизало из Русије и свакако да потичу из периода царизма али нису могли бити уклоњени ни после 1945. године укључивањем Народне Републике Пољске у систем „реалног социјализма“ који је подразумевао припадност Варшавском уговору (ВУ) и Савету за узајамну економску помоћ (СЕВ). Ређале су се турбулентне 1956, 1968, 1970, 1976. да би коначно криза која је почела 1980. године довела до завођења ратног стања. Пољска са почетка осамдесетих била је парадигма слома социјалистичких режима који ће се одиграти крајем исте деценије у читавој Европи. Почевши од 1981. године Пољска је може се рећи била огледна земља на којој се указивао блиски слом социјалистичког система.

КРАЈ 80-ИХ ГОДИНА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Пољска је од почетка 80-их била у непрестаним штрајковима и демонстрацијама који су само тренутно били примирени после државног удара генерала Јарузелског децембра 1981. године. У годишњем извештају о стању у Пољској, Амбасада СФРЈ је опширно дала преглед свих проблема са којима се ова земља суочавала: Дугови иностранству били су у сталном порасту и износили су крајем 1987. године 37,6 милијарди долара, а стопа инфлације 27%. Пољска уједињена радничка партија (ПУРП) изгубила је сваки утицај међу омладином па чак и међу радницима. Антисоцијализам и антисовјетизам су полазиште за претежни део разнолике опозиције. Ово политичко „подземље“ широко је распрострањено и утицајно у друштву. Конгрес САД доделио је покрету Солидарност (*Solidarność*) помоћ од милион долара. Међутим, међународни положај Пољске се побољшао посетом генерала Јарузелског Италији и Ватикану, а посебно одлуком америчког председника Регана да Пољској врати клаузулу најповлашћеније нације у економској размени која је била укинута после државног удара. У погледу спољнотрговинске размене постигнут је значајан раст извоза пре свега са земљама СЕВ (А МСПС, ССИП, Пољска 1988, ф. 53, кл. 2, бр. 45592).

Из редова присталица удара и заговорника чврсте руке јавиле су се критике због постепеног попуштања пред акцијама

¹ О кризама у овим земљама: Петровић 2007; Петровић 2008; Петровић 2010а; Петровић 2010б; Петровић 2012; Петровић 2020; Петровић 2021; Stambolija 2014.

Солидарности и Католичке цркве. Група од 27 генерала углавном ратних ветерана упутила је писмо Јарузелском у коме осуђују процес либерализације, социјално раслојавање друштва и рестаурацију капитализма. (А МСПС, ССИП, Пољска 1988, ф. 53, кл. 2, бр. 416970) (Амбасада СФРЈ Варшава–ССИП 1988).² После смиривања ситуације средином 80-их, управо је 1988. година означила нови замајац кризе који ће завршити у слому реалног социјализма не само у Пољској него и у осталим земљама. О дубини кризе може се наслутити из дипломатских извештаја који су из Варшаве упућивани Београду. После више година мировања синдикални покрет се активирао штрајком радника у железари Лењин у Бидгошћу који је обустављен након интервенције милиције. Болеслав Кулски, потпредседник владе позвао је југословенског дипломату Пухарића да би га информисао о ситуацији. Том приликом је протествовао због извештавања дела југословенских медија који су злурадо пратили догађаје и били на линији „најреакционарније западне штампе“. Ово према речима Кулског „изазива разочарење, јер су због сличности ситуација у обим (СИС) земљама, очекивали више разумјевања и респекта према објективним и сложеним увјетима провођења реформе у Пољској.“ Из информација које је потпредседник владе дао произашло би да је опозиција оличена у Солидарности и другим групама подстицана са Запада, али је у земљи без ослонаца у радничкој класи и народу а такође и држање Католичке цркве било је конструктивно (А МСПС, ССИП, Пољска, 1988, ф. 53, кл. 4, бр. 421593) (Амбасада Варшава–ССИП 1988). У анализи догађаја који су уследили чинило се да бива потврђен претходни оптимизам: На пленуму ЦК ПУРП-а извршене су кадровске промене које су према замисли Јарузелског требало да допринесу оздрављењу укупне политичке и економске слике. Потом су уследили локални избори

2 У истом допису извештава се о демонстрацијама поводом годишњице стрељања пољских официра и војника у Катинској шуми и захтева за пуном истином о том догађају. Такође и о стварању паралелног комитета за обележавање угушивања устанка у Варшавском гету. Група од 46 угледних пољских Јевреја међу којима је поменути режисер Анджеј Вајда, није била задовољна саставом званичног комитета за обележавање овог догађаја па је основала свој. Алтернативни јеврејски комитет подржан од јеврејских организација у САД тражио је јавно признање да су Пољаци током рата и окупације учествовали са Немцима у ликвидацији Јевреја на тлу Пољске. Ово је суштински представљало тражење јавног покајања Пољске и Пољака за саучествовање у холокаусту. У време владавине војне хунте генерала Јарузелског у Француској је био приказан филм Shoа (хебрејски назив за холокауст) који говори о страдању Јевреја у Пољској где је пољско друштво оптуживано за саучесништво у овом геноциду. Пољска влада је због овога уручила демарш француској влади. Током 2019. године пољски Сејм је донео закон по коме се санкционише као кривично дело свако јавно иступање којим би се Пољска и Пољаци виктимизовали као саучесници у холокаусту.

на којима је у целини гледано изашло око 55% уписаних бирача што иако је било десетак процената мање него на изборима за Сејм пре две године ипак се могло сматрати за успех у околностима опадања животног стандарда, пораста цена и инфлације. Међутим, овај земаљски просек био је статистичка варка јер је постигнут већим изласком по малим местима док су главни индустријски центри у којима је био снажан отпор режиму имали ниску излазност: Гдањск 27,5%, Шћећин 37,9%, Краков 46,4%, Лођ 47,4% и Варшава 49,2%. Излазак одн. неизлазак на изборе у таквом систему, како оцењује Пухарић, значи однос према власти и њеној политици (А МСПС, ССИП, Пољска, 1988, ф. 53, кл. 5, бр. 428329) (Амбасада Варшава–ССИП 1988).³

*

Друга неуралгична тачка ВУ била је Чехословачка. После интервенције групе земаља Варшавског уговора 1968. године наступио је процес „нормализације“ у којем су политички чиниоци покушавали стабилизovati друштво и потиснути тенденције „Прашког пролећа“ које су водиле ка изласку Чехословачке из ВУ и напуштању социјализма. Масовном репресијом и онемогућавањем слободног изражавања у томе се успевало све до 1989. године и „баршунасте“ („плишане“) револуције. Било је и пре *Повеље 77* покушаја да се упућивањем дописа и петиција највишим државним телима покрену питања од важности за друштво. Међутим, *Повеља* је значајна по томе што је настала у време после усвајања завршног акта Конференције о европској безбедности и сарадњи (КЕБС) у Хелсинкију 1975. године, где су посебим документом истакнута људска права а све се потписнице, међу којима и социјалистичке државе, обавезале на поштовање истих. Група дисидената у Чехословачкој покушала је да на темељу тога покрене ширу акцију. То је био први масовнији покрет против режима након гушења „Прашког пролећа“ 1968–1969. године (List 2015).

Од 1986. године са новим генералним секретаром КП СС Михаилом Горбачовим нова струјања почела су да се осећају и у првој земљи социјализма. Наступила је *перестројка* која је требало да реформише, већ дубоко зашао у кризу, систем државног руковођења привредом и тоталитарног притиска над друштвом. У таквим

3 Као и у Југославији и у Пољској су се заваравали персоналним променама које све и када су биле паметне више нису могле да придобију људе који су били сити поретка који им је дозлогрдио.

околностима дисиденти у Чехословачкој обележили су двадесету годишњицу војне интервенције најмасовнијим демонстрацијама. Иако је партијско-државни врх настојао да парира и у складу са својим апсолутним монополом над средствима информисања неутралише незадовољство, он у томе није имао потпун успех. У извештају Амбасаде СФРЈ из Прага наводи се како је нова политика Кремља на изванредан начин охрабривала дисиденте јер су могли тврдити како између онога што су они започели Прашким пролећем и актуелних кретања у СССР-у и другим социјалистичким земљама нема битних разлика. Режим устоличен војном интервенцијом није одступао од своје оцене догађаја и истрајавао је на томе да се радило о контрареволуцији. Међутим, како се констатује у истом извештају, упркос видног настојања штампе и телевизије да дискредитује дисиденте и обесхрабри окупљања, у Прагу и још неким местима дошло је до демонстрација. На централном прашком Тргу светог Вацлава 21. августа окупило се око две хиљаде, махом, младих људи. Узвикиване су пароле попут „Хоћемо слободу“ и сл. Исказивало се незадовољство присуством Советске армије у ЧССР. Снаге милиције су држале скуп под контролом али је било ново то што су избегавали да користе силу. Само најгласнији су били приведени. Домаћа средства информисања известила су јавност да су „појединци покушали деструктивне акције према унапред припремљеном сценарију.“ Новине су регистровале да су власти СССР-а, у којем је у том тренутку друштвена либерализација била одмакла испред Чехословачке, забраниле демонстрације Демократског савеза у Москви (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 18, кл. 6, бр. 435415) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988).⁴ У каснијем извештају о политичким кретањима у Чехословачкој дају се ширира објашњења догађаја. Главног покретача обележавања годишњице интервенције треба тражити у „повељашима“ односно дисидентима који су водили акцију око Повеље 77 иако су привидно акцију водиле неке новостворене мировне организације. Још почетком августа у разним деловима земље ширени су леци којима се позивало на окупљања под паролама против политике Комунистичке партије Чехословачке (КПЧ), против савезништва са СССР, истичани су захтеви за демократијом, оцењивано је да је 1968. године Чехословачка окупирана и тражена је одговорност за руководиоце који су „издали земљу“. Леци су потписивани са „Чешка

4 Код податка о забрани скупа у Москви из контекста би следило да су руски опозиционари хтели да осуде интервенцију из 1968. године и да се солидарису са демонстрантима у ЧССР.

деца“. На демонстрацијама у Прагу учествовало је и неколико припадника италијанске Радикалне партије који су протерани из земље. У извештају се даље констатује да су званичници очекивали демонстрације али су били изненађени добром организацијом и великим одзивом омладине. Према њиховим оценама домаћа опозиција је остварила сарадњу са западним центрима. У поређењу са ранијим демонстрацијама сада су биле присутније тенденције изазивања сукоба са органима безбедности (А МСПС, Чехословачка, 1988, ф. 18, кл. 6, бр. 438316) (Амбасада СФРЈ Праг-ССИП 1988).⁵ До краја године биле су једном месечно одржаване демонстрације на Тргу светог Вацлава а посебно су биле масовне приликом обележавања седамдесетогодишњице проглашења прве Чехословачке републике 28. октобра и на четрдесетогодишњицу усвајања Декларације о људским правима УН 10. децембра 1988. године. Овај последњи скуп је по први пут био званично пријављен и одобрен. Претходне демонстрације поводом годишњице стварања заједничке државе Чеха и Словака биле су напротив забрањене а милиција је растерала окупљене и неке ухапсила (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 19, кл. 7, бр. 450770) (Амбасада СФРЈ Праг-ССИП 1988).⁶

У Чехословачкој нису сви оправдавали нови курс Москве. Први критички напис о перестројци изашао је у недељнику савеза књижевника а у њему ауторка констатује симптоме типичне за прелазно стање друштва које напушта дотадашње вредности и трага за другим: хаотичност, довођење у питање вредности система, једнострана критика претходног периода (особито Стаљина), истицање нових вредности које су директно супротне марксизму-лењинизму... (А МСПС, ССИП, ЧССР, 1988, ф. 19, кл. 9, бр. 435496) (Амбасада СФРЈ Праг-ССИП 1988).

5 Италијанска „Транснационална радикална партија“ тешко би се могла прецизно дефинисати на политичком спектру. Свакако антикомунистичка али сигурно не десничарска већ пре анархистичка. Више од свог програма пажњу је привлачила разним перформансима и провокацијама у шта су спадале и акције иза Гвоздене завесе. У оно време пажњу је привукла тиме што је порно звезда Ћићолина (*Cicciolina*) као њен кандидат изабрана у Парламент Италије. На почетку вишестраначја у Југославији њен лидер Марко Панела (*Marco Panella*) био је гост једне трибине у Дому омладине коју је водио редитељ Лазар Стојановић.

6 У извештају се каже да је на демонстрацијама 10. децембра према западним медијима било окупљено три хиљаде људи док је прашка штампа известила да је било 1.500. У руководству ЧССР по први пут испољене су разлике у погледу захтева опозиције.

*

Још једна земља источног блока привлачила је пажњу крајем осамдесетих. То је била најзападнија тачка „совјетске империје“ и испоставиће се место које ће симболично обележити сламање европског социјализма. Синтагма „пад Берлинског зида“ означава стварни крај „кратког двадесетог века“ који је трајао од 1914. до 1989. године (Hobsbaum 2004). Због своје специфичности стварно окупиране и поражене земље (за разлику од Пољске и Чехословачке које су 1945. године ослобођене од нацистичке окупације али су се могле сматрати „окупираним“ само у смислу насилног увлачења у поредак диктиран из Москве) овде је систем био најрепресивнији од свих европских реалсоцијалистичких диктатура. Парадоксално, у том најрепресивнијем систему владао је највиши животни стандард на коме су могли позавидети чак и грађани Чехословачке, Пољске и Мађарске а да се не говори о разлици у односу на СССР, Бугарску и Румунију. И у НДР се од почетка 1988. године почело опажати ново кретање. У извештају из Берлина констатује се како привреда НДР-а није у протеклој години испунила зацртани план што је довело до неуобичајених полемика и прозивки на Политбироу. Међутим, што је било још важније: „Отварањем према СРН али пре свега под утицајем `перестројке` НДР прошле године повукла доста потеза на линији демократизације у унутрашњем животу (укидање смртне казне, генерална амнестија и др.). Паралелно дошло до активирања снага које се без сумње могу сврстати у опозицију садашњем режиму без обзира да ли желе даљу демократизацију у НДР (људска права, екологија, `перестројка`) или желе напустити НДР и преселити се у СРН“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 43056) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988).⁷ Центар окупљања незадовољника постаје црква која се намеће као фактор који жели учешће у политичком животу. Забележене су и демонстрације поводом годишњице погибије Розе Луксембург и Карла Либкнехта 1919. године када је осим званичне манифестације која је окупила 200.000 становника Берлина, дисидентска опозиција организовала паралелну акцију на којој су пароле одударале од режимских. Истакнуте су речи Розе Луксамбург: „Слобода значи слободу за оне који другачије мисле“ – што је у том тренутку значило критику владајуће политике. Полиција је привела стотинак учесника ове

7 „Неки елементи унутрашњег развоја НДР-а“. Под „отварањем према СРН“ мисли се на прву посету неког званичника ДДР-а СР Немачкој. Наиме, 1987. године Ерих Хонекер, челни човек партије и државе, службено је посетио Бон.

манифестације а радило се о млађим људима и интелектуалцима, који су се већ дуже времена окупљали око протестантске црквене општине Црква Сиона (*Zionskirche*) чије учење је идентично пацифизму и алтернативним покретима на Западу. Међутим, за разлику од чехословачког случаја где су органи присиле олабавили репресију у односу на не тако давна времена – у НДР се десило обрнуто (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 43056). У Берлину је и раније долазило до сличних акција попут убацивања у првомајске поворке са сопственим паролама све до мањих демонстрирања испред Бранденбуршке капије када су органи полиције благо реаговали. Овога пута се енергично наступило масовним хапшењем иако демонстранти нису нарушавали ред и мир, против неких су покренути кривични поступци а против других извршена протеривања у СРН. Процеси су експресно спроведени тако да је Амбасада врло брзо известила да су петорици учесника у демонстрацијама изречене казне од два месеца до једне године затвора због деликта „суделовање у комплоту“ док је социолог Вера Воленбергер (*Wollenberger*) која је деловала у оквиру протестантске цркве добила казну од шест месеци затвора. Најављена су суђења седморици припадника мировног, еколошког и покрета за људска права који су оптужени за повезаност за обавештајним круговима Западног Берлина а радило се о повезаности са странком Зелени у СРН (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 44556. Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП, 29.1.1988.). Ово се може објаснити тиме што је руководство у Берлину нерадо гледало на нову политику Кремља, видећи у „неконтролисаном преливању перестројке“ опасност по себе. Због савезничких односа незадовољство се није смело јавно исказивати али је тињало (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 1, бр. 43056).⁸

Односи државе са црквом у НДР пролазили су у то време кроз кризу о чему сведочи низ докумената (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 2, бр. 48256; бр. 414119; кл. 14, бр. 438543). За разлику од Пољске као готово једноконфесионалне земље у НДР је деловало више црквених претежно протестантских организација као и Католичка црква која је окупљала мањину верника. Већи проблем комунистичким властима представљале су поједине протестантске цркве које су у својим просторијама омогућавале иступања која нису верског већ политичког карактера. Један партијски руководилац је

8 Књига Михаила Горбачова *Промене-нови начин мишљења за нашу земљу и за цели свет* била је преведена и публикована у Берлину у тиражу од 40.000 примерака и наводно разграбљена иако је нико није видео у књижарама. На представљању књиге у Амбасади СССР није се појавио нико од највиших руководиоца НДР.

свом саговорнику из југословенске амбасаде рекао да: „(...) цркви мора бити јасно да она егзистира у социјалистичкој држави, да гледа свој посао у тој реалности, те да држава и партија неће дозволити да се црква понаша као држава у држави (...)“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 2, бр. 48256) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1988).⁹

Синод савеза евангелистичких цркава у НДР-у закључио је да се погоршавају односи државе са протестантским заједницама. Као разлози су наведени: одсуство дијалога о важним питањима, цензура црквене штампе, дискриминација приликом одобравања путовања у иностранство, недовољна правна сигурност. И званични партијски лист *Нова Немачка* (*Neues Deutschland*) известио је коментаришући одлуке Синода да су на овом скупу била присутна контроверзна мишљења али није хтео да пренесе критичке тонове који су се тамо чули. Власти нису дозволиле страним новинарима да извештавају са Синода. То је поново покренуло медијски рат две Немачке: СР Немачка је оптуживала власти НДР да крше Хелсиншки документ а влада у Источном Берлину је оценила овакве реакције Бона као мешање у унутрашње ствари суверене државе (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 14, бр. 438543) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1988).

Као знак да се приближава политичка олуја може се узети и повећано интересовање грађана НДР за добијање дозвола за иселење у СРН. Посебно су алармантни били случајеви упада читавих породица у амбасаде западних земаља где су тражили азил. У више случајева све се завршавало нагодбом да напусте просторије дипломатских представништава и без кажњавања добију иселење у СРН. Међутим, у последњем случају иако је група од 17 држављана НДР која је три дана боравила у амбасади Данске добила иста таква уверавања били су ухапшени и њих седам (жене и деца су изузети) изведени су пред суд (А МСПС, ССИП, НДР, 1988, ф. 49, кл. 8, бр. 439707) (Амбасада Берлин–ССИП 1988).¹⁰

9 Односи државе и цркве су проблем који превазилази оквире овог рада али морамо напоменути да мишљење овог партијског апаратчика о немешању цркве у државне послове и обратно ма колико било савремено може важити само за оне режиме који су толерантни док ћутање верских великодостојника о кршењу људских права у полицијским и тоталитарним режимима зарад „немешања“ нема морално оправдање.

10 На крају депеше наводи се да Амбасада, не желећи да буде доведена у неугодан положај, предузима мере да се такав упад тражилаца азила у југословенско посланство онемогући.

*

Истовремено, „социјалистичкосамоуправни“ режим у СФРЈ није увиђао да облаци који се надвијају над поретком у Источној Европи могу представљати погибелъ и по њега. Иако и сама суочена са великим политичким и економским проблемима који су постали видљиви и акутни после Титове смрти (демонстрације Албанаца 1981. године и њихов покрет за Републику Косово, велики спољни дуг и незапосленост, оживљавање свих до тада пригушених национализма...). Југославија одн. њен врх и даље се надмено понашао у покушају да препоручи и „извезе“ свој систем на Исток као спасоносни лек. У реформама које је започео Горбачов а обазриво следиле поједине земље реалног социјализма видело се прихватање нашег „самоуправног“ система у чему је било тријумфализма са југословенске стране. Запад је напротив, био опрезан и чак неповерљив према било каквом побољшавању (демократизацији) социјализма. О томе на пример говори извештај Амбасаде СФРЈ у Бечу која преноси мишљење првог секретара у политичком одељењу Британске амбасаде Р. Бауена (*Bowena*) да нико у политичким круговима Лондона не гаји илузију да ће чак и у случају потпуног успеха перестројке Совјетски Савез постати либерална држава грађанског типа. Свестан тога Запад, одн. САД, се пита да ли је можда боље да перестројка пропадне јер би повратак на конзервативну политику могао представљати повратак на предвидљиво одн. на „мање зло“ (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 2, бр. 41849) (Амбасада Беч–ССИП 1988).

У таквим условима дошло је до посете генералног секретара КП СС, Михаила Горбачова, Југославији која је пала у јако незгодном тренутку по госта услед избијања сукоба у Азербејџану одн. у Аутономној области Нагорно Карабах. О припремама и току ове важне посете сачувано је обиље докумената (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 9, бр. 414434; кл. 10, бр. 427993).¹¹

Посета Горбачова остварена је од 14. до 18. марта 1988. године на позив Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ. Осим разговора у врху федерације са Лазаром Мојсовим као председником Председништва СФРЈ и Бошком Крунићем као председником Председништва ЦК СКЈ, Горбачов се сусрео

11 Циркуларна информација упућена свим амбасадама СФРЈ у Европи и свету од 28. марта 1988. где су сумирани резултати посете. Белешка о разговору Петра Грачанина (председника Председништва СР Србије) и Слободана Милошевића (председника ЦК СКС) са Горбачовом као и текстови здравица Милошевића и Горбачова на свечаном ручку у Председништву Србије.

одвојено и са руководством СР Србије, Словеније и Хрватске а посетио је и неке радне колективе. У разговорима је покушано да се нађе решење за југословенски висок суфицит у трговинској размени са СССР-ом. Али, најважнија је била политичка димензија где се истицало да високи гост оцењује перестројку као „револуционарни препород и враћање вредности лењинске концепције социјализма“ а самоуправљање у предузећима сматра као најважнију карактеристику нове политике коју је спроводио. Посета Горбачова СФРЈ превазилази размере билатерале и спада у ред међународних догађаја од посебног значаја – истицало се у допису ССИП-а дипломатско-конзуларним представништвима (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 9, бр. 414434). Слично су били интонирани разговори руководства СР Србије са Горбачовим. И овде је поменут високи суфицит у спољнотрговинској размени у којем је удео привреде из СР Србије износио више од 40%. Споменута је у том контексту могућност изградње метроа у Београду као средство за балансирање совјетског дуга. А на свечаној вечери одржаној у част генералног секретара КП СС, Слободан Милошевић је истицао неминовност победе социјализма у свету као законитост у развоју човечанства, да Србија интензивно трага за изласком из тешкоћа у економском развоју и решењем неких негативних уставних решења а посебно „контрареволуције на Косову“. У одговору на здравицу, Горбачов се захвалио истичући топлину пријема и културно-историјске везе Јужних Словена и Русије а посебно Срба и Руса: „Мислим, другови, да ћете се сложити да код сваког Руса и Србина постоји генетска предодређеност за благонаклоност и тежњу пријатељству“ (А МСПС, ССИП, СССР, 1988, ф. 64, кл. 10, бр. 427993).

Југословенска политичка елита могла је да се уљуљукује констатацијама, које у том тренутку нису биле без основа, како је модел самоуправљања почео да се, додуше стидљиво, примењује као лек у Чехословачкој. Наиме, Федерална скупштина ЧССР је 14. јуна 1988. године усвојила Закон о државним предузећима којим је санкционисана самосталнија улога предузећа и јачање њихове одговорности. Уведен је нови појам социјалистичке „општедруштвене својине“ а увођени су елементи тржишта кроз нову дефиницију предузећа као „социјалистичког робног произвођача“. Новина је била увођење органа самоуправљања као што су Скупштина и Савет предузећа који одлучују о расподели добити, избору и опозиву директора. Законом се отварао простор за самосталне везе предузећа са партнерима из земаља СЕВ и

других социјалистичких земаља (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 19, кл. 1, бр. 427188) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988). Чехословачка је припадала кругу источноевропских земаља које су спроводиле рестриктивну политику задуживања у иностранству, пре свега на Западу. Тако да је имала релативно низак дуг према западним повериоцима док је рачунајући потраживања према земљама Трећег света у суштини имала поравнат девизни биланс. Са отпочињањем реформе и оријентацијом на модернизацију производње рестрикције у задуживању биле су одбачене. ЧССР је желела да привуче инвестиције страног капитала путем заједничких улагања али и путем задуживања. Тако је дошло до узимања кредита од 150 милиона долара од конзорцијума који су чиниле 15 немачких, аустријских и јапанских банака (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1988, ф. 19, кл. 5, бр. 432724) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1988).¹²

РАСПЛЕТ 1989. ГОДИНЕ

Пољска

Година која је обележила крај прошлог столећа била је свакако 1989. Те године догађаји у социјалистичком свету одвијали су се муњевитом брзином и довели су до пада ових система. Међутим, тај домино ефекат дуго се припремао и почео је како смо видели у Пољској. Према годишњем извештају Амбасаде СФРЈ у Варшави за 1988., након шестогодишњег релативног мира штрајкови који су захватили Пољску од августа месеца довели су практично до легализације Солидарности. Такође је настављено јачање положаја Католичке цркве, традиционално важног фактора у пољском друштву. Она је постала „неоспорни национални арбитар“. Иностранци дугови премашили су 40 милијарди долара.¹³ По први пут у Пољској влада је поднела оставку. Углед ПУРП-а наставио је да опада. „Марксизам као идеологија и социјализам као уређење, односно систем нису у Пољској никада ухватили дубље корене.“ Због свега тога руководство Пољске је упутило предлог синдикалном покрету Солидарност о организовању *округлог стола* како би се у непосредном дијалогу потражио излаз из дубоке кризе (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 1, бр. 47111).

Политички процес који је омогућен новом политиком Москве („перестројка“) у Пољској је прекорачио идеолошки Рубикон на јануарском Десетом пленуму ЦК ПУРП-а када је донета тешка

12 У извештају се тврди да је кредит добијен под „веома повољним условима“.

13 Тадашњи спољни дуг СФРЈ износио је око 20 милијарди долара и сматрао се високим.

одлука да се уведе политички плурализам. Овакав расплет је у извештајима југословенских дипломата хваљен и оцењиван као храбар искорак. Такође се наглашавало да одлука није донета једнодушно већ прегласавањем те да у врху партије остаје добар број противника напуштања дотадашњег једнопартијског система (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 48, кл. 1, бр. 42620 и 42856).¹⁴

Истовремено са овим у Југославији су се дешавали политички процеси које је пољска страна пратила и оцењивала. Међутим, по нашем уверењу то су били процеси у потпуној супротности од тренда у Источној Европи охрабреног променама у СССР-у. У Србији је бујао популизам и национализам упоредо са левим догматизмом који је на успешан начин спојио и у пракси применио тадашњи Савез комуниста Србије (потоња Социјалистичка партија Србије) на челу са Слободаном Милошевићем који је израстао у харизматског лидера српског народа. Тако је на пример митинг испред Савезне скупштине одржан 28. фебруара 1989. године – организован од стране руководства СР Србије тако што су доведени запослени, ученици и студенти да траже хапшење Азема Власија, високог партијског руководиоца Покрајине Косово - потпуно одударао од духа промена које су захватале земље реалног социјализма. У нашем случају се пре могло говорити о ретроградном процесу повратка на свемоћ једне партије, свемоћ која је у нашем систему била ипак мекша и расплинутија у односу на Исток. У једном извештају из Варшаве, износи се виђење двојице саговорника из пољског МИП-а који су „завиљени свешћу милионске (СИС) масе која се јуче окупила на митингу у Београду, да није било већих инцидената или грубих напада на милицију и сл. То сведочи о зрелости маса (...)“ (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 2, бр. 49213).¹⁵

У Пољској су догађаји текли великом брзином. Најпре је успешно организован Округли сто власти и опозиције, потом су извршене промене Устава и закона па спроведени избори за Сејм који су донели „сензацију“. Наиме, до тада неприкосновена коалиција коју су чинили ПУРП и два небитна партнера тек да се прикаже да

14 Извештај Амбасаде-ССИП-у од 20. јануара и „Забелешка о разговору савезног секретара Будимира Лончара са министром иностраних послова Пољске Томажом Олеховским 17. јануара 1989. на завршној конференцији КЕБС-а у Бечу“.

15 Наравно да инцидент није било када је „спонтано окупљање“ било организовано од стране партијских трансмисија попут Социјалистичког савеза, Савеза омладине, преко директора предузећа и фабрика. Што сведочи заправо о незрелости маса које уместо да решења за кризу потраже у борби за увођење демократских институција пружају подршку националном социјалисти који обнавља праксу стаљинизма.

постоји неки плурализам (Селјачка странка и Демократска странка) претрпела је катастрофалан пораз. Опозициони блок предвођен покретом Солидарност победио је на изборима убедљиво и тиме је немогуће постало могуће: један социјалистички тврдокоран режим смењен је мирним путем на изборима али након деценија рвања са њим читавог пољског народа (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 2, бр. 49391; кл. 5, бр. 424131 и 425019).¹⁶

Немачка Демократска Република

Режим у Берлину због многих својих одлика чинио се најчвршћим у Источном блоку. Пре свега радило се о држави насталој као резултат победе СССР-а (заједно са осталим силама коалиције у Другом светском рату) и као такве московског улога у хазарду европске равнотеже. Земља која је у геополитичком одмеравању била важан тас на глобалној ваги хладног рата. Чинило се да је *Берлински зид* неразрушиви симбол свог времена. НДР је била најистуренија тачка Варшавског уговора према Западу, земља са великим војним присуством Совјетске армије. Осим тога то је била и економски најразвијенија земља реалног социјализма са високим стандардом али ипак знатно нижим од СРН. Као не најмање важан фактор стоји свеprisутна државна безбедност STASI која је важила за истурену филијалу КГБ пре свега према СР Немачкој. Иако су све социјалистичке државе остваривале потпуну политичку контролу над својим поданицима чинило се да је Штази нешто посебно у том мрачном играоказу те да у случају угрожавања поретка сигурно неће оманути. Што се тиче ширине и методе надзора над становништвом докази који су испливали убрзо након детронизације режима потпуно су потврдили претпоставке о свеопштем ухођењу. Архиве Штазија откриле су свету једну киклопску машинерију тоталитаризма у пуном сјају. Чинило се немогућим да у НДР до промена дође без огромних људских жртава. Међутим, показало се да је овај режим који се споља чинио толико чврст „шпатам пао“ буквално у једној пијаној ноћи масовног одушевљења. Наравно, догађаји су иза кулиса од раније били припремани.

Године 1988. и 1989. године обележавао се двоструки јубилеј: 70. годишњица стварања Комунистичке партије Немачке (поникле из револуционарне групе Спартак) и 40. годишњица од оснивања

16 Амбасада у Варшави-ССИП, 6. март (о Округлом столу); Амбасада у Варшави-ССИП, 7. јун (оцена резултата избора); Амбасада у Москви-ССИП, 13. јун 1989. године (совјетске оцене догађаја у Пољској).

НДР. Јединствена социјалистичка партија Немачке (*Sozialistische Einheit Partei Deutschland*) баштинила је револуционарну традицију КПН и имала је пуно разлога да себе сматра успешном у изградњи социјализма. Унутар земаља Источног блока НДР је била далеко одмакла од свих осталих, чак и од свог послератног формалног окупатора СССР-а (1945–1949). О томе је говорио и Ерих Хонекер на свечаности јубилеја КПН. Он је том приликом одбацио „перестројку“ и „гласност“, одбио је прелазак на тржишну привреду као неспојиву са планском привредом социјализма. Било је то смело удаљавање од „Великог Брата“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 1, бр. 4739).

Међутим, током године развој догађаја у СССР-у, Мађарској и Пољској као и унутрашњи притисак са улице али и нека престројавања унутар врха режима довела су до онога што је обележило крај прошлог века и прерасло у општеприхваћену синтагму „Пад Берлинског зида“.

НДР од свог оснивања није била усамљенија – констатује извештај Амбасаде. (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 2, бр. 413119) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989). Уз одраније присутне притиске и широку пропаганду из СРН (гледаност њених телевизија у НДР била је свеопшта) сада се придружило бојкотовање из Москве и других источних центара. Једини савезници НДР тада су била руководства Чехословачке и Румуније. У лето те године ударац руководству у Источном Берлину задала је координирана акција Бона и Будимпеште да се створи криза масовним емигрирањем из земље. Наиме, НДР и Мађарска су имале уговор да ова друга не пропушта држављане НДР у Аустрију. Као и друге земље Истока, НДР је ограничавала право на путовање у иностранство само на савезничке земље. У јулу и августу 1989. године изазвана је криза масовним одласком грађана НДР преко Мађарске у Аустрију а одатле у СРН. Медији из СРН позивали су и охрабривали Немце из НДР да напуштају земљу проласком кроз Мађарску. Њиховим прихватом у сабирним центрима ствар се додатно пропагандно експлоатисала и остваривало се повратно дејство. Тензија се смишљено створила и великим бројем оних који су запосели Мисију СРН у Источном Берлину тражећи дозволу за усељење.

У једном обимном извештају процењује се политички положај НДР настао свим овим догађајима. Као узроци за широко незадовољство пре свега младих наводи се да су нове генерације стасале у другачијим околностима и да не прихватају више старе идеолошке матрице. Оне су масовно окренуте Западу, под

утицајем западних медија и културе оне неће више да заостају и руководе се старим политичким паролама. Констатује се и врло агресиван приступ СРН. Када социолошки разврстава популацију НДР, извештај говори о пет категорија (ми бисмо рекли сталежа) становништва. На првом месту је партијско-државна врхушка која не жели било шта да мења и терорише народ пропагандом о животу у најбољем могућем систему. Друга је партијска база од 2,2 милиона чланова која је привилегована и дисциплиновано спроводи политику.¹⁷ На трећем месту налази се врхунска интелигенција (стручњаци, научници) која је такође добро материјално ситуирана и купљена привилегијом да може повремено службено путовати на Запад. Таква интелигенција и не помишља да се стави на чело опозиције. Четврту групу чини протестантска црква која никада није имала политичке амбиције. Последњу, пету категорију чине стручни радници, техничка и средња интелигенција - они немају никаквог додира са претходна четири сталежа. Њихова амбиција је да се иселе у СРН (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 3, бр. 433419) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989). У документу се то јасно не каже али произилази да је ова последња категорија потенцијални носилац побуне и промена. Као предводник захтева за променама издвојио се „Нови форум“, разнородна групација чија је политичка платформа била: слобода штампе, људска права, слобода окупљања и политичког деловања, слобода кретања... Наводно ова организација имала је преко педесет хиљада чланова (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 5, бр. 442102) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989).

До мањих мирних демонстрација у Берлину и Лајпцигу долазило је спорадично и претходних година. Обично су коришћене државне манифестације да се групе дисидентата са својим паролама убацују у званичне поворке. Међутим, до масовних демонстрација је дошло на прослави 40. годишњице оснивања НДР, 9. октобра 1989. године. Полиција је интервенисала а протести су настављени наредних дана што је довело до најозбиљније кризе режима. Горбачов је приликом ове прославе боравио у Берлину и отворено позвао руководство НДР да крене путем реформи. Режим се нашао усамљен али ипак није јасно да ли је морао да капитулира? Најпре је на седници Централног комитета Ерих Хонекер поднео оставку на водећа места у партији и влади да би га наследио реформама склон Егон Кренц. Нова влада најавила је опрезну промену политике и

17 Толико дисциплиновано да се нико неће успротивити наглом заокрету до кога је дошло у новембру.

ништа није наговештавало муњевити расплет који је уследио 9. новембра управо на дан када је 1918. године проглашена Република а под нацистима извршена „Кристална ноћ“. Да ли је ово све могло бити случајно подударење?

„Синоћна одлука власти у НДР да отвори границе претворила се у прави народни празник – целу ноћ становници оба дела Берлина прелазили су из једног у други преко до сада тешко чуваних граничних прелаза, док је гранична полиција све то мирно посматрала. На улицама се немилице пио шампањац а неки локали (McDonald) давали су и храну бесплатно. Сви су стално понављали `ово је невероватно, ово је невероватно`“ (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 6, бр. 445161) (Војна мисија СФРЈ Западни Берлин–ССИП 1989).

Шта се заправо догодило? Девог новембра касно поподне влада Егона Кренца (у оставци) донела је одлуку која је одмах ступила на снагу да *сви грађани НДР могу без посебних услова добити визу за путовање и исељење на Запад* (А МСПС, ССИП, НДР, 1989, ф. 44, кл. 6, бр. 445150) (Амбасада СФРЈ Берлин–ССИП 1989). Међутим, оно што не пише у овом извештају Амбасаде јесте да је премијер у оставци Кренц на телевизији на тако неспретан и нејасан начин обелоданио ову меру као да она значи *моменталну могућност преласка границе без икакве процедуре!* Становници источног дела Берлина масовно су похрлили према граничним прелазима а полиција им је отворила капије Зиде саграђеног 1961. године. Уметници су почели да цртају мурале и исписују паролe по бетонском зиду коме се са источне стране није смело прићи ближе од неколико метара а убрзо ће почети и његово стихијско рушење тако да су комади зида постали туристички сувенири.

Јасно је било да је то означило крај четрдесетогодишњег режима али и државе која ће годину дана касније нестати простим припајањем СРН. Када се еуфорија смирила многи су схватили да је НДР осим мана имала и врлине које је требало сачувати. Али у оним данима општенародног карневала ствари су текле стихијом и потпуним одбацивањем дотадашњег система. Наследница ЈСПН партија „Левица“ (*Die Linke*) данас игра другоразредну улогу у политици уједињене Немачке. На последњим изборима за Бундестаг септембра 2021. године освојила је око 5% гласова што представља преполовљавање у односу на претходни циклус.

Чехословачка

Дешавања у НДР директно су се одразила на Чехословачку. Година је у Прагу отпочела бурно. Прве антирежимске демонстрације за повод су искористиле 20. годишњица трагичне смрти студента Јана Палаха (16. јануара 1969. године он се јавно спалио у знак протеста због интервенције у Чехословачкој). Манифестације на Вацлавским намјестима полиција је растурила употребом водених шмркова и силом а приведено је 91 особа. За демонстрације је власт оптужила домаћу опозицију („повељаше“) и западне радио станице Слободна Европа и Глас Америке. И у наредним данима демонстрације су настављене а органи реда су их насилно сузбијали хапсећи учеснике и организаторе (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 1, бр. 42270, 42616, 43350) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Подршка је стизала из Пољске. Тих дана су студенти и млађи људи одржавали демонстрације у Варшави испред Амбасаде ЧССР у знак подршке опозицији у Чехословачкој. Једна од узвикиваних парола је била „Хоћемо Европу без граница“. После сат времена полиција је растерала окупљене а један број привела (А МСПС, ССИП, Пољска, 1989, ф. 48, кл. 1, бр. 43953) (Амбасада СФРЈ Варшава–ССИП 1989).

Представници једне од дисидентских група („Пољско-Чехословачка солидарност“) обраћали су се и Амбасади СФРЈ у Прагу тражећи осуду НДР због затварања дисидената у тој земљи (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 1, бр. 42616). Треба истаћи да је широм Чехословачке постојало двадесетак међусобно независних опозиционих група чије је деловање усмеравала организација дисидената окупљена око Повеље 77. Опозиција је илегално издавала лист Народне новине (*Lydove novine*) (А МСПС, ССИП, Чехословачка, ф. 13, кл. 2, бр. 46519) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989).

Руководство Чехословачке дуго је одбијало да крене путем којим су охрабрани Горбачовљевом перестројком кренуле Мађарска и Пољска. Може се констатовати да су се НДР, Чехословачка и Румунија до новембра-децембра 1989. године одупирале променама које су, што ће време убрзо показати, означиле напуштање дотадашњег система. Чехословачко руководств исказивало је велике резерве према узору из СССР-а јер „решења за постојеће проблеме у изградњи социјализма траже се у капиталистичким категоријама (тржишна економија, приватно власништво, буржоаска демократија, партијски плурализам и др.).“ Такође су упућиване

замерке московском руководству да на међународном плану чини неоправдане уступке САД (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 2, бр. 48737) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Врх Комунистичке партије ЧССР негативно је гледао на кретања у Мађарској и Пољској оцењујући да представљају подстицај домаћим непријатељским снагама. Заузет је чврст став да нема дијалога са опозицијом (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 3, бр. 414862) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989).

Очекивано, као и претходне године, тензије су подигнуте уочи и на годишњицу интервенције ВУ 1968. године. Новост је била да су се сада у Будимпешти и Варшави ретроактивно десолидарисали са овом акцијом (две земље биле су саучесници у интервенцији). Због тога је руководство у Прагу бурно реаговало. Одбацило је ревидиране оцене о догађајима из 1968. године који су изнети од највиших партијских и државних форума у Мађарској и Пољској, оцењујући их некомпетентним и грубим мешањем у своје унутрашње ствари (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 6, бр. 434229) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Још је горе било то да су на годишњицу интервенције, 21. августа демонстрације на Тргу светог Вацлава започели „гости“ из Мађарске. „Из званичних информација произилази да демонстрације почеле (...) када група мађарских `туриста` развила транспарент са натписом `долазимо са цвећем а не са тенковима`, што био сигнал за почетак. Учествовало око 1.500 особа (западне агенције наводе број од две до три хиљаде учесника), чс. грађана, као и представника мађарског савеза младих демократа, пољске `Солидарности` и из Италије (посебно поменути чланови Радикалне партије). Учесници извикивали пароле подршке развоју у Пољској и Мађарској (...)“ Милиција је демонстрације растурила а према извештајима прашке штампе приведено је 320 чехословачких држављана и 50 странаца (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 6, бр. 434470) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП, 22.8.1989). Како је међу ухапшеним странцима било мађарских држављана то је Будимпешта искористила за заоштравање односа и доказивања да чврсто стоји на новом курсу демократизације. Тамошњи опозиционари окупљени око покрета FIDESZ¹⁸ добили су дозволу власти да организују демонстрације испред амбасаде Чехословачке тражећи ослобађање својих чланова. Демонстранти су даноноћно стајали испред зграде а полиција је била присутна и пасивна. Протест који је уручен у Министарству иностраних послова

18 Данашња власт у Мађарској на челу са Виктором Орбаном који је био члан FIDESZ-а у оно време.

примљен је одбојно, „готово непријатељски“. Министар Ђула Хорн узвратио им је нотом готово ултимативног карактера којом је тражио ослобађање ухапшених мађарских грађана. Понашање МИП-а и опозиционих група било је координирано – основано је закључио чехословачки конзул у Будимпешти. За стање духова у распадајућем Источном блоку индикативно је мишљење овог чехословачког дипломате који је за стање у Мађарској окривио Москву, наводећи да је мађарска „полиција готово потпуно изгубила везе са Москвом (...) да ни Москва нема јасну политику према Мађарској“ па ствари пуштају да стихијски иду својим неповољним током (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 6, бр. 434698) (Амбасада СФРЈ Будимпешта–ССИП 1989).¹⁹

После краћег затишја догађаји су те јесени у Чехословачкој вртоглавом брзином кренули упоредо са онима у НДР. Био је то прави домино ефекат. Најпре су одржане демонстрације на дан установљења прве Чехословачке републике 28. октобра које је милиција растерала а 355 особа од чега 17 странаца привела. Власт их је оквалификовала као „провокаторе из иностранства“ (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, бр. 443861) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). Када је Хонекер демисионирао у Берлину и када је дошло до отварања граница према СРН режим у Прагу није имао више маневарског простора. У владајућим структурама завладао је страх. После промена у НДР-у, чији се режим са злогласним STASI-јем чинио несмењив мирним путем, појачан је притисак на ЧССР да убрза промене. У извештајима се констатује да опозиција, потпомогнута са Запада али и од нових политичких структура у Мађарској, Пољској и НДР, појачава своју активност (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, бр. 445606 и 446622) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989).

Уследили су догађаји који су остали у историјској свести као „Плишана револуција“. Почели су 17. новембра демонстрацијама (одобреним од стране власти) које су обележавале педесету годишњицу од студентских протеста против немачког окупатора 1939. године у којима је било убијених. И сада 1989. године органи безбедности сукобили су се са манифестантима. У сукобима је према званичним подацима било 38 повређених демонстраната и пет полицајаца. Демонстрације су изазвале широко незадовољство

19 „Забелешка о разговору Здравка Бисића, трећег секретара ове амбасаде са конзулом Чехословачке амбасаде у Будимпешти Франтишком Верденихом, дана 30. августа 1989. године“. Према сачуваним документима није могуће утврдити да ли су и када ухапшени мађарски држављани пуштени на слободу али претпостављамо да је морало тако бити.

у јавности, глумци и друге јавне личности су се солидарисале са студентима, отказане су све уметничке и друге приредбе. Пароле демонстраната су биле: Хоћемо нову владу! Рушење комунизма! Доле милиција и армија!... Испоставиће се да је то био последњи трзај режима и да је већ унутар њега дошло до диференцирања. Демонстрације које су уследиле наредних дана нису сузбијане а незадовољство се проширило на читаву земљу. Медији су се отворили, почели су да опширно извештавају са протеста, створена је заједничка опозициона организација Грађански форум (Občanski forum), свакодневно су одржаване демонстрације у центру Прага а читав град био је излепљен плакатима у којима се изражавало незадовољство постојећим репресивним системом. На ванредном пленуму ЦК КПЧС одржаном 24. новембра усвојене су бројне оставке кадрова који су у претходном двадесетогодишњем периоду управљали земљом а међу њима Густава Хусака који је убрзо демисионирао и са места Председника Републике. Очито је било да је победио нови курс који ће и Чехословачкој донети убрзан повратак у капитализам и парламентарну демократију пресађену са Запада. Ново поглавље отворила је Федерална скупштина Чехословачке 29. децембра 1989. године. Она је предвођена својим новим председником Александром Дубчеком *једногласно* изабрала водећег дисидента Вацлава Хавела за новог Председника Републике (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, 446623, 446746, 446883, 447413, 448122; кл. 8, бр. 451670) (Амбасада СФРЈ Праг–ССИП 1989). У извештају Амбасаде СФРЈ у Москви послатом 1. децембра описује са како је саветник тамошње Чехословачке амбасаде југословенском саговорнику изразио забринутост развојем догађаја: У односу на `Прашко пролеће 1968.` ово је много опасније. Тада се тражио хуманији облик социјализма а сада је отворено на делу рестаурација капитализма и грађанског друштва (А МСПС, ССИП, Чехословачка, 1989, ф. 13, кл. 7, бр. 448122).

На тај начин је драмски писац и дисидент Хавел право из затвора у коме је служио своју последњу деветомесечну казну дошао на место шефа државе. Федералну скупштину чинио је стари комунистички сазив и он је послушно без и једног гласа против изгласао за шефа државе дотадашњег непријатеља система. Убрзо су се Чешка и Словачка споразумно и мирно разишле и наставиле свака посебно ка НАТО и ЕУ. То је био пут којим су паметни народи предвођени паметним елитама кренули.

ЗАКЉУЧАК

У чланку су обрађени догађаји у три земље централне Европе важне за синхрони распад система реалног социјализма 1989. године: Пољска, Чехословачка и НДР. Дешавања у Мађарској а поготову у Румунији била су такође важна али она завређују посебан чланак. У све три земље чланице ВУ налазимо неке заједничке одлике политичког развоја. Пре свега масовно неприхватање совјетског тоторства и наметања система почевши од 1945. године. Разлика је лежала у томе што су Пољска и Чехословачка биле ослобођене од окупатора захваљујући пре свега Совјетској армији и након много претрпљених жртава могле су се ипак сматрати победницима у рату. Победници који су протерали готово сво немачко становништво из области у којима је оно до тада било у већини као што су Судети у Чехословачкој или Шлезизија у Пољској. Онај део поражене Немачке који је био најпре окупациона зона СССР-а, стекао је формалну независност 1949. године и продужио је да се развија брже но друге земље социјалистичког система. Све три земље припадају оном корпусу названом Средња (Централна) Европа који се развијао у складу са вековним традицијама некадашњих царстава: Аустро-Угарског и Немачког. Можда и у тој особеној култури и индустријској развијености можемо открити дубље узроке сталног отпора совјетској хегемонији.

После 30 година од догађаја који су својевремено били означавани као „крај историје“ и почетак златног доба човечанства у коме се више неће ратовати јер је ето срушен неуспели експеримент социјализма и превазиђена блоковска подела – неке поуке и закључци се намећу. Најпре, данашња кретања у Европи а посебно у неким земљама бившег Источног блока показују прерани замор демократијом и свим оним за чим се у периоду после 1945. године толико жудело. Данас управо Пољска, Чешка, Словачка а нарочито Мађарска показују велики отклон од ЕУ и одбацују заједничку политику коју води Брисел. Чини се да је некадашњи анимозитет према Москви замењен новим према „бриселској бирократији“. Народы истока и њихове елите сувише су брзо заборавили на све стеге реалсоцијализма. Или је то у људској природи да никада није задовољна? У деловима СРН који су до октобра 1990. године били НДР јавила се исувише брзо носталгија за претходним системом ако не и за државом коју су онако еуфорично сахранили. Ударац главом о тврди зид (макар не био „берлински“) неолибералног капитализма довео је многе до тога да се са љубављу и мучнином сећају `старих добрих времена`.

Та времена нису била уопште тако сјајна колико протоком времена на пожутелим фотографијама могу данас изгледати чак и код нас. Живело се у неслободним системима, са крутом идеологијом обавезном за све, без могућности за противљење, често у материјалним оскудицама. Источноевропски режими су попадали један за другим пре свега као последица перестројке и нове политике Москве. Беневољентношћу Кремља који је распустио Варшавски уговор и отпустио све оне који су желели да се ослободе испод његове стеге. А сви су то хтели. Сви су радо претрчали из ВУ у НАТО упркос јавним жељама за неутралношћу. Сви су одбацили социјализам и прихватили капитализам упркос заклињању да само желе побољшати социјализам. Да ли су то биле пароле које су биле прихватљиве за оно време? Неискрене и притворне пароле?

РЕФЕРЕНЦЕ

- Архив Министарства спољних послова Србије [А МСПС], фонд Савезни секретаријат за иностране послове [ССИП], 1988, Чехословачка, ф. 18, 19; НДР, ф. 49; Пољска, ф. 53; СССР, ф. 64; 1989, Чехословачка, ф. 13; НДР, ф. 44; Пољска, ф. 48.
- Гедис, Џон. 2003. *Хладни рат. Ми данас знамо*. Београд: СЛЮ.
- Петровић, Ненад Ж. 2007. „Депеше југословенског војног изасланика из Будимпеште 1956-1957. године.“ *Војноисторијски гласник*, (1–2): 181–196.
- Петровић, Ненад Ж. 2008. „Доктрина `ограниченог суверенитета` у хладном рату на примеру Чехословачке 1968. године.“ *Страни правни живот*, (3): 59–76.
- Петровић, Ненад Ж. 2010. „Однос Југословенског врха према интервенцији у Чехословачкој 1968.“ *Историја 20. века*, (3): 107–124.
- Петровић, Ненад Ж. 2010. „Процена врха ЈНА о политичким и безбедносним приликама у Чехословачкој након интервенције Варшавског уговора (1968–1969).“ *Војноисторијски гласник*, (1): 172–200.
- Петровић, Ненад Ж. 2012. „Подухват `Гама`. Обавештајна акција ЈНА у Будимпешти 1956–1957. Непознати документи Војног архива.“ *Историја 20. века*, (1): 227–239.
- Петровић, Ненад Ж. 2020. „Дисиденти у Чехословачкој и Југославији крајем 70-их година 20. века. Упоредна студија на случају Повеле 77 и часописа Часовник.“ *Политичка ревија*, (3): 307–327.

- Петровић, Ненад Ж. 2021. „Криза у Пољској 1980-1982. године и политика Југославије“, реферат на годишњем сусрету историчара Пољске и Србије, одржаном у Београду 16–17. септембар 2021. године.
- Bogetić, Dragan. 1990. *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Bogetić, Dragan. 2000. *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Bogetić, Dragan. 2006. *Nova strategija Jugoslovenske spoljne politike 1956-1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Dedijer, Vladimir. 1969. *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*. Sarajevo-Beograd: Svjetlost, Oslobođenje.
- Hobsbaum, Erik. 2004. *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta.
- Jovanović, Jadranka. 1990. *Jugoslavija i Savet bezbednosti Organizacije ujedinjenih nacija 1945–1985*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kenedi, Pol. 2003. *Uspon i pad velikih sila. Ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*. Podgorica-Beograd: CID, Službeni list SCG.
- Lis, Lorejn M. 2003. *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*. Beograd: BMG.
- List, Marina. 2015. *Povelja 77*. Zagreb: Filozofski fakultet. /u rukopisu/
- Packovski, A. 2001. *Polu stoljeća povijesti Poljske 1939–1989*. Zagreb.
- Stambolija, Nebojša. 2014. „Odnos jugoslovenske javnosti i vlasti prema ratnom stanju u Poljskoj 1981-1983.“ *U Poljska i Jugoslavija u međunarodnim odnosima posle Drugog svetskog rata, 176–185*. Bidgošć: Univerzitet Kazimira Velikog.

Nenad Ž. Petrović*

Strategic Research Institute, Belgrade

THE DISINTEGRATION OF THE EASTERN BLOC AT THE END OF 1980s ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF FMFA**

Resume

Events in three Central European countries, which were important for the synchronous dissolution of the system of real socialism in 1989 – Poland, Czechoslovakia and the German Democratic Republic, have been analyzed in this article. Events in Hungary and especially in Romania were also important, but they deserve a separate article. Some common characteristics of political development may be found for these three countries, members of the Warsaw Treaty. First of all, this refers to the mass refusal to accept the Soviet guardianship and the imposed system starting from 1945. The difference lies in the fact that Poland and Czechoslovakia were liberated from the occupier, first of all, thanks to the Soviet army, and after they suffered significant casualties, they could have been considered the winners of the war. They were the winners, who expelled almost all German inhabitants from regions, where they had formed a majority, such as Sudety in Czechoslovakia and Silesia in Poland. That part of defeated Germany, which was the occupation zone of U.S.S.R, gained formal independence in 1949 and continued to develop faster than other countries of the socialist system. All three countries belong to that corpus called Middle (Central Europe), which developed in accordance with the lasting traditions of previous empires: the Austro-Hungarian and German. Perhaps, deeper causes of constant resistance to the Soviet hegemony may be found in the specific culture and industrial development. Thirty years after events, which were marked at that time as the ‘end of history’ and the beginning of the golden age of humanity with no wars because the unsuccessful experiment of socialism was ruined and the division into blocs was transcended - some lessons and conclusions have been imposed. First, current trends in Europe, especially in some countries of the former Eastern

* npetrovic21@yahoo.com

** Federal Ministry of Foreign Affairs (in Serbian: Savezni Sekretarijat Inostranih Poslova – SSIP).

Bloc, indicate the early weariness with democracy and everything that people strived for in the period after 1945. Today, Poland, Czech Republic, Slovakia, and especially Hungary show great resistance to the EU and reject the joint politics led by Brussels. It seems that the former animosity towards Moscow was replaced by the new one towards “Brussels bureaucracy”. Peoples from the East and their elites forgot too early all constraints of real socialism. Or is it the human nature that is never satisfied? In some parts of the FRG, which had been GDR until 1990, nostalgia for the previous system appeared too early, and maybe for the state, which had been buried in such a euphoric way. Beating one’s head against a stone wall (although it is not “Berlin” wall) of the neoliberal capitalism has led many people to remember “good old times” with love and suffering. Those times were not as great as they may look like in yellowish photographs today when time passed, even in our country. People lived in systems, which were not liberal, with rigid ideology that was mandatory for everyone, without possibility to oppose something, and often in financial scarcity. Eastern European regimes fell one after another, first of all, as the consequence of perestroika and new politics that was started in Moscow. Also, this was caused by the Kremlin’s benevolence to dissolve the Warsaw Treaty and dismiss all those who wanted to be independent from its control. And everybody wanted that. Everybody ran gladly from the WT to NATO in spite of public wishes for neutrality. Everybody rejected socialism and accepted capitalism although they made vows that they wanted to improve socialism. Were these only slogans that were acceptable for that time? Insincere and hypocritical slogans?

Keywords: perestroika, the end of Cold War, Warsaw Treaty, solidarity, socialism, capitalism *

* Овај рад је примљен 5. октобра 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

УДК 321.7:341.171(4-672EU)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7112022.10>

Прегледни рад

Иван Миловановић

Факултет политичких наука, Београд

ДЕМОКРАТИЈА КАО ИЗАЗОВ ПРОШИРЕЊА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ – СЛУЧАЈ ДРЖАВА ЦЕНТРАЛНЕ И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Сажетак

Циљ овог рада је да укаже како је демократија пронашла своје место у Политици проширења Европске уније и какви су исходи трагања за одговарајућим демократским стандардима у процесу проширења. Аутор узима пример држава Централне и Источне Европе и правећи дистинкцију између претприступног и постприступног процеса настоји указати на све предности, недостатке и проблеме са којима се Европска унија суочава(ла) у настојању да створи заједницу држава која ће почивати на униформним демократским принципима. Како аутор уочава, неопремљеност, али и неспремност Европске уније да делује у условима нарушавања демократских начела посебно се огледа на примеру одређених држава које су након Великог проширења приступиле и тиме достигле свој политички циљ – чланство. И док су били приметни позитивни исходи у току процеса приступања, са ступањем у чланство Европској унији руке готово да су везане, док државе Централне и Источне Европе постепено клизе по танкој демократској основи. Закључује се да се Европска унија са једне стране понашала опортуно свесно дозвољавајући оваква искакања, али и да јој мањкају институционални инструменти, као и политичка воља да се овакви проблеми покушају решити.

Кључне речи: демократија, проширење, криза, Европска унија, Централна и Источна Европа

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ И ПОЈАШЊЕЊА

Проширење као концепт представља један од најуспешнијих инструмената Европске уније посебно у погледу њеног спољнополитичког позиционирања. Упоредо са продубљивањем интеграције растао је и број држава чланица. Међутим, за разлику од продубљивања које је имало свој формални ток први таласи проширења, све до Уговора из Мастрихта, нису били формално усмеравани. Изузев географског критеријума, јасни и прецизни услови за проширење нису постојали. Самим тим и преговори о приступању били су у формалном, ако не и у политичком смислу, једноставнији.

Међутим, Уговор из Мастрихта значајно мења ток и логику проширења стварањем тзв. Политике проширења Европске уније која је одредбама Уговора из Мастрихта постала једна од најмлађих политика Европске уније. Њен основни циљ био је да одговор на питање у којим условима може доћи до проширења након отварања држава Централне и Источне Европе (Мишчевић 2016, 133). Након тога на Самиту у Копенхагену и формулисани су критеријуми које свака држава треба да испуни како би постала чланица Уније. Дакле, логика ствари говори нам да се Европска унија припремала за потпуно редефинисање до тада релативно хомогене заједнице, будући да су државе Централне и Источне Европе (у даљем тексту: ЦИЕ, државе ЦИЕ) већ на почетку показале заинтересованост за чланство. Поред тога, крај Хладног рата и распад Совјетског Савеза као и криза и ратови на просторима бивше Југославије усмеравали су Унију ка промишљању о значају демократске, али и безбедносне компоненте у оквиру Политике проширења. Оно што се сматрало најуспешнијим инструментом промоције демократије и стабилних институција почело је након Великог проширења да показује своје недостатке.

Проширење Европске уније на државе ЦИЕ, заокружено приступањем Румуније и Бугарске, коинцидирало је са тезом Дајмонда (*Larry Diamond*) о рецесији у области демократије након 2006. године (Diamond 2015, 141). Истовремено, велики број аутора почиње да примећује извесна искакања из демократског колосека у овим државама, а посебно у Мађарској, Пољској и Румунији (Agh 2016; Voogards 2018; Pech 2016). Ипак, овакав тренд назадовања (или де-демократизације схваћене у најширем смислу) није се ограничио само на државе ЦИЕ, већ се могао приметити и у државама Западног Балкана.

Служећи се примером процеса проширења на државе ЦИЕ, аутор настоји најпре да теоријски разложи аргумент назадовања у области демократије, а потом испита како случајеви у неким државама ЦИЕ одговарају овом моделу око којег не постоји усаглашеност међу ауторима. Посебна пажња биће посвећена анализи потенцијалног аргумента да су збивања у том периоду, оличена најпре у кризи јавног дуга и свим каснијим облицима кризе, утицала на поступање Европске уније у циљу заштите темељних демократских претпоставки.

ДЕМОКРАТИЈА У ОКВИРИМА (ПРОШИРЕЊА) ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И ТЕОРИЈСКЕ НЕДОУМИЦЕ О НАЗАДОВАЊУ У ОБЛАСТИ ДЕМОКРАТИЈЕ

Пре него се упустимо у анализу проширења, елемента демократије и уочавању извесних правилности, неопходно је термилошки одредити појмове који доминирају овом анализом. Када се ради о проширењу као концепту, дефиниција Шимелфенига (*Frank Schimmelfennig*) и Седелмајера (*Ulrich Sedelmeier*) чини се сасвим прикладном. Аутори проширење дефинишу „као процес постепене и формалне хоризонталне институционализације организационих правила и норми“ (Schimmelfennig, Sedelmeier 2005, 5). Иако ова дефиниција правољано уочава да се ради о градуалном (постепеном) процесу у оквиру којег се обухватом држава чланица шире и уговором утврђене норме и правила, она нам не говори много о томе шта покреће проширење. Из саме дефиниције може се закључити да је проширење подстакнуто усвајањем одређених (формалних) норми и правила, међу којима су и она о стабилним демократским основама неопходним за функционисање једног система, али не узима у обзир могући политички моменат.

Демократија као могући услов није се први пут, ниоткуда, јавила са Уговором из Мастрихта. Наиме, почетну тачку у том погледу представљао је тзв. Биркелбахов извештај из 1962. године састављен у Политичком комитету Европског парламента (Birkelbach 1962; Janse 2018). По први пут се говори о томе које би државе могле постати чланице Европске заједнице не узимајући у обзир искључиво до тада познати географски критеријум. У самом Извештају јасно се истиче да би требало да се ради о демократским државама (мада остаје нејасно како би се то утврђивало), које би у сваком домену биле усаглашене са државама Заједнице и Западном Европом. Међутим, остало је нејасно на основу којих би се

параметара/критеријума мерило да ли је једна држава демократска или не (Birkelbach 1962). С тим у вези, Придам (*Geoffrey Pridham*) је утврдио најмање 5 критеријума које држава мора задовољити: 1) постојање фер и слободних избора; 2) јасан проевропски курс оличен у резултатима избора; 3) стабилне институције; 4) носиоци власти који су проевропски оријентисани; 5) неговање либерално демократских вредности отелотворених у уставу државе (Pridham 1991, 235).

Елемент демократије могао се приметити и након овог извештаја, пре свега у радњама које је Заједница тада предузимала. Прва се тичала одбијања Европске економске заједнице (у даљем тексту: ЕЕЗ) да отвори преговоре са Шпанијом 1962. године о закључивању споразума о придруживању. Као главна тачка спотицања истицан је режим генерала Франка који није одговарао демократским стандардима. Други случај везује се за Грчку и војни удар из 1967. године, након којег је Европска заједница донела одлуку о замрзавању одредаба из споразума о придруживању (Powell 2015, 9–11), упркос чињеници да се радило о првој држави са којом је тада ЕЕЗ склопила споразум о придруживању 1961. године. Можда и најзначајнији искорак током 1970-их у овој области била је Декларација о демократији усвојена 1978. године на састанку Европског савета у Копенхагену (Sedelmeier 2019, 539–562). Иако је правни значај ове Декларације био ограниченог карактера, политичке импликације биле су сасвим јасне: дат је сигнал државама које исказују аспирације ка чланству у Заједници да је демократија темељ за отпочињање преговора, те да било какве ауторитарне тенденције умањују потенцијал за чланство (European Council Copenhagen 7–8 April 1978).

Ипак, непостојање јасних критеријума и правила, чак и о стандарду демократије, премештало је питање проширења на терен политичког. Дobar пример за то је приступање Грчке. Уколико посматрамо процес приступања Грчке из садашње перспективе, оно што можемо уочити је несагласност са критеријумима успостављеним 1993. године на самиту у Копенхагену, посебно оног који се тичао (функционалних) демократских институција. Дакле, садашња перспектива нам говори да је потенцијал Грчке био релативно ограничен у том тренутку. Другим речима, Грчка не би испуњавала ове критеријуме да су они постојали у тренутку преговора о приступању (Verney 2006, 23–24). Међутим, питање Грчке у много чему је било другачије од питања држава које ће настати распадом Совјетског Савеза. Да је проблем знатно

озбиљније природе говори нам и то да је тек у случају ових држава Унија одлучила да институционализује све ове норме о којима је претходно било речи.

Ипак, државе ЦИЕ сматране су успешним тестом који је и Европска унија положила у погледу демократске консолидације. Многи аутори истицали су да су државе ЦИЕ достигле степен демократије односно тачку након које повратак било каквим илибералним, ауторитарним тенденцијама не би требало очекивати (Ekiert, and Kubik 1998, 579–580, Pridham 396, 2006). Међутим, први знак реверзибилности овог процеса у случају држава ЦИЕ било је одбијање Виктора Орбана (*Viktor Orbán*) да прихвати резултате избора 2006. године, доводећи тако у питање њихов легитимитет (Bakke, and Sitter 2019). У периоду од 2006. па све до данас, Европска унија суочила се са озбиљним случајевима назадовања у области демократије. Међутим, случај Мађарске није био изолован. Уследиле су озбиљне промене у Румунији и Пољској, али и у другим државама обухваћеним Политиком проширења (попут Србије). Ово је утицало на озбиљне расправе које су захтевале ревизију претпоставки да када се једном испуне правила и норме Европске уније, у погледу демократских стандарда, није могуће очекивати повратак на старо. Ови случајеви указали су на јасну реверзибилност процеса.

Због тога се овде отварају многа питања и недоумице. Најпре треба разјаснити шта представља назадовање или рецесија у области демократије и који се услови морају испунити да бисмо могли говорити о овом феномену. Који су разлози због којих долази до оваквог назадовања? Да ли се ради искључиво о интерним факторима (оличеним у политичко-историјским околностима) или се може анализирати и улога Европске уније у овој области? Како се Европска унија прилагођавала новим околностима и како су шокови интерног и екстерног карактера (оличени у кризама) утицали на однос проширења као концепта и демократије као намераваног основа Европске уније за даља проширења?

Идеја о постојању извесног назадовања у области демократије, по свему судећи, изузетно је проблематична из више разлога. Најпре, не постоји универзална дефиниција шта се подразумева под овим појмом. Затим, у иностраној литератури у употреби су два термина која означавају готово исти феномен (*democracy decline/democratic backsliding*).¹ Поред тога, претпоставља се и „постојање периода успешне демократизације што може бити подложно дебити“

1 Будући да ни у српском језику не постоји устаљен термин за ову појаву у тексту се појављују термини попут назадовање, регресија, рецесија са потпуно истим значењем.

(Cianetti, Dawson, and Hanley 2018, 247), а што овај појам чини додатно оптерећеним.

Чињеница да не постоји универзална дефиниција, нити јединствен теоријски оквир помоћу којег би се ово питање могло посматрати усмерава нас ка широј перспективи овог проблема. Проблем рецесије у области демократије посматран је из најмање три различита теоријска угла. Први се односи на литературу која се бави процесима демократизације и де-демократизација (схваћених у најширем смислу). С тим у вези и процес назадовања резултат је реверзибилности демократских процеса (Haggard, and Kaufman 1995; Colton, and Skach 2005). Темељ оваквих истраживања свакако је теза Семјуела Хантингтона (*Samuel Huntington*) о таласима демократизације. Анализирајући демократске тенденције широм света Хантингтон се осврће и на државе ЦИЕ, које су након пада комунистичких режима кренуле путем изградње демократских оквира у тзв. трећем таласу (Huntington 1993). С обзиром на обухват овог процеса, први радови углавном су се бавили режимима изван Европе, да би након Великог проширења и државе ЦИЕ постале предмет интересовања аутора у овој области. Значај ових радова огледа се у томе што пружају јасан увид у заједничке елементе рецесије у области демократије. Три кључна елемента су: 1) назадовање у области владавине права и појава недемократских пракси; 2) постепена концентрација свих полуга моћи (углавном од стране извршне власти); 3) учестали притисци на правосуђе које би требало да представља стуб одбране демократских вредности и пракси (Müller 2015, Sitter, et al. 2016, 5). Други угао нуди литература која се бави процесом европеизације и његовим лимитима. Овде се најчешће ради о анализи доприноса елемента условљавања од стране Европске уније изградњи стабилних демократских темеља (Grabbe 2001). Овакав приступ може бити од значаја јер успева да направи јасну паралелу између претприступног и постприступног периода. Последњи угао посматрања односи се на литературу која се бави проблемом лимита процеса европске интеграције оличеном у питању колико разлика може да поднесе Европска унија као сложен систем (Sitter, and Bakke 2019, 3).

Поред покушаја да истраживачи уподобе назадовање у извесном теоријски калуп, постојали су и иступи званичника држава чланица којима је овај термин добијао на тежини. Примера ради, мађарски премијер Виктор Орбан, у својим иступима 2014. године, истицао је да присутни тренд у области демократије у државама чланицама Уније само представља алтернативу либералном

моделу владавине (Prime Minister's Office [Hungary] 2014). Овакав иступ мађарског премијера Муде (*Cas Mudde*) је окарактерисао као популистичку мантру оличену у покушају стварања извесног опозита либералном моделу који је за Орбана био недемократски (Mudde 2015). Са друге стране, немачка канцеларка, својим питањем „шта је то илиберално када се говори о демократији?“ јасно је указала на курс Европске уније када се ради о демократији. Она се искључиво може посматрати у оквирима либералног модела демократије (EUobserver 2015).

Све ово нам указује да сваки покушај да се овај феномен укалупи у једнствени оквир подразумева велики број преклапајућих феномена. Примера ради, Луст (*Ellen Lust*) назадовање у области демократије повезује са опадањем квалитета демократских пракси у државама које нису искључиво резултат деловања државних актера (Lust 2015, 2). Са друге стране, дефиниција коју нуди Ненси Бремео (*Nancy Bremeo*) указује да назадовање у области демократије подразумева „процес исцрпљености или елиминације било које од политичких институција, које одржавају постојећу демократију, а који је вођен од стране државе“ (Bremeo 2016, 5). Баке (*Elisabeth Bakke*) и Ситер (*Nick Sitter*) додатно сужавају дефиницију назадовања тиме што га дефинишу као „процес намерних, предвиђених акција демократски изабране владе, осмишљених да постепено подривају основна правила игре у постојећој демократији“ (Bakke, and Sitter 2019, 3).

И поред извесне разухјености, можемо уочити заједничке елементе свих дефиниција. Најпре, јасно је да се ради о процесу. Чињеница је да се урушавање демократских пракси не може десити преко ноћи, већ да се ради о сплету догађаја који су међусобно повезани. Поред тога, реч је о свесном, намераваном процесу са јасним крајњим исходима. Друго, јасно је да може постојати варијација агената који утичу на урушавање демократских пракси, али да се најчешће ради о носиоцима власти у држави (најчешће су то извршне гране власти). Ипак, оно што недостаје оваквим дефиницијама је сагледавање ширег контекста у којем се јавља рецесија у области демократије у Европској унији. Наиме, Унија је сама по себи сложен систем који функционише у оквирима дефиније „система управљања на више нивоа“. Поред тога, процес проширења састављен од великог броја инструмената који утичу на усвајање норми и правила оставља мало простора за евентуална одступања. Свеукупно, сасвим оправдано се намеће питање каква је онда улога Европске уније у овој области? Да ли су поступања Уније

результат опортуног понашања, немоћи да утиче на ове процесе или се одговор налази у свакој од ових претпоставки? Какав је однос проширења као концепта и демократије као услова за проширење?

ПРИСТУПАЊЕ ДРЖАВА ЦИЕ, СТАЊЕ У ОБЛАСТИ ДЕМОКРАТИЈЕ И СЛУЧАЈ МАЂАРСКЕ

Крах комунизма 1989. године и отварање држава бившег комунистичког блока (сада држава ЦИЕ) за Европску унију имало је вишеструки значај. Са једне стране, могло се говорити о предностима које ће доћи са отварањем ових држава, али и о потенцијалним ризицима по стабилност Европе. Због тога је у трансформативну моћ Европске уније полагано много наде. Међу питањима која су се тада отворила било је и питање постепене демократизације и временом демократске консолидације². Ово се пре свега односило на усвајање образаца демократских пракси и легитимацију ових образаца у новим околностима. Аутори попут Димитрове (Antoaneta Dimitrova) и Придама сматрају да је због тога случај држава ЦИЕ представљао тест новог приступа Европске уније у промоцији демократије. Нови приступ био је оличен у процесу тзв. демократизације путем интеграције (Dimitrova, and Pridham 2004, 95).

Са друге стране, државе ЦИЕ имале су вишеструке мотиве да траже чланство у Европској унији. Један од разлога био је тзв. повратак Европи као историјски императив (Henderson 2005). Међутим, поред тога, нове политичке елите биле су суочене и са аргументом да ће чланство у Унији допринети легитимацији њихових режима и стварању стабилне демократске основе за сваку наредну власт. Тиме би и процес демократске консолидације био заокружен (Pridham 2005, 203–227). На овом месту може се отворити дискусија о томе шта је представљало критичну тачку у усвајању образаца демократске праксе за државе ЦИЕ. Са једне стране, могуће је да су значајну улогу играли унутрашњи фактори тј. прилике у овим државама. Са друге стране, може се рећи и да је уплив процеса европске интеграције и прихватање ових држава под кишобран Уније могло бити од пресудног значаја (Pridham 2006, 373–400).

2 Овде треба скренути пажњу да је литература у последњој деценији 20. века углавном била посвећена унутрашњим факторима консолидације, да би се временом испоставило да је улога Европске уније, као спољног актера била од пресудног значаја за процес демократизације (видети O'Donnell, Schmitter, and Whitehead 1986).

Ипак, треба имати на уму да у првим годинама Европска унија није имала формално утврђене норме које би се тичале демократије и свих питања повезаних са њом, а ни инструменте којима би регулисала ову област. Разлог можемо тражити, са једне стране, у постепеној надградњи економске интеграције политичком, чиме би и питање демократије у одређеном тренутку дошло на ред. Са друге стране, могуће је да је Унија у овом периоду настојала да економски веже државе ЦИЕ за себе чиме би било лакше извршити утицај у области демократије. Ова теза промовисана је још средином 20. века када је Липсет (*Seymor Martin Lipset*) довео у везу област демократије и економског развоја, односно тренда позитивног утицаја економског развоја на ниво демократије (Lipset 1959, 69–105).

У вакууму између краха комунизма и ступања на снагу Уговора из Мастрихта, те усвајања критеријума из Копенхагена, део држава ЦИЕ потписао је тзв. Европске споразуме са Унијом. Разлоге оваквог стања треба тражити и у томе да је улога Европске уније у односу према овим државама више била реактивна него преемптивна (Sadurski 2003, 37). С обзиром да није имала значајније инструменте на располагању, једино што је могла је да реагује на промене које су се великом брзином одигравале у државама ЦИЕ.

Ове промене биле су резултат снажног притиска који је надлазио са Истока, а са друге стране и резултат унутрашњих потреба да се ове државе врате под европски плашт. У том смислу наредни сигнал било је најпре формулисање тзв. Политике проширења Европске уније. Тиме је Унија читав један процес настојала да смести у калуп. Међутим, да би тај калуп могао да функционише у складу са неким правилима, усвојени су тзв. критеријуми из Копенхагена међу којима се нашао и демократија, али и услов прихватања свих обавеза које произилазе из чланства (Conclusionsof the Presidency, SN 180/93). Таква формулација усвојена на састанку Европског савета одговарала је искључиво институционалној димензији прилагођавања демократским основама. На први поглед се чини да ЕУ није на прави начин увезала политичке и економске циљеве. Ипак, државе ЦИЕ испред себе су имале јасан циљ оличен у чланству, без обзира на услове.

Овакво стање, како уочава Вахудова (*Milada Anna Vachudova*), условило је асиметрични однос у којем је предност Европске уније била значајнија. Чланство у ЕУ постало је прокламовани циљ држава ЦИЕ који је надлазио жељу Уније да ове државе види у својим редовима. С обзиром на јасну намеру држава ЦИЕ да приступе Унији, Унија је и поред извесног оклевања могла да наметне овим

државама норме и правила која је у ходу конципирала. У таквом оквиру и демократија је пронашла своје место (Vachudova 2005).

Први пример асиметричног односа у којем је Унија имала предност и у којем се значај норме демократије огледао је склапање тзв. Европских споразума. Наиме, већ почетком 1990-их Унија је изражавала озбиљне сумње у стање демократије у Румунији. О томе је сведочила и одлука да суспендује одлуку о давању помоћи Румунији 1990. године, а самим тим и преговоре о трговинском споразуму. Из самог назива програма PHARE (*Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies*) било је јасно да су једино Пољска и Мађарска у том периоду биле на добром путу консолидације. Забринутост због стања демократије навела је Унију на пут размишљања о евентуалном увођењу суспензивне клаузуле приликом склапања ових споразума. У првим тренуцима ово се односило само на Румунију. Међутим, унутар Уније било је јасно да је постојање варијација у степену демократије било резултат и различитих унутрашњих фактора који су обликовали демократију. Због тога је Унија одлучила да, уместо једностраног приступа, који би важио само за Румунију, клаузула о суспензији постане саставни део свих споразума ове природе које Унија закључује са трећим државама (Sedelmeier 2019, 539–562).

О природи односа Уније према овим државама сведочи и пример Словачке. Након одвајања од Чешке на власт у Словачкој долази влада премијера Владимира Мечиара (*Vladimir Meciar*). Доласком на власт процес приступања значајно је успорен, а влада премијера Мечиара настојала је да концентрише сву моћ у рукама „уских кругова лојалиста“ тј. да доминатну улогу у уређивању политичког система преузме извршна власт састављена од лојалних чланова (Briefing No 13 2000). Поред тога, словачка влада настојала је да умањи било какав значај парламентарне опозиције, те да мађарску мањину која је чинила готово 12% становиштва у потпуности маргинализује. Због тога је и ова влада окарактерисана као „тиранија већине“ са израженим ауторитарним тенденцијама (Schimmelfennig et al. 2003, 503; Schneider, 1997). Унија је већ након избора нове владе изразила озбиљне сумње у намере премијера Мечиара. Истовремено, настојала је да не угрози везе са Словачком или на било који начин умањи значај њеног европског пута.

Ипак, први озбиљнији сигнал био је демарш тзв. Тројке упућен словачкој влади у којем је изражено да се Словачка као придружена држава обавезала да ће радити на прихватању норми и правила, те да се критеријуми из Копенхагена примењују, без

резерве, и на Словачку (Schimmelfennig et al. 2003, 503). Одлука Европске уније да Словачка буде враћена у тзв. „спорију траку“ приступања и да се не предложи отварање преговора поклопило се са извештајем *Freedom House* који је показао да је Словачка од свих држава које су преговарале са Унијом једина била окарактерисана као „делимично слободна“ док су остале државе задовољавале критеријуме (Karatnysky et al. 1997). Поред тога, исте године Унија је донела одлуку да отпочне преговоре о приступању са групом држава међу којима није била Словачка.

Из овога се не дознаје много колико је Европска унија путем својих механизма (попут условљавања), који су служили за промоцију између осталог и демократије, успела да утиче на политичке прилике у Словачкој. Међутим, оно што се може истаћи је да Европска унија није упала у замку реторичког обећања владе Мечиара да ће исуњавати све обавезе. Оваква обећања нису утицала на одлуку Уније да Словачку премести у „спорију“ траку за приступање Унији (Vakke, and Sitter 2019, 11). Друго, Унија је успела да својим деловањем утиче на словачку владу да прихвати одређене уступке који су односили на положај националних мањина поучена искуством мађарске мањине за време владе Мечиара. Напослетку, истраживања јавног мњења указивала су да је одлука Уније да врати Словачку корак назад у процесу приступања помогла у груписању редова про-европски оријентисане опозиције и грађана, након чега је влада премијера Мечиара доживела пораз на изборима (Schimmelfennig et al. 2003, 503; Bútorová 1998).

Пример Словачке указује нам да је динамика приступања у случају држава ЦИЕ била таква да је државе ка реформама, једном након што су политичке елите приступање ЕУ декларисале као циљ, водила свест о очекиваним исходима. Додатно, одлука Уније да не отпочне преговоре са Словачком за време власти Владимира Мечиара говори да је Брисел процес приступања сматрао важним. Поред тога, одлука да након отварања преговара Европска комисија редовно саставља Извештаје о напретку био је довољан разлог који је гурао државе ка испуњавању циљева, а истовремено говорио о озбиљности намера Уније (Pridham 2006, 378).

Све ово нам указује да је Европска унија била изузетно важан актер у процесу реформи на простору држава ЦИЕ, укључујући и област демократије. Чињеница је да су у процесу који је почео са крахом комунизма постојале извесне интер-националне варијације у погледу демократске консолидације и прихватања демократских пракси. Међутим, без улоге Европске уније, њених норми и правила,

процес приступања ових држава био би спорији и мање фокусиран. Додатно, државе ЦИЕ стратешки су искористиле потенцијално чланство у Унији да изврше усмерен процес реформи. Да је Унија била озбиљна говори и одлука да се приступање Бугарске и Румуније одложи због немогућности да у потпуности испуне правила дефинисана у Копенхагену. То је у извесној мери послало поруку овим државама да се реформе морају схватити озбиљно. Наравно овде се може отворити питање апологетског прихватања ових правила и њихово институционално увођење само и ради испуњавања постављених услова. Ипак, за потребе овог рада у наставку ће бити представљен случај Мађарске који нуди увид у претходно уочено стање.

Тезу о односу према демократији пре и након приступања објашњава пример Мађарске. Да је заиста тако било је јасно већ 2006. године када је партија, садашњег мађарског премијера, Виктора Орбана, одбила да призна резултате избора (Sitter, and Bakke 2019, 3). Међутим, много значајније питање за ово истраживање јесте да ли постоји извесна врста релације између кризе у ЕУ (у различитим варијантама), назадовања у области демократије и реакције Уније и Мађарске на ове околности.

Европска унија суочила се са кризом која се након избијања у Сједињеним Америчким Државама прелила и на државе чланице Уније. У тренуцима док је Унија настојала да креира механизме за спречавање веће економске штете, мађарски премијер Орбан освојио је други мандат. На тим изборима Орбан је успео да освоји апсолутну власт. Ово је отворило Орбану пут да спроведе у дело замишљене реформе. Како уочава Жак Рупник (Jacques Rupnik), читав овај процес подразумевао је усвајање „350 закона који су дубоко утицали на саме темеље владавине права и покренули сумњу у то да ли се земља још увек може сматрати либералном демократијом“ (Rupnik 2012, 132). Поред тога, Орбан је успео у намери да изврши замену судија највишег суда и на место старијих судија постави оне који ће бити одани партији. Ово је учињено тако што је мађарска влада усвојила одредбу којом је старосна граница померена са 70 на 62 године након чега је Орбанова влада успела да именује нових 274 судија. Истовремено, умањено је значај независности централне банке, усвојио законе којима се ограничава слобода медија и све то као премијер државе чланице Европске уније (Sitter, and Bakke 2019, 3; Schlipphak, and Treib 2016, 352–365).

Поступање Мађарске изазвало је реакцију Европске уније која је 2012. године покренула три поступка због повреде права

ЕУ против Мађарске. Ово је и било очекивано с обзиром на инструменте који јој стоје на располагању у случају кршења права ЕУ и повреде основних начела. Међутим, оваква одлука изазвала је велике про-владине протесте у Мађарској. Стратегија мађарске владе темељила се на претпоставци да Брисел и структуре Уније подривају демократију у Мађарској мешањем у одлуке владе. Оваква стратегија помогла је Орбану да консолидује и учврсти партијске редове и своју подршку у јавном мњењу. Управо овакву стратегију користио је и у јеку економске кризе када је било извесно да ће државе чланице морати да помоћ потраже и од Европске уније. Очекивања да ће тон мађарске владе бити помирљиве природе резултирала су његовим изјавама да је мађарски народ успео да се одупре диктатима Беча 1848. године, притисцима Москве 1956. и 1990. године, те да неће подлећи ни под притиском Уније. Поред тога, Орбан је тврдио да је на делу покушај евро-колонијализма, те да Унија покушава да усмерава Мађарску (Schlipphak, and Treib 2016, 352–365).

Одговор Европске уније био је, најблаже речено, опрезан. Стратегија Уније огледала се у двоструком приступу. Са једне стране, председник Комисије Барозо (*José Manuel Barroso*) и европска комесарка Вивијан Рединг (*Viviane Reding*) у својим наступима оштро су критиковали реформе у Мађарској које су почеле 2010. године. Са друге стране, институционално „решење“ пронађено је у покретању механизма због повреде права Уније. Разлог оваквог одступања и одбијања у првим тренуцима да се активира члан 7. Уговора из Лисабона био је једноставан. Поједини аутори ово решење сматрају „нуклеарном опцијом“ у Европској унији (Sitter, and Bakke 2019, 3) која би могла да изазове знатно веће потресе у односу на претходно насталу штету. Додатно, Комисија је свој став бранила и тезом да је у првом тренутку спречено значајније назадовање Мађарске у области демократије од оног које се могло десити да Унија није реаговала.

Међутим, оно што је било исказање 90-их са Словачком готово да је постао образац у случају Мађарске. Сличан образац мађарски премијер применио је и у случају мигрантске кризе када је одбио било какво решење које би подразумевало да Мађарска у складу са одредбама Даблинске конвенције и одлукама институција Уније прихвати на своју територију део миграната. „Када и ко је гласао за пријем милиона људи који су ушли илегално и њихову дистрибуцију међу државама чланицама ЕУ? Ово што се догађа нема демократске темеље“ била је изјава мађарског премијера

као реакција на одлуку Уније (Reuters 2015). Пред самит шефова држава и влада 2018. године, Орбан је истицао како је дошло до „краја либералне демократије у Мађарској“ управо због мигрантске кризе, те да Мађарска не прихвата диктате бриселске бирократије. У јек самита шефова држава и влада мађарски премијер је тврдио да је мигрантска криза тренутак када би требало извршити реконструкцију демократије у Европској унији. Истицао је да проблем не представља Мађарска, нити њени демократски темељи, већ диктати који долазе из Брисела и који не одражавају демократске вредности које народ (тј. они који бирају своје власти) очекује (Reuters 2015).

Резултат оваквих иступа премијера Орбана и реформи које је спровео у Мађарској очекивано је била активација члана 7 Уговора из Лисабона (Document 12016ME/TXT). Међутим, чињеница да је он активан тек 8 година након почетка процеса реформи у Мађарској говори у прилог сложености покретања механизма контроле владавине права у државама чланицама и збуњености у редовима Уније шта чинити у оваквим ситуацијама. Поред тога, неопремљеност се огледа и у чињеници да овај члан захтева једногласност у Европском савету што се у случају Мађарске, вероватно, неће десити. Осим тога чињеница да је овај члан активан од стране Европског парламента, а не Европске комисије, као у случају Пољске, јасно указује на непостојање униформног приступа у оваквим ситуацијама.

Да је Европска унија немоћна у потпуности је потврдила и пандемија вируса корона. Предлог Закона о заштити од корона вируса који је, између осталог, предвидео и могућност владавине декретима у доба пандемије, у потпуности је оголио стање демократије и владавине права у Мађарској (Transparency International Hungary, 2020). Одговор Европске уније могао би се уметнути у сада већ чувене две фразе „забринути смо“ и „пратимо развој ситуације“. Тако је и председница Европске комисије истакла своју забринутост уз додатак да мере у доба пандемије морају бити пропорционалне стању које изазвано кризом (Serhan 2020). Међутим, све ово прати одсуство стварне акције на терену и помало немо, тихо прихватање реалности у којој се Унија нашла у условима пандемије. И колико год изјава холандског премијера Марка Рутеа (Mark Rutte) да, што се њега тиче, за Мађарску више нема места у Европској унији, може изазвати медијски потрес, оваква драматичност ни на који начин не говори у прилог промени курса или потенцијалном решењу проблема који је под тепихом Европске уније већ деценију (Bryant

2021).

Уколико се сада вратимо на елементе које је Придам уочио као важне за демократију, случај Мађарске готово у целости представља супротност постављеним стандардима демократије. Одбијања да се признају резултати избора, јак притисак извршне власти на остале актере, сталне измене изборног законодавства, маргинализација опозиције и притисак на медије само су део процеса трансформација који се након приступања одиграо у Мађарској. Слично томе, уколико посматрамо и дефиније које се баве процесом регресије (назадовања) у области демократије, Мађарска се у потпуности уклапа у обрасце које нуде поједини аутори.

Ово нас доводи до питања шта условљава постојање суштинских разлика које су се могле уочити у процесу преговарања за чланство и након ступања у чланство. Наиме, за разлику од претприступног периода у којем Унија (уз сва ограничења) може да утиче на демократска кретања у државама које теже чланству, након ступања у чланство оваква предност бледи. Чињеница је да Унија ни након десет година није успела да адекватно одговори на изазове који долазе из држава ЦИЕ. Разлога је наравно доста. Осим неадекватне институционалне опремљености и однос снага међу државама условио је овакве трендове. Најпре, ради се о одбијању Европске народне партије и канцеларке Меркел (*Angela Merkel*) да у првим годинама утичу на владу Мађарске. Потом јасна профилисаност држава Вишеградске групе и видљива блоковска подела још један су од могућих разлога оваквог стања. На крају, видљива је била и јасна подела на „њих“ и „нас“ у конкретном случају, ослањајући се на тезу да тиме што ЕУ задире у унутрашње послове Мађарске нарушава темеље демократије.

Због тога читав овај сплет околности јасно ограничава дискусију о могућим решењима проблема. Из свега реченог произилази да Унија пред собом има три потенцијалне стратегије. Прва је да коренито утиче на урушавање демократских пракси у државама чланицама и државама кандидатима. Свакако да је овде добар пример утицаја на уздржавање Румуније од недемократских пракси што у комбинацији са утицајем током ‘90-их и почетком новог века отвара неке могућности. Ипак, искуство Мађарске, а затим и Пољске, причу одводи у другом смеру. Поред тога, овај процес са собом носи и извесна ограничења. Рећи да би Унија могла своје нпр. инструменте уговорно (ре)дефинисати у циљу повратка на курс демократије (тј. снажнијег везивања држава) доводи нас до положаја у којем би било неоправдано ишчекивати сагласности

држава ЦИЕ које већ деценију клизе по терену недемократских пракси.

Друга стратегија коју Унија има на располагању јесте да прихвати постојеће стање ствари. Овакву стратегију управо кризе најбоље осликавају. Унија растргнута на више фронтова, у ситуацијама кризе, као да бира где ће прво попуњавати празнине процеса европске интеграције. Овде су државе Западног Балкана можда подеснији пример озбиром на тренутак проширења у којем се налазе.

Последња стратегија коју Унија има пред собом је да уђе у коштац са државама које испуњавају образац урушавања демократских пракси. Међутим, сâм правни оквир оличен у члану 7. оставља мало наде да до тога може доћи. Поред тога и очекивања да би постојала униформна политичка воља у редовима Уније временом су избледела. Додатно, искуство иступања Уједињеног Краљевства могло би имати одређене ефекте уколико би оваква стратегија добила своје рухо.

ЗАКЉУЧАК

Рецесија у области демократије није нов феномен, нити је ексклузивно ограничена на одређено географско подручје. Много је сложенији сваки покушај да се она укалупи или по својим карактеристикама веже за одређено подручје. Ово је из разлога што је сваки случај случај за себе и што сваки од случајева у себи садржи велики број фактора који нам могу указати на извесне сличности, али не морају нужно представљати јасан образац описане појаве. Све претходно речено указује нам јасно на то да је и Европска унија у извесној мери била свесна могућих варијација у погледу стања демократије, те да су те варијације могле бити производ многобројних фактора. Због тога и не чуди да су критеријуми из Копенхагена, извештаји о напретку држава кандидата, као и члан 7. Уговора из Лисабона елементи које је Унија временом креирала како би осигурала напредак свих држава у овој области. Ипак, временски тренутак успостављава свих ових механизма говори нам да је Унија у ходу, потпуно реактивно настојала да се прилагоди новим облицима проширења који би у потпуности редефинисали једну релативно хомогену заједницу држава Европе.

Међутим, Унија је пропустила да премости јаз који постоји у овој области између претприступног и постприступног периода.

Примери изложени у претходном делу рада о томе јасно говоре. Наравно, не може се тврдити да је улога Европске уније нпр. у случају Словачке била једини и искључиви разлог смене владе премијера Мечиара, али је свакако утицала најпре својим правилима, затим и својим понашањем у овом периоду на такав сценарио. Поред тога, разлози који су могли утицати на оваква исход могу бити многоструки. Евидентно је да су национално-територијални интереси након приступања држава доминантно утицали на њихове позиције приликом евентуалног санкционисања држава. Овде је посебно приметан утицај односа држава Вишеградске групе приликом доношења одлука о овом питању.

Међутим, контекст нам указује да је Унија врло опрезно помало и опортуно наступала у периоду након 2008. године. Томе је значајније допринело избијање кризе јавног дуга на коју се касније наслонила мигрантска криза, Брегзит, па чак и пандемија изазвана корона вирусом. Из овога се јасно дознаје да криза као фактор у великој мери утиче на обликовање деловања Европске уније како унутар својих оквира тако и у односима са државама које теже чланству. Са једне стране, Унија је била окренута консолидовању сопствених редова, а са друге је морала пратити трендове у овој области не само у државама ЦИЕ, већ и примера ради у државама Западног Балкана. Због тога је овако опрезан и опортун приступ у погледу назадовања у области демократије, које је било изоловани случај, начинило образац по чијем калупу мање-више ове државе данас практикују демократију и све са њом повезане вредности.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Ágh, Attila. 2016. "The Decline of Democracy in East-Central Europe: Hungary as the Worst-Case Scenario." *Problems of Post-Communism*, 63 (5–6): 277–287.
- Bermeo, Nancy. 2016. "On Democratic Backsliding." *Journal of Democracy*, 27 (1): 5–19.
- Birkelbach, Willi. 1962. Rapport fait au nom de la commission politique sur les aspects politiques et institutionnels de l'adhésion ou de l'association à la Communauté. Documents de séance 1961-1962, Document 122, 16 janvier 1962. = "Report on behalf of the Political Committee on the political and institutional aspects of accession or association to the Community. EP Working Documents 1961-1962, Document 122, 16 January 1962" [EU European Parliament Document].
- Boogards, Matthijs. 2018. "De-democratization in Hungary: diffusely defective democracy." *Democratization*, 25 (8): 1481–1499.

- Bútorová, Zora. ed. 1998. *Democracy and Discontent in Slovakia: A Public Opinion Profile of a Country in Transition*. Bratislava: Institute for Public Affairs.
- Cianetti, Licia, James Dawson, and Seán Hanley. 2018. "Rethinking 'democratic backsliding' in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland." *East European Politics*, 34 (3): 243–256.
- Colton Timothy J., and Cindy Skach. 2005. "A Fresh Look at Semipresidentialism: The Russian Predicament." *Journal of Democracy*, 16 (3): 113–126. doi: 10.1353/jod.2005.0041.
- Diamond, Larry. 2015. "Facing up to the democratic recession." *Journal of Democracy*, 2 (1): 141–155.
- Dimitrova, Antoaneta, and Larry Diamond. 2004. "International actors and democracy promotion in central and eastern Europe: the integration model and its limits." *Democratization*, 11: 91–112.
- Document 12016ME/TXT. 2016. Pročišćene verzije Ugovora o Europskoj uniji i Ugovora o funkcioniranju Europske unije Ugovor o Europskoj uniji (pročišćena verzija) Ugovor o funkcioniranju Europske unije (pročišćena verzija) OJ C 202, 7. 6. 2016, 1–388 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:12016ME/TXT>.
- Ekiert, Grzegorz, and Jan Kubik. 1998. "Contentious Politics in New Democracies: East Germany, Hungary, Poland, and Slovakia, 1989–93." *World Politics* 50 (4): 547–581. doi: 10.1017/S004388710000736X.
- Euobserver. 2015. "Merkel clashes with Orban on meaning of 'democracy'" 3 Feb 2015, <https://euobserver.com/beyond-brussels/>.
- European Parliament. 2000. Briefing No 13. Slovakia and the enlargement of the European Union. https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/pdf/13a1_en.pdf.
- European Council Copenhagen 7–8 April 1978. 1978. http://aei.pitt.edu/1440/1/Copenhagen_1978.pdf.
- European Council in Copenhagen – Conclusions of the Presidency, 21–22 June 1993, SN 180/93. Brussels: Council of the European Communities, 1993. 21. <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf>.
- Grabbe, Heather. 2001. "How does Europeanization affect CEE governance? Conditionality, diffusion and diversity." *Journal of European Public Policy*, vol. 8 issue 6. doi: 10.1080/13501760110098323.

- Haggard, Stephan, and Robert Kaufman. 1995. *The Political Economy of Democratic Transitions*. NJ: Princeton University Press.
- Henderson, Karen. 2005. *Back To Europe: Central And Eastern Europe And The European Union*. Taylor & Francis e-Library.
- Huntington, Samuel. 1993. *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Janse, Ronald. 2018. "The evolution of the political criteria for accession to the European Community, 1957–1973." *European Law Journal*, 24 (1): 57–76.
- Karatnycky A. et al. 1997. FREEDOM IN THE WORLD: The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties, 1996–1997. *Freedom House*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/Freedom_in_the_World_1996-1997_complete_book.pdf.
- Lipset, Seymour Martin. 1959. "Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy." *The American political science review* 53 (1): 69–105.
- Lust Ellen. 2015. *Unwelcome change: Understanding, evaluating, and extending theories of democratic backsliding*. Department of Political Science, Yale University, 115 Prospect Street, Roskenkranz Hall, New Haven, CT 06520.
- Miščević, Tanja. 2016. „Savremeni izazovi politike proširenja Evropske unije na Zapadni Balkan.“ *Politička misao*, 53(2): 133–150.
- Mudde, Cas. 2015. "The problem with populism." *The Guardian*, 17 Feb 2015, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/17/problem-populism-syriza-podemos-dark-side-europe>.
- Müller, Jan-Werner. 2015. "Should the EU Protect Democracy and the Rule of Law in Member States?" *European Law Journal*, 21 (2): 141–160.
- O'Donnell, Guillermo, Philippe Schmitter, and Laurence Whitehead. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Johns Hopkins University Press.
- Pech, Laurent. 2016. "The EU as a global rule of law promoter: the consistency and effectiveness challenges." *Asia Europe Journal*, 14 (1): 7–24.
- Powell, Charles. 2015. *The Long Road to Europe: Spain and the European Community, 1957-1986*, Working Paper, Elcano Royal Institute. <https://www.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2021/11/dt9-2015-powell-long-road-europe-spain-european-community-1957-1986.pdf>.

- Pridham, Geoffrey. 1991. „*Encouraging Democracy: The International Context Of Regime Transition In Southern Europe.*“ St. Martin’s Press.
- Pridham, Geoffrey. 2005. “The European Union’s Democratic Conditionality and Domestic Politics in Slovakia: The Meciar and Dzurinda Governments Compared.” *Europe-Asia Studies*, 54 (2): 203–227. doi: 10.1080/09668130120116583.
- Pridham, Geoffrey. 2006. “European Union Accession Dynamics and Democratization in Central and Eastern Europe: Past and Future Perspectives.” *Government and Opposition*, 41(3): 373–400.
- Prime Minister’s Office [Hungary]. 2014. “Prime Minister Viktor Orbán’s Speech at the 25th Bálványos Summer Free University and Student Camp”, 26 July 2014, Tusnádfürdő (Băile Tușnad), Romania, <http://www.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/prime-minister-viktor-orban-s-speech-at-the-25th-balvanyos-summer-free-university-and-student-camp>.
- Richter, Swen, and Natasha Wunsch. 2019. “Money, Power, Glory: The Linkages Between EU Conditionality and State Capture in the Western Balkans.” *Journal of European Public Policy* 27 (1): 41–62.
- Rupnik, Jacques. 2012. “Hungary’s illiberal turn: how things went wrong.” *Journal of Democracy*, 23(3): 132–37.
- Sadurski, Wojciech. 2003. “Accession’s Democracy Dividend: The Impact of the EU Enlargement upon Democracy in the New Member States of Central and Eastern Europe.” *Yearbook of Polish European Studies*, 7/2003: 33–72. doi: 10.1111/j.1468-0386.2004.00222.x.
- Schimmelfennig, Frank, Stefan Engert and Heiko Knobel. 2003. “Costs, Commitment and Compliance: The Impact of EU Democratic Conditionality on Latvia, Slovakia and Turkey.” *Journal of Common Market Studies*, 41 (3): 495–518.
- Schimmelfennig, Frank, and Ulrich Sedelmeier. 2005. “Introduction: Conceptualizing the Europeanization of Central and Eastern Europe.” In *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, ed. Frank Schimmelfennig, and Ulrich Sedelmeier, 1–28. Ithaca: Cornell University Press.
- Schlipphak, Bernd, and Oliver Treib. 2016. „Playing the blame game on Brussels: the domestic political effects of EU interventions against democratic backsliding.“ *Journal of European Public Policy*. doi: 10.1080/13501763.2016.1229359.
- Schneider, Eleonora. 1997. ‘Quo vadis, Slowakei? Von der eingeleiteten Demokratie zum Autoritarismus?’ (*Köln: BioSt, Berichte* 36/97

- Sedelmeier, Ulrich. 2019. "The European Union and democratization in Central and Southeastern Europe since 1989." In *Central and Southeast European Politics Since 1989*, eds. Sabrina Ramet and Christine Hassenstab, 539–562. Cambridge: Cambridge University Press.
- Serhan, Yasmeen. 2020. "The EU Watches as Hungary Kills Democracy." *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/04/europe-hungary-viktor-orban-coronavirus-covid19-democracy/609313/>.
- Sitter, Nick, and Elisabeth Bakke. 2019. "Democratic Backsliding in the European Union", *Oxford Research Encyclopedia of Politics*.
- Sitter, Nick, Agnes Batory, Joanna Kostka, Andrea Krizsan, Violetta Zentai. 2016. *Mapping Backsliding in the European Union*, TransCrisis Policy Brief D.1, Budapest: Central European University.
- Than, Krisztina. 2015. "Hungary's Orban warns of 'democracy crisis' in Europe over migrant quotas." *Reuters*. <https://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-hungary-orban-idUKKCN0SO11820151030>.
- Transparency International Hungary. 2020. The State of Emergency Must Be Limited in Time – says Transparency International Hungary. <https://transparency.hu/en/news/the-state-of-emergency-must-be-limited-in-time-says-transparency-international-hungary/>.
- Vachudova, Milada Anna. 2005. *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration After Communism*. Oxford: Oxford University Press.
- Verney, Susannah. 2006. "Justifying the Second Enlargement: Promoting Interests, Consolidating Democracy or Returning to the Roots?" In *Questioning EU Enlargement: Europe in Search of Identity*, Hellen Sjursen ed. London: Routledge.

Ivan Milovanović
Faculty of Political Sciences, Belgrade

DEMOCRACY AS A CHALLENGE TO THE ENLARGEMENT OF THE EUROPEAN UNION - THE CASE OF THE CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Resume

This paper aims to point out how democracy has found its place in the European Union's Enlargement Policy and what are the outcomes of the search for appropriate democratic standards in the enlargement process. The author takes the example of the Central and Eastern European countries and, making a distinction between the pre-accession and post-accession processes, tries to point out all the advantages, disadvantages, and problems that the European Union faces in trying to create a community of states based on uniform democratic principles. What the author notices is the unpreparedness, but also the unwillingness of the European Union to act in conditions of violating democratic principles. This is especially reflected in the example of certain countries that joined after the Great Enlargement and thus reached their political goal – membership. While positive outcomes have been observed during the accession process, with the accession to the European Union, its hands are almost tied, while the countries of Central and Eastern Europe are gradually slipping on a thin democratic basis. In conclusion, the European Union, on the one hand, acted opportunely, consciously allowing such jumps, but also it lacks institutional instruments, as well as the political will to try and solve such problems.

Keywords: democracy, enlargement, crisis, European Union, Central and Eastern Europe*

* Овај рад је примљен 28. јануара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

ИСТОРИЈСКО ПОДСЕЋАЊЕ

227

Салих Селимовић

ДАНАК У КРВИ (ДЕВШИРМА)

239

Јован Пејин

СВЕТИ БОЈ ЗА ИСТИНУ

261

Огњен Вујовић

ПОПУЛИЗАМ И РАЂАЊЕ ИМПЕРИЈЕ – ЦЕЗАР
И ЊЕГОВО ПОЛИТИЧКО НАСЛЕЂЕ

*Салих Селимовић**
Сјеница

ДАНАК У КРВИ (ДЕВШИРМА)**

Сажетак

О девширми или данку у крви, аџами огланима и јаничарима писано је доста на основу историјских извора и наше и стране провенијенције. Многи наши историчари су се бавили овом темом као једним од најтрагичнијих процеса који су се дешавали у нашим земљама у првим вековима Османлијске владавине. Разуме се, да су се тиме бавили и бројни турски научници настојећи да томе дају значај једног оправданог процеса у време турско-османске империјалне експанзије ипак признајући да то по шеријату и Кур'ану није било дозвољено. Писано је и слободном нарацијом као што су често чинили књижевници и публицисти. Свако је имао неки свој поглед на ту специфичну појаву насталу на Оријенту коју су у наше земље донели Турци Османлије као освајачи и вишевековни окупатори. Овај рад је део ауторовог истраживања узрока и последица исламизације на српском етничком и и културном простору чему су значајно допринели девширма или данак у крви, аџами оглани, јаничари, турски високи државни и верски функционери који су били пореклом из наших крајева.

Кључне речи: данак у крви, аџами оглани, јаничари, робови, Турци Османлије

* Историчар

** Рад је у скраћеној верзији публикован у зборнику „Српска слободарска мисао“ број 105, СРС, Београд, 2018.

Данак у крви или девширма¹ је специфичан систем узимања, школовања и служења султана исламизиране хришћанске мушке деце у турско-османској држави до почетка 17. века. Девширма је био тежак и нехуман облик опорезивања хришћана у Османској Империји који је, највероватније, замењивао главарину или цизију.² То се посебно односи на Румелију или Балканско полуострво (стари назив Хем). Деца су узимана, можда је тачније рећи отимана, јер сигурно родитељима, посебно мајкама, није било лако добровољно давати своју мушку децу. Прави циљ је био да се та најспособнија и најздравија хришћанска деца образују у потпуно турском и исламском духу и безрезервног стављања у султанову службу као његови верни робови (кул), дворски пажеви, ацами оглани, каснији јаничари од којих ће многи бити високе војне старешине и управни функционери као што су санџак-бегови, беглер-бегови, паше и везири као и представници високе уleme. Турски научник Јазициоглу је још у 14. веку писао „да султан може себи обезбедити положај једино ако располаже благајном и робовима“ (Иналџик 1974, 110). Опет, неки други учењаци су сматрали да владар може да себи обезбеди сигурну власт ако је праведан и ако води рачуна о сиромашном народу. Познати европски политички теоретичар Макијавели је констатовао „да је Османско Царство апсолутистичка монархија заснована на робовском систему“. Османлијско Царство је свакако било теистичка и милитаристичка држава са специфичностима феудалног друштва које су карактерисале тадашњи Исток (Левант), а посебно исламски свет у фази експанзије ислама.³ Тадашњи турски феудални систем није био заснована на крвном племићком наслеђу као што је то био случај у Европи. Зато у тадашњој Турској и није створена наследна аристократија као што је постојала у Европи. Османска Турска је у том процесу војне и територијалне експанзије била и водећа исламска земља са доста задржаних шаманистичких верских традиција (Селимовић 2018, 101).

1 Данак у крви, прикупљање здраве мушке хришћанске деце за јањичарски корпус и пажеве за султанов двор (ичоглан, ацами оглан). Сама рач девширма значи одабрати, изабрати. То „прикупљање“ хришћанске деце је било својеврсно насиље. За родитеље је то био страشان емотиван ударац и губитак. Који то родитељ има вишак мушке деце када је у условима тадашњих пољопривредних радова била веома потребна мушка радна снага. Осим тога одведено дете је одмах исламизирано (потурчено и одвојено од свог народа) и у породици је најчешће сматрано изгубљеним. Касније су узимана и муслиманска деца па је данак у крви изгубио свој смисао, јер муслиманска деца нису могла по шеријату да буду робови.

2 Сама реч девширма, тур.*devsiime*, значи бирање, сабирање.

3 Турски феудализам се доста разликовао од тадашњег европског феудализма.

Према нашој историографији насилно купљење хришћанске мушке деце први је увео османски султан Мурат I око 1365. године. Међутим, познати немачки турколог Бабингер је сматрао да се тај обичај почео уводити још за време султана Орхана I (1326-1359). Има доста историчара који тврде да је девширма или данак у крви дефинитивно установљена тек после познате битке код Ангоре 1402. године између Турака Османлија и Монгола.⁴ Тим првим султанима и Османској Турској, која је била у сталној експанзији, увек је недостајало нових војника, посебно јаничара и ичоглана. Османско царство је и раније имало праксу узимања посебно изабраних војника и младих цивилних заробљеника од поражене стране у своје редове, заправо за потребе султановог двора и војске (јаничара). То су, у ствари, били султанови робови (Иналцик 1974, 110-111). Тај систем робовске војске имали су и владари у тадашњим Египту и Ирану (109). У свом делу Јаничарева успомене, Константин Михаиловић из Островице, између осталог, пише: „...А цар, (султан Мехмед Фатих) стојећи пред вратима (град Ново Брдо на Косову), бирао је младиће на једну страну, а женску чељад на другу страну... младиће је узео себи за јаничаре, а послао их је у Анатолију, преко мора...“ (Михаиловић 1959, 36). Хришћанска деца су девширмом најчешће купљена у новоосвојеним хришћанским земљама, а посебно из Румелије или данашњег Балканског полуострва.⁵ Узимана су српска, грчка, албанска хришћанска, хрватска, бугарска, а међу њима је било деце и робинја и из Русије, Украјине.

Девширма (тур.*devsirme*), тј. данак у крви, како је остало у народној традицији, је била нова војна организација и робовска појава. То је било у складу са турским средњовековним феудалним правом, али је било у супротности са Кур`аном и Шеријатом. Међутим, султани су неретко кршили Шеријат и своје и државне интересе стављали у први план. Они то нису радили само по питању девширме већ су кршили и Кур`ан када је била у питању исламизација граничних и војностратешких подручја Царства. Према томе, девширма је била својеврстан порез у природи или у крви, као што је већ речено Девширмом се требао осигурати довољан

4 Тада су се код Ангоре (садашња Анкара) сукобиле војске султана Бајазита Јилдрима и монголског кана Тамерлана, Тимур Ленка. У тој битки Турци Османлије су доживели тежак пораз, а султан Бајазит је био заробљен. У заробљеништву се тешко разболео и као заробљеник умро. У тој битки је учествовао и српски деспот Стефан Лазаревић као турски вазал кога је сурови Тамерлан заробио, али и пустио да се са остатком своје војске из Самарканда врати у Србију иако је скоро све друге заробљенике тада погубио.

5 Балкански део Турске су Турци називали Рум, Румелија, а турски султани су себе сматрали наследницима царава Источног римског царства.

контигент нових младих, способних и лојалних војника, државних службеника и улеме, али и државних великодостојника и високих војних старешина који су именовани из тих редова (бегови, паше, везири, велики везири). Они су били потпуно зависни од султана, јер су били његови робови који су веома ретко били ослобађани, и то само за неке изузетно велике и важне услуге господару или посебне заслуге у ратовима. За непослушност и за грешке су строго кажњавани. За издају је следила смртна казна, а имовина осуђеног је конфискована у корист Двора или увакуфљавана. Такве строге мере су примењиване и према везирима и великим везирима који су именовани из ових редова без обзира што су неки били и султанови зетови, домазети (на турском *damat* - зет). Међутим, Порта (турска влада, двор, капија) је девширму ипак сматрала само као тешки ванредни намет на хришћанску рају. Статус робова су имали и они ичоглани које је султан понекад поклањао својим пашама и везирима. Највећи број покупљене хришћанске деце после исламизирања и школовања је распоређиван у јаничаре и слани су у њихове велике гарнизоне у Истанбулу, Једрену и другим великим турским градовима.

У почетном периоду су девширмом или данком у крви узимана само деца немуслимана, заправо хришћана.⁶ Девширма није примењивана према Јеврејима и Јерменима. Касније су узимана и деца босанских и албанских муслимана као и муслиманска деца из кавкаског племена Абаза (Имамовић 2007, 142). Ти јаничари и ичоглани из муслиманских редова су у документима називани *potur öglan* или *sunetli öglan*. Историчар Мустафа Имамовић пише да су та деца и дечади муслимани из Босне и од Албанаца и Абаза са Кавказа узимани уз пристанак родитеља. Први султан који је почео узимати и муслиманску децу из тада ретких муслиманских породица у јаничаре (тур. *yeniceri*) из наших крајева био је Мехмед II Фатих (1451-1481). У ствари, та деца која су узимана у аџама оглан, аџама оџак (тур. *acemi öglan*)⁷ постајала су робови и нису могла самостално да одлучују о својој судбини ни када су као одрасли и школовани људи добијала одређене службе уколико нису од султана, великих везира, везира и других велможа добила слободу. Давање слободе свом робу се у исламу сматрало добрим делом (Хити 1973, 178). Ипак, и поред тога, далеко највећи број никада није

6 У Османском царству сви становници који нису били муслимани сврставани су у исту категорију као „немуслимати“. То се да лепо видети и у честим турским пописима.

7 Под појмом аџама оглан подразумевала су се и деца сирочад која су остајала без родитеља па су купљена у време девширме.

добио слободу. Највећи број те деце су постајали јаничари, нова војска, чувена султанова пешадија наоружана ватреним оружјем. У то време то је била најбоља војска у Европи. У првом периоду јаничари нису могли да се жене. Касније им је то дозвољено, али су могли да се жене само муслиманкама. Први султан који је то дозволио јаничарима био је султан Сулејман Законодавац (Кануни, Величанствени). Према турским историчарима јаничари су били као неки полуробови, јер је у њиховим касарнама ипак било извесне слободе. Примали су плату и добијали пензије када престану да буду способни за војску слично као ветерани у Римском Царству. Јаничари су се често бунили тражећи веће плате, напредовање и боље услове живота.⁸

Деца су купљена повремено, углавном сваке треће, четврте или пете године у освојеним хришћанским земљама, заправо према потреби султановог двора и јаничарског корпуса. Деца су узимана само из сеоских средина. Нису узимани близанци и јединци или ожењени старији дечаци. Узимана су деца од осам и дечаци од 18-19 година. Најчешће непогрешиво су узимана физички најразвијенија, најздравија и најинтелигентнија деца. Деца и дечаци су насилно узимани од својих родитеља. Наш познати историчар Радован Самарџић је на основу старих записа констатовао да је спровођено насиље код узимања хришћанске мушке деце. Због тога су неки родитељи крили ту децу, сакатили прсте десне руке, склањали у планине или ван турске територије, уцртавали крст који се није могао избрисати, давали мито па чак и дечаке женили како би их сачували од девширме (Самарџић 1982, 18-19). Имало је појединачних случајева да су родитељи и давали децу добровољно због великог сиромаштва и глади која је настајала за време ратова, буна, куге. Познати историчар Богумил Храбак износи прве изворе о данку у крви на нашим просторима. О томе Храбак пише: „Први податак о узимању аџамиоглане у нашим земљама даје ферман султана Мехмеда II од 24. септембра 1472. У ферману се јавља дубровачкој властели да је наређено војводи Хамза-бегу да по повереној му области збере „влашке момке“; да Дубровчани не дозволе да се какав Влах или Влашић сакрије на њиховом подруљу нити да преко њихове земље пребегне“ (Храбак 1959, 183). Према

8 Јаничари, јањичари су били нова и стајаћа турска војска за разлику од ранијих племенских војних формација. Формирана је од исламизираних и обучених хришћанске деце која су повремено купљена. Та војска је била пешадија и била је лична султанова и дворска гарда. Наш познати музичар и певач Предраг Цуне Гојковић је певао једну лепу и емотивну песму „Јаничар“ која дочарава сву тежину те наше трагедије у почетним вековима турско-османске владавине.

овом султановом ферману је јасно да су тада хришћанска деца и младићи насилно узимани.⁹

Султан је својим ферманом именовоа по једног опуномоћеника и по једног јаничарског официра за сваку провинцију (обично санџак или вилајет). У локалним условима је девширма обављана под контролом локалног кадије и сеоског спахије уз асистенцију сејмена (нека врста жандармерије). Постојала су два центра где су довођена скупљена деца. Ти центри су били у Једрену на нижем и на вишем нивоу у Истанбулу. Након довођења у те центре деца су дељена у две групе. Једни су одмах по првој селекцији слани по Анадолији како би учили језик, обичаје и исламску веру служећи код сељака и других грађана. У ствари, деца су прво превођена у ислам (Зиројевић 2007, 77-78). Они који су имали одличне психофизичке и интелектуалне способности и који су показали успех у обуци и учењу брзо су упућивана у Истанбул и у султанов двор (сарај) као ичоглани, тј. пажеви или дворани. Тада су деца распоређивана у дворску канцеларију (писарницу), ћилер (оставу), хазну (благајну), медресу (верску школу), а неке би слали у војне касарне које су најчешће биле јаничарске касарне или логори. Та селекција је најчешће била непогрешива. Најинтелигентнију и најписменију децу су слали у дворску школу која је давала велико образовање. Могло би се рећи да је та школа тзв. Ендерун била нека врста војне академије или факултета која је давала доста широко образовање. Учили су се језици турски, арапски, персијски, затим калиграфија, математика, књижевност, исламска теологија, шеријат. Велика пажња је посвећивана и војним знањима и физичкој спремности. После првог дела обуке у Једрену деца су тек тада постајала кандидати за јаничаре или за Ендерун, што би се могло са турског превести као питомци или кадети. Они у Ендеруну су називани и „султанови синови“. Школовање и војна обука у тој школи су спровођени у целодневној настави и са великом дисциплином и веома ограниченом лично слободом. Султани су посвећивали велику пажњу школовању, здрављу и напредовању те деце, његових робова. Чак су понекад и сами учествовали у њиховој селекцији којом се долазило до оних који су били најспособнији и најобразованији. Ипак, главни циљ ове специфичне дворске школе је био да се код те деце и младих усади слепа послушност и верност султану, јер су они планирани да у држави заузимају највише и најзначајније положаје (Иналџик 1974, 113). Султанов двор је био

9 Султанови фермани и други акти његовог двора, порте као и прецизни турски пописи су историјски извори првог реда.

центар из којег се владало некада моћном Османском империјом. Све је полазило из овог двора, јер су на све важније положаје у држави именовани султанови робови или слуге (ичоглани, пажеви, дворани). Као што је већ речено, то је био специфичан источњачки робовски или кул систем који је дуго био темељ моћи тадашње Османске империје (Алибашић 2005, 152). Више слободе су имали они који су после прве селекције слани у Јаничарски или Адемијски корпус, али тада нису могли бити продавани или поклањани.¹⁰ Они су тада постајали само султанови војници или гардисти које је он хранио и плаћао. Према томе, јаничари су били прва професионална војска у Европи после Римске империје.

После завршеног школовања у Ендеруну (Једрене), а посебно у Истанбулу, већ одрасли и образовани, могли су после успешне праксе и истицања у ратовима, који су били веома чести, да добијају високе положаје у двору, администрацији, војсци, судству, финансијама, или као верски достојанственици (улема). Та висока улема је углавном школована у султановој верској школи, познатој као Илмија. Ипак, већина њих није могла да остане на султановом двору већ су добијали службе и имања широм Османског царства или су поклањани високим државним функционерима. Неки су постајали спахије и распоређивани су у султанову коњицу. Једни су као султанов поклон додељивани великим везирима, везирима, пашама, али су најчешће и даље остајали у робовском статусу и само због неке велике заслуге су могли добити личну слободу. Они који су задржани на двору као дворски пажеви били су најспособнији и постављани су на дворска звања и високе државне и војне дужности. Често су именовани за санџак-бегове, беглер-бегове, паше, везире и велике везире, затим друге високе државне чиновнике и верске поглаваре. Од деце из данка у крви је било највише санџак-бегова, беглер-бегова, паша, везира, великих везира и високих верских достојанственика у периоду од 15. па све до краја 17. века.

О овој теми можемо указати на још неке интересантне податке са сајта *Wikipedia*. Данак у крви или девширма као древни обичај на Истоку је почео да се постепено урушава још за владавине султана Сулејмана Величанственог (канунија или законодавца), јер је он дозволио јаничарима да се жене, али само са муслиманкама. Други ударац том занимљивом турско-османском систему робова, јаничара и аџаи оглана је нанео Сулејманов син и наследник султан Селим II када је дозволио да се деца јаничара могу примати у јаничаре.

10 Јаничарски корпус је основан после освајања Адријанопоља (Једрена, Едирне) 1362. године за време султана Мурата I. Командант корпуса је био јаничарски ага.

Од тада је девширма ретко обављана, јер је као таква постајала све мање потребна. Крај девширме је убрзан када су од 1582. године и званично муслиманска деца, а поготово од када су деца јаничара, узимана у аџами оглане и јаничаре. Зато је од тада тај нехумани, не канонски и не Кур'ански обичај постао потпуно обесмислен (Зиројевић 2007, 99). Данак у крви је и формално укинут одлуком султана Мехмеда IV 1649. године. Јаничари који су сада регрутовани на сасвим други начин постајали су све бројнији и непослушнији. Јаничарски или Аџемијски корпус постао је проблематича за мирф и ред у Царству. Јаничари су дизали честе и крваве буне, тражили веће плате, уцењивали па чак смењивали и убијали султане. Султан Махмуд II успео је да укине јаничарки ред тек 1826. године, што је у Истанбулу довело до великог крвопролића када је друга султанова војска морала да побије неколико хиљада побуњених јаничара.¹¹ Од те 1826. године године у Турској је установљена редовна војска која је позната као низам.

Није утврђен тачан број покупљене хришћанске деце у периоду када су она купљена, тј. од краја 14. до почетка 17. века. Према неким историчарима тај број се креће од 200 000 до 300 000 дечака.

Девширма је био најтежи облик пореза за хришћане. Зато се у народу тај сурови намет и називао „данак у крви“. Нико ме се радо нису давала деца, поготово мушка, и то она најздравија и најспособнија. Осим емотивног родитељског и породичног разлога мушка деца су била веома потребна и као радна снага у сеоским домаћинствима с обзиром на тадашња средства за рад и саму технологију производње. Такође, тешко је родитељима падала и промена вере, јер се тада сматрало да је то дете заувек изгубљено. Родитељи су чак крили и сакатили децу само да их не би Турци насилно одвели. Деца су без свог пристанка превођена у ислам и одрођавана на разне начине, мада је било и оних који нису заборављали своје родитеље и свој завичај. Као репрезентативан пример сећања на завичај и српско порекло најчешће је навођен Мехмед-паша Соколовић Соколи (1505-1579).¹² Мехмед-паша

11 Према неким подацима у том крвавом обрачуну у Истанбулу 1826. године убијено је око 6 000 јаничара.

12 Први турски велики везири српског порекла били су Махмуд-паша Анђеловић за време султана Мехмеда Фатиха и Ахмед-паша Херциговић који је био најмлађи син Стефана Вукчића Косаче. Он је као дечак узет у таоце, али је прешао у ислам, напредовао у школовању и успео се на тако висок положај. Пет пута је био именован за великог везира, што се није десило ни са једним великим везиром у Османској империји. Био је и ожењен Шахзадом, кћерком султана Бајазита II. Било је великих везира који су били и хрватског порекла као што су Рустем-паша и Кујуц Мурат-паша.

је био велики везир 14 година и служио је три султана што није доживео ни један велики везир у Османском царству. Био је ожењен Есмом (*Ismihan*), кћерком султана Селима II. Девширма није била прописана шеријатом, али су султани имали моћ да то не поштују као што неки од њих нису поштовали ни Кур'анску забрану насилне исламизације која је спровођена у девширми, као што је већ речено. Муслимани су имали други однос према том систему аџами оглана, султанових робова, као и према јаничарском оџаку. Они су чак радо давали своју децу у аџами оглане и младиће у јањичаре, јер нису мењала веру ни обичаје, а могли су да напредују до високих положаја и дођу до великих богатстава што је и целу породицу и блиске сроднике доводило у повлаштен и материјални и друштвени положај (Селимовић 2028, 81).

Наш нобеловац Иво Андрић је у свом великом књижевном делу „На Дрини ћуприја“ пластично описао део судбине аџами оглана Мехмед-паше Соколовића, најмоћнијег турског великог везира и градитеља чувеног моста на Дрини у Вишеграду симболизујући обострану повезаност Србије и Босне.¹³ Овај турски велики везир је био 14 година на том положају и служио је три султана. Био је најмоћнији човек у Османској империји тог времена. Други наш човек Ахмет-паша Херцеговић је једини велики везир који је био пет пута именован на ту високу функцију која је била највећа после султана.¹⁴

Међу познатим великим везирима покупљеним девширмом можемо овом приликом поменути следеће: Махмуд-паша Анђеловић (Србин), Јунус-паша (Бугарин), Рустем-паша (Хрват), Ибрахим-паша Паргалија (Грк), Рум мехмед-паша (Грк) и многи други.

13 Бајо, Бајица Соколовић, каснији Мехмед-паша Соколовић, је био чатац у манастиру Милешеву и као писмен дечак је одведен у Једрене где је исламизиран. После је одведен у султанову дворску школу где се веома истакао у образовању и способностима. Веома брзо је напредовао и на крају је завршио као велики везир који је служио три султана и одржао се на тој високој државној функцији више од 14 година. Ниједан велики везир није био толико година непрекидно на том положају. Мехмед-паша Соколовић је био султански зет.

14 Стефан Херцеговић, каснији Ахмет-паша Херцеговић, је био син херцега Стефана Вукчића Косаче. Одведен је као таоц у Једрене где је исламизиран и касније одведен на дворску школу у Истанбул. Као веома способан и образован брзо је напредовао и неколико пута је био именован за великог везира. Био је и султански зет.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Иналцик, Халил. 1959. *Османско царство - класично доба (1300-1600)*. Београд: СКЗ.
- Михаиловић, Константин. 1959. *Јаничарева успомене или турска хроника*. Београд: Споменик САНУ, CVII.
- Самарџић, Радован. 1982. *Мехмед-паша Соколовић*. Београд: Народна књига.
- Селимовић, Салих. 2018. *Девширма или Данак у крви*. Београд: СРС.
- Селимовић, Салих. 2018. „И наши муслимани су „Аллахови хришћани“, у: *Да будемо оно што јесмо*. Београд: Српска радикална странка 2018.
- Храбак, Богумил. 1959. „Дубровачки подаци о данку у крви“. *Историјски записи*, година XII, свеска 3-4, Титоград.
- Alibašić, Ahmet. 2005. *Historija Osmanske države (hrestomatija)*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Hiti, Filip. 1973. *Istorija Arapa – drugo izdanje*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Imamović, Mustafa. 2007. *Historija Bošnjaka*. Novi Pazar: CBS.
- Zirojević, Olga. 2007. *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd.

Salih Selimović

Sjenica

DEVSHIRME OR DEVŞIRME

Resume

O devshirme or tribute in blood, adžami Oglan and Janissaries much has been written on the basis of historical sources and our and foreign provenance. Many of our historians have dealt with this issue as one tragic process. It is understood that they were doing and many Turkish scientists trying to give it the character of a legitimate process at the time of the Turkish-Ottoman imperial expansion, however, recognizing that this Shariah and Quran' anu not allowed. It is written and free narration as they often did the scribes. Everyone had some of your views on this specific phenomenon caused by the Orient in our land brought the Ottomans as conquerors and invaders many centuries. This work is part of the author's research into the causes and consequences of Islamization in the Serbian ethnic and national space which have significantly contributed to devshirme, adžami Oglan and janissaries.

Keywords: tribute in blood, adžami Oglan, Janissaries, slaves, Turks.*

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

*Јован Пејун**
Београд

СВЕТИ БОЈ ЗА ИСТИНУ

Савремени Хрвати, верници, одлазе на мисе у катедралу посвећену Богородици у Загребу, устројене на темељима задужбине мађарских краљева, Сент Иштвана и Сент Ладислава из 11. века. Верници и ходочасници долазе у катедралну задужбину Сент Иштвана и Сент Ладислава као у маузолеј контраверзног надбискупа, осуђеног ратног злочинца, потоњег кардинала др Алојзија Степинца. Циљ ходочасника је да приме од Степинчевих мошти светост.

Надбискуп – ратни злочинац, истина није никог лично убио али је као шпански Велики инквизитор Томас де Торкемада у 16. веку, одобрио убиство читавог једног народа, Срба а са њима и Јевреја, и тако посредно учествовао у њему. Када помињемо „случај Степинац“ да поменемо и писмо патријарха српског Иринеја, папи Франциску 2014. године, да оно што је познато из садржаја писма поредимо са речима Достојевског и његовог описа какав би био сусрет Великог инквизитора да се одиграо са Исусом, у затворској ћелији, у Севиљи након његовог хапшења по наређењу самог инквизитора. Да подвучемо, значај писма које је патријарх Српске православне цркве Иринеј послао папи Франциску поводом афере „ратни злочинац Степинац - светац Римокатоличке цркве” управо пред чином канонизације кардинала, првог Хрвата на челу Цркве у Хрвата је немерљив. Папа Франциско није одговорио патријарху српском питањем: „Што си послао писмо? Да ми сметаш?“, као што је Велики инквизитор поставио питање Исусу: „Што си дошао? Да ми сметаш?“

Папа Франциско, свестан чињенице да је хришћанство зачето, развило се и развијало на истоку око града Јерусалима, а затим Цариграда и Рима, као зналац библијске приче о братубиству, браћи Каину и Авељу, заједно са причом о геноциду над Србима 1941-1945. Године, одложио је решење о канонизацији кардинала др Алојзија Степинца и предложио да мешовита православно-римокатоличка комисија Српске православне цркве и Бискупске конференције

* Архивски саветник.

Цркве у Хрвата прво утврде стање ствари о активности надбискупа загребачког Степинаца као Богослужитеља.

Стање треба да се утврди на основу чињеница из архивске грађе, анализе писаног материјала и бројности материјалних остатака жртава који пружају доказе о ратним злочинима проистеклих из његовог рада са паством и сарадње са свештенством и редовништвом на територијама АВНОЈ-евске Хрватске и српских територија које је Независна држава Хрватска држала под окупацијом 1941-1945. године од којих неке држи и данас.

Став папе Франциска, да се формира међуцрквена комисија, је позив јавности, римокатоличкој и православној као и профаној, у земљама Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини као и иностраним силама да посвете пажњу контраверзном кардиналу, да се укључи већи број лица у проучавању геноцида над Србима, Јеврејима и Циганима/Ромима у ратној држави Хрвата 1941-1945. Ово је позив да се проучи непосредно учешће Хрвата као народа и Цркве у Хрвата на челу са загребачким надбискупом др Алојзијем Степинцем, председником Бискупске конференције у геноциду и њихов значај у систему сила Осовине установљен на простору бивше Југославије 1941-1943, до капитулације Италије а затим до краја рата у Европи маја 1945. године.

Међуцрквена комисија формирана је 2014. године. Донети су закључци, али посао још није завршен. Питање какав је био Богослужитељ др Алојзије Степинац још није добило одговор.

Заговорници идеје „Степинац светац“ улогу надбискупа загребачког у геноциду над православним Србима који је одјекнуо Светом по бестијалности не помињу у Каптолу. За ову групу римокатоличких прелата, злочин геноцида над Србима, холокауста над Јеврејима и порамоса над Циганима/Ромима у којем је посредним путем својим благословима и опроштојем грехова злочинцима учествовао надбискуп Загеба (1935-1952), председника Бискупске конференције Хрвата, а потом кардинала до смрти 1960. године, не постоји.

Несхватљиво је да часници у загребачком Каптолу буду часни када једног осуђеног ратног злочинца проглашавају за светог. Свесни су да је починио страشان злочин подстрекавањем чланства Чисте католичке акције, организације коју је он лично створио и која је дејствовла у хрватском друштву по његовим упутствима. Поред реченог др Алојзије Степинац одржавао је пријатељске односе са Андријом Артуковићем, министром унутрашњих послова Независне државе Хрватске, такође ратним злочинцем, са којим се

често састајао и водио дуге разговоре после којих су следили таласи нових покоља Срба у логорима или етничко чишћење на терену.

Јевреји који су били релативно малобројни у хрватском националном „мелтинг поту“ су брзо уништени или су пребегли у италијанску окупациону зону. Остао је један мали број у Загребу, док су у Осијеку они који нису успели да се склоне у Мађарску, завршили у логору у оближњем Ђакову. Јевреји из Вараждина, Славонског Брода, Карловца, Сиска, Сарајева и Бања Луке скоро сви су убијени. Каптол, поред игнорисања злочина геноцида над Србима, Јеврејима и Циганима/Роџима као народима, износи разне тезе и разлоге о Степинчевој светачкој мисији у времену злочина и смрти 1941-1945, прелазећи мирно преко чињенице да је Степинац у суштини, без обзира на образовање, био обскурна личност чија је хришћанска свест, без духовности, била заробљена професионалном и националном мржњом.

„Црква у Хрвата“ програмирала је римокатолике вернике Хрвате и „нове Хрвате“, односно хрватски национални „мелтинг пот“, да заузму став о надбискупу, потоњем од 1952. године кардиналу, Степинцу као мученику борцу за Хрватску и веру у првој држави Хрвата после хиљаду година. Прелати у загребачком Каптолу прогласили су га за милосрдника према прогоњеним и навели, односно подвлаче малобројне примере указане помоћи о његовој морално-верској мисији као првосвештеника „Цркве у Хрвата“. Ово је питање свих питања у којем су се прелати сударили са истином. Помоћ и спашавање логорисане српске деце 1942, под страхом од усташа, започеле су загребачке Немице на челу са Дианом Будисављевић на основу вести о њиховој жалосној судбини. Срећом Немци из Рајха, на служби у НДХ, стали су уз њих па се и Степинац после нећкања невољно придружио. Немају чињенице да се супроставе истини о злочину која је оптужујућа.

Истина јасно показује своју подршку кроатонацистима, усташама и римокатоличкој руљи коју су водили бискупи, жупници, сеоски и градски и редовници фратри. Њима је помагала римокатоличка омладина организована у Чисту католичку акцију под високим покровитељством надбискупа Степинца лично. Његова подршка овој верски и културно неартикулисаном, у суштини примитивној маси, је најзначајнија у прогону Срба и Јевреја. Подршка надбискупа прогону, дата је садржајем „Католичког листа“, органа загребачке надбискупије и окружницама намењене пастви није била мала. Лист је често објављивао антисрпске и антиправославне чланке. Паства, хрватски народ, подстакнут овом

пропагандом је у име вере изводила и извршавала стравичне злочине геноцидног карактера над православним Србима и Јеврејима којима су придодали Цигане/Рома. Каптол подршку надбискупа Степинца, овој гладној, примитивној и нимало верујућој руљи, представља као католичку врлину борца за веру и потоњег страдалника. Зато Каптол ангажује историографију само да би спасао „свеца“ и његову подршку пастви.

Све речено папа Франциско зна, а како жели да смири раскол у цркви настао 1054. године и поделу на источно и западно хришћанство, очекује од Српске православне цркве јаке и озбиљне чињенице о уништавању верног православног народа и отимању његове територије што је био и остао циљ политике „Цркве у Хрвата“ и државе.

Злочин, да подвучемо, извршен од НДХ, као државе, одражава хиљадугодишњу тежњу савремене елите хрватског народа и није био злочин само државних органа као представника државе: то је био злочин „Цркве у Хрвата“ и њене пастве.

Начин на који је изведен, са далеко тежим последицама, подсећа на злочин 23. и 24. августа у Паризу 1572. године познат под именом Вартоломејска ноћ. Почео је у Паризу, раширио се по целој земљи и изведен је до октобра месеца исте године. Смишљен је у католичким круговима око француске краљице и имао је велик одјек у Европи.

Идеја верског рата, истребљење неверника, покољ у Паризу и Француској, невероватно је слична догађајима у бившој Југославији 1941-1945, тачније у ратној држави Хрвата формираној иза леђа сила Осовине. Покољ православних Срба унапред је смишљен много раније пре уласка Југославије у ратни сукоб са Осовином. Ратни злочинац, др Анте Павелић смислио је злочин, са програмом како да се изведе и Срби униште. Вођа Хрватске сељачке странке Влатко Мачек био је упознат са програмом али је ћутао. Надбискуп загребачки др Алојзије Степинац такође је знао од јесени 1940, знао али је ћутао.

Били су потребни услови да се овај програм оствари, а услове је створила агресија сила Осовине 6. априла 1941. године на Југославију и добро организована побуна војника и официра IV армије Југословенске краљевске војске са седиштем команде штаба у Загребу, попуњене војницима и официрима Хрватима, идејно под утицајем организације Чиста католичка акције под патронатом др Алојзија Степинца. Побуњеницима су се придружиле и јединице

краљевске морнарице попуњене Хрватима, што је заједно изазвало потпуно расуло одбране државе.

Покољ Срба цивила, мушкараца, жена, одраслих и деце, праћен пљачком имовине, почео је док је рат још трајао 8. Априла 1941, у крајевима са мешовитим становништвом. Хрвати су напали Србе, организовани у партијску паравојну формацију Хрватске сељачке странке зване Грађанска и Сељачка заштита која је након формирања Бановине Хрватске августа 1939. године добила пешадијско наоружање. Грађанска и Сељачка заштита у свом саставу имала је око 200 000 људи или заштитара.

Побуњеници Хрвати у војсци и партијску паравојска ХСС допринели су брзом слому Југословенске краљевске војске нападима на лојалне јединице у покрету које су ишле у сусрет непријатељу.

Грађанска и Сељачка заштита почиње 1935. свој развој као формација обезбеђења партијских скупова и временски се поклапа са преустројством хрватских националних друштава. Загребачки надбискуп др Алојзије Степинац је извршио окупљање и организовање националних друштава у оквиру новостворене Чисте католичке акције, пошто није могао да се меша у послове Католичке акције коју су водили фрањевци, подређени као ред самом папи, који су своје активности у Југославији започели већ 1922. године са циљем да окупе католичке лаике као део општег католичког покрета.

Постојеће католичке организације верника – омладине, студената, добротворна друштва, хорови, дилетантске дружине, чак и спортска друштва, загребачки надбискуп је објединио у Чисту католичку акцију као паралелу фрањевачкој Католичој акцији са истим политичким циљем - да се чланови придруже акцији Римокатоличке цркве и шире њен утицај у народу па и ради потискивања православне цркве и њених институција.

Главни идеолог Католичке акције био је Ханс Иван Мерц, кроатизовани Немац, редовник фрањевачког самостана Петрићевац код Бања Луке из којег је 1941. године након проглашења Независне државе Хрватске покренут покољ српске деце у школама оближњих насеља и српског живља у околини. Покољима Срба започета је на просторима западно од реке Дрине „духовна обнова“ ради успостављања националн границе, по препоруци загребачког надбискупа др Алојзија Степинца, а на основу поделе на источно и западно хришћанство проглашене 395. године када на овим просторима није било Срба нити помена о Хрватима.

Током наредних ратних година чланови Чисте католичке акције Алојзија Степинца заједно са члановима Католичке акције,

сада већ покојног, Ханса Ивана Мерца интензивно су радили на покатоличавању православних Срба и уништавању Јевреја пљачкама њихове имовине, којима су прикључили и Цигане/Роме, који нису ни убрајали у људе. „Мисију“ у независној држави Хрватској чланство ове католичке организације доживело је као поновно рађање католичке државе под благословом Хитлеровог папе Пачелија.

Двадесет осмог априла, десет дана после капитулације Југословенске војске 17. априла 1941. године, др Алојзије Степинац је позвао римокатоличко свештенство и духовништво да брани римокатоличку државу Хрватску. Ово писмо је подстакло велик број римокатоличких свештеника и редовника фрањеваца да учествују у злочинима над Србима и Јеврејима. Покољ Срба у НДХ од тада трајао је преко хиљаду сто дана. Жртве су, поред православних Срба, као што је већ речено, и Јевреји и Цигани/Роми тако да је исти био израз хрватског антисемитизма и расизма најширих размера. Овај геноцидни покољ се не тиче само Срба и Хрвата. Исти је ушао у светске анале као пример односа два цивилизацијска круга хришћанства, источног старијег и важнијег православног и западног млађег римокатоличког, у који су Хрвати уградили антисемитизам, расизам и своју замишљену националну границу на реци Дрини успостављену поделом хришћанства 395. године, када није било ни помене Хрвата ни народа ни државе. Главни носиоци идеје антиправославља били су римокатолички свештеници Цркве у Хрвата под надзором др Алојзија Степинца и редовници фрањевачког реда директно подређени папи Пију XII, који су користили моћ ратне државе НДХ, војску и полицију којима се у маси придружила већина пастве одмах по проглашењу ове државе 10. априла 1941.

Према сведочењу италијанских официра која налазимо у архивској грађи, односно њиховим рапортима вишим војним органима, понашање Хрвата као народа личи на верске погроме у Средњем веку. У Далмацији коју је обезбеђивала италијанска војска, забележено је да су погромашке сеоске и градске банде Хрвата водили жупници и фрањевачки редовници с крстом у рукама, док су за њима ишли сељаци и грађани наоружани вилама, секирама, ловачким и војничким пушкама у пратњи жена и одраслијих дечака са товарним грлима, мазгама, магарцима или коњима, упадајући у српска насеља и убијајући све оне које би затекли без обзира на пол и узраст, док је њихова пратња пљачкала све до чега је могла да дође и односила све што је могла да понесе, а оно што нису могли да однесу то су спаљивали.

Исто се дешавало у немачкој зони одговорности у којој је отимана имовина на исти начин. После оваквог „сређивања стања“ на терену, следио је „организованији“ облик. Држава је почела да врши масовну интернацију становништва у логоре у Госпићу, на острву Пагу, а од августа 1941. и у Јасеновац, једини логор смрти у Европи изван Рајха, једнак Аушвицу, који је по начину уништавања Срба, Јевреја и Рома постао симбол геноцидности Хрвата као народа.

Поред речених логора, морамо подвући значај „цепног“ логора смрти у Ђакову, седишту у ком је од 1. децембра 1941, у млину ђаковачке надбискупије основан логор претежно за жене и децу Српкиње и Јеврејке из Осијека и околине. Жене су све силоване и побијене заједно са децом. Занимљиво је да је ђаковачки надбискуп Антун Акшамовић добио одликовање од усташких власти као признање рада за Хрватску 1944, као и после рата 1959, од југословенског диктатора маршала Тита, иначе Хрвата, за рад на ширењу братства међу народима.

Покретачи покоља - римокатолички свештеници и редовници, фрањевци лично су учествовали у клању људи. Позната су имена свештеника и редовника кољача, њих 1272 од око 11000, колико је свештенослужитеља укупно било у Цркви у Хрвата. Наравно нису били сами, њима су се придружили на терену чланови Чисте католичке акције, коју је водио надбискуп Степинац, тако да је број злочинаца био неколико десетина хиљада, а чак су часне сестре и жене помагале кољаче и учествовале у клању.

Све речено, из Загреба, ћутке је посматрао надбискуп др Алојзије Степинац, председник Бискупске конференције цркве у Хрвата дуже од 1100 дана, што је много и за Балкан. Својим ћутањем, незапажено је учествовао у великом злочину.

По свим нађеним и до сада објављеним документима из архива НДХ и њених савезника Италије и Немачке, злочин над Србима, Јеврејима и Циганима/Ромима извршен је са предмишљајем. Предумишљај потврђују и документи везани за активност загребачког надбискупа Алојзија Степинца што се јасно види из његовог дневника и архивске грађе настале његовом руком или у његовој близини од стране његових најближих сарадника. Какав је интерес Ватикана, центра духовне моћи каква је Римокатоличка црква, да прихвати захтев загребачког Каптола да прогласи овог скандалозног прелата из таме, злочина Другог светског рата, Степинца, за свеца? Какав је интерес Ватикана да подржи нацистичку опцију једног малог неисторијског народа без сопствене културне

традиције, мале или скоро никакве духовности који је векове провео у управним оквирима угарских жупанијских самоуправа или млетачких провидура и аустријских чиновника, без сопствене државности у смислу међународног признања и да прихвати на себе одговорност за геноцидне злочине над православним Србима, а са њима над Јеврејима и Циганима/Ромима у 20. веку?

Одговор на постављено питање још не можемо да претпоставимо, али је у сваком случају прање Хрвата од злочина геноцида и покушај изједначавања надбискупа загребачког са стварним мученицима за веру и народ под притиском комуниста кардиналима Мађарске Јожефа Миндсентија и Пољске Стефана Вишинског.

Ватикан са својим духовним институцијама је озбиљан верско-морални центар који окупља поред европских народа и ваневропске. Један је центар хришћанства од три Рима, миленијумске духовне традиције и култа човека који је умро на крсту за спас човечанства. Сада се Ватикан нашао пред лицима, челним људима „Цркве у Хрвата“ и њиховим захтевом као жељом и молбом да контраверзни надбискуп, потоњи кардинал др Алојзије Степинац, буде проглашен за свеца.

Међу свецима има места само за проповеднике, градитеље, праведнике и страдалнике а не за преваранте, лажове и злочинце.

Где је међу светима др Алојзије Степинац? Страдалник и мученик није! Проповедник? Проповедник зла јесте, лажов јесте, а ћутањем је обезбедио себи место у Пантеону злочина његовог народа изведених у Другом светском рату!

Да неко духовно лице буде проглашено за свеца потребне су светачке одлике, а какве су верско-моралне одлике активности за очување и јачање вере др Алојзија Степинца, чији рад на њиви Господњој прати геноцидни покољ читавог једног народа? Од 2 400 000 парохијана Српске православне цркве убијено је 1 100 000 у логору Јасеновац и још увек неутврђен број њих на терену НДХ. На терену покољ воде свештеници, редовници и чланови омладинских и грађанских католичких организација о чијем моралу и активностима води бригу, да подвучемо, лично надбискуп.

Какво је то верско-морално дело? Поред борбе за душе конвертита, геноцид који је извео католичењем православних јесте борба за територије ради задржавања етнички очишћених територија од Срба у оквиру Велике Хрватске.

Степинац је ћутао на суђењу пред Врховним судом Хрватске 1946. године у Загребу. Његови следбеници који су потом градили

његов лажни култ, тврде да је ћутањем поступио у име Христа. У суштини понео се као преварант и деловао, рекли смо, у име очувања резултата почињеног злочина геноцида и циља стварања једнонационалне и једноконфесионалне Велике Хрватске. Његови наследници и следбеници у Каптолу у Загребу, они који граде његов култ свеца, иако су високи званичници „Цркве у Хрвата“, очигледно нису схватили суштину садржаја 10 Божијих заповести. Зато нуде и намећу Хрватима и „новим Хрватима“ лажног свеца поборника кроатонацизма.

Хрватима је потребан светац оснивач државе. Имају Светог Јосипа заштитника Хрватске али немају свеца оснивача. Њима је потребан култ светитеља, оснивача државе, генија хрватског народа. За 1300 година наводног трајања хрватског народа и виртуелне државе Хрватске нису успели да нађу другог осим др Алојзија Степинца, надбискупа Загреба. Нашли су га у ратној држави хрватског народа 1941-1945, настале као резултат „хиљадугодишње тежње“ остварене иза леђа немачког Вермахта.

Због „хиљадугодишње тежње“, следи питање – шта су радили Хрвати, њихова елита и народ десет векова, где су били? Каптол покушава нешто да надокнади градњом митског погледа на прошлост којом је хрватска историографија оптерећена, а нарочито после појаве Немца, Паула Ритера, нареченог Витезовић, на прелому седамнаестог и осамнаестог века, да не помињемо историчара Ивана Кукуљевића Сакцинског у деветаестом веку, који је „угурао“ у хрватску историографију митове који су корисни за проповедање државотворности и националног поноса, али су истовремено далеко од истине. Овај правац, митски поглед на прошлост, ствара „примитиван менталитет“ који је пренет у политику и данас је типичан за Хрвате који не разумеју прави смисао чина европосланице Маријане Петир, испричане изложбом „Хрватски светац кардинал Степинац“ у Европском парламенту у Бриселу 2016. године.

Хиљадугодишњи прекид трајања државе и народа надокнађују пропагандом загребачког Каптола о личности и мучеништву надбискупа др Алојзија Степинца, потоњег кардинала, који је у суштини маска иза које се крије добро смишљен и спроведен злочин са намером да се понови. Ова пропаганда, чији је део изложбе хрватске европарламентарке Маријане Петир одржане у Европском парламенту јуна 2016, представља Хрватску као државу. Ово није све: у суштини представља хрватски народ и „Цркву у Хрвата“ како обнавља кроатонацизам, ако већ није обновљен,

и представља опасност по Балкан. Изложба такође показује да загребачки Каптол заједно са световном елитом Хрвата још увек не схвата да своју државу и државност треба да гледају онаквом каква је. Приказивањем „блаженог“ др Алојзија Степинца, европарламентарка Маријана Петир, а са њом и савремена хрватска политичка и духовна елита, изложила је пред Европу, али и свет, део хрватског политичког и национално-конфесионалног екстремизма – тачније речено кроатоначизма. Такође, показала је висок домет личне националне нарцисоидности и конфесионалне искључивости. Поставка изложбе је супростављена самом папи Франциску, његовој вољи да Мешовита комисија Српске православне цркве и Бискупске конференције Римокатоличке цркве у Хрвата утврде право стање ствари, истину о животу и деловању надбискупа пре, током и након завршетка Другог светског рата.

Хрватска политичка и друштвена елита изабрала је Европски парламент у Бриселу као простор у којем католичко-протестантски утицај преовлађује са жељом да подвуку хрватски национално-конфесионални европски идентитет и подстакну постојеће предрасуде према православним Србима и православним Словенима у целини, као и да се на постојећи тихи антисемитизам такође покрену расистичке предрасуде према Јеврејима и Циганима/ Ромима како би добила европску лаичку подршку својој акцији у Ватикану „Степинац – светац“.

Другим речима, ова изложба је покушај да се доскочи идеји самог папе Франциска о разговору две црквене делегације и начела да се састанци одржавају иза затворених врата и да се док трају разговори, исти неће коментарисати у јавности. Договор је да се дају само заједничка саопштења у којима се не открива ни један детаљ разговора. Сама изложба како је замишљена у Загребу под насловом „Хрватски светац кардинал Степинац“ у Европском парламенту 2016, поред што представља удвориштво и примитивизам хрватске политичке и духовне елите на конфесионалном и државном нивоу, треба да да основне податке о чему се воде разговори како би се добила субјективна слика о мученику и осудила српска страна што тражи да се осуди такав „горостас“ хришћанства. „Светост“ Степинца неће прекрити нацистичку прошлост Хрватске.

Акција градње култа мученика појачана је одмах после проглашења кардинала Степинца „блаженим“ 1998. године, надовезујући се тиме на акције које је водила усташка уједињена са хрватском економском емиграцијом и већ 1947. године основала средњу школу у Њујорку, у Вајт Плејнсу (*White Plains*), у чијем

простору је постављена биста „страдалника за веру и мученика“ надбискупа др Алојзија Степинца, рад вајара Ивана Мештровића.

После сецесије Хрватске и грађанског рата праћен трећим етничким чишћењем Срба у 20. веку акцијом хрватске војске „Олуја“ августа 1995, овога пута иза леђа снага НАТО, са њихове територије, размахали су се кроатонацисти као демократе да шире култ „праведника и мученика“, у суштини ратног злочинца надбискупа Степинца. Политичка елита Хрватске настоји да после бетификације Степинац добије светачки ореол, што је изазвало отпор преосталих Срба у самој Хрватској, у Републици Српској и Муслиманско-хрватској федерацији, (остатка усташке идеје о муслиманима као „двигећу хрватског народа“, који иначе немају никакве етничке, културолошке и језичке везе са Хрватима), као и у Републици Србији.

Као што смо рекли, папи Франциску стигло је писмо српског патријарха Иринеја којим је скренуо папи пажњу да, тада, надбискуп Степинац, иако је знао за страшна дешавања на окупраним српским територија НДХ и саме Хрватске, није чуо вапаје жртва Срба, Јевреја и Цигана/Рома. Њихови вапаји нису га ни занимали. Поводом ових оптужби на суду на питање судије цинично је одговарао: „Моја је савест чиста!“

Следиле су нове активности градитељи култа Степинца, пошто су њиме заменили култ Павелића којег нису смели, нити смеју, као нацисту због почињених злочина, да помињу. Ове активности невероватно подсећају на нацистичку, тачније кроатонацистичку активност 1941-1945. Давана су нова имена топонимима, брисан је свуда придев српски, а посебно имена улица тако да, поред других имена „хероја“ из доба кроатонацизма, име Алојзија Степинца понело је 119 улица. Такође, постављени су његови споменици на трговима у више градова Хрватске који негују успомену на „мученика и страдалника за веру“. Прво у родном Крашићу 1998, а затим је следио Музеј у Загребу о њему и његовом времену, па споменици у Новом Загребу, Великој Горици, Великом Трговишту, Лупињаку, Трогиру, Ријеци, Карловцу, Обровцу, Лудбрегу и другим мањим местима. Добио је споменик чак у Чикагу и да не наводима друга места. Неки споменици су исто као и изложба о њему подигнути у време рада Мешовите православно-оримокатоличке комисије да се утврди истина о Степинцу, што можемо да протумачимо као супростављање Бискупске конференције цркве у Хрвата и државе Хрватске вољи папе Франциска који жели чист однос са православним светом, у првом реду са Руском

православном црквом, Украјинско-московском патријаршијом, Белоруском и Српском, које су биле изложене најезди наоружаних мисионара из римокатоличких земаља. Довољни су само резултати унијаћења на просторима источне Европе и Хрватској да га не оптерећују нови злочини, какав је насилно католичење као геноцид над православним Србима обављен 1941-1945, као и поновљен 1992-1995, који траје и одвија се пред нашим очима.

Свако друго решење обновиће трајно старе путеве сукоба са Србима и утврдити постојање и опстанак удруженог трајања антисрпства, антиправославља, антисемитизма и расизма у Хрватској.

Архивска грађа о Степинцу је обимна. Углавном је сакупљена од секундарних извора у земљи, а што се тиче грађе из ватиканских архива она је још увек тајна. Ову чињеницу је приметио сада покојни патријарх српски Иринеј после четврте сесије Мешовите православно-католичке комисије 21. и 24. априла 2017, представника две цркве речима: „Недоступност ватиканског архива тренутно је највећи проблем у раду Мешовите православно-римокатоличке комисије.“

Ових чињеница папа Франциско, којем је стало до истине да би се отклониле поделе у хришћанском свету, је свестан,. Чак је приметио да не зна „чему би служило проглашење Степинца за свеца, ако ту истина није јасна.“

Очигледно, у самом Ватикану постоји струја која је свесна да је Степинац недостојан да буде светац без обзира „...на његову душевност, због које је проглашен блаженим“. Сама изложба у Европском парламенту је покушај хрватске државе и Бискупске конференције Хрватске да се омете рад Мешовите православно-католичке комисије и да се у Европској унији створи нерасположење јавног мњења и неспремност да прихвати резултате њеног рада који је очигледно супростављен светости кардинала др Алојзија Степинца.

Суочени са овом духовно-политичком подвалом Хрватске, државе и цркве, Министарство иностраних послова Србије 2018. године организовало и приредило изложбу у седишту Уједињених нација у Њујорку о злочину НДХ као државе „цркве и народа о једином концентрационом логору смрти у Европи изван Рајха - Јасеновцу на чијем је челу као командант логора, између осталих, био и фањевачки редовник Мирослав Филиповић-Мајсторовић, прозван фра Сотона, који је лично клао људе, силовао жене и децу. Био је кратко време (око 4 месеца) управник логора Јасеновац у ком

се „прославио“ садизмом. За четири месеца 1942. године колико је био управник логора спојио је римокатолицизам са екстремном хрватском политичком идеологијом усташтва и, према изворима и сопсвеном признању пред судом, лично је побио између 20 до 30 000 Срба логораша, а са њима непознат број Јевреја и Цигана/Рома. Ове треће чак није рачунао у људе.

У суштини, фра Мирослав Филиповић-Мајсторовић, фра Сотона, спојио је „Начела хрватског усташког ослободилачког покрета“, која је смислио и написао вођа усташких терориста др Анте Павелић 1933. године, са својим радом у логору уништавањем људи на најбруталнији начин. Овде, да би боље представили логор Јасеновац, присиљени смо да додамо усташко такмичење у клању Срба а са њима и Јевреја и Цигана/Рома.

Усташа Петар Брзица, редовник-фрањевац, такмичио се у брзини убијања и убио је, односно заклао 1360 јасеновачких логораша за ноћ. За постигнут такмичарски резултат добио је титулу „краљ закланих Срба“, а поред титуле златан сат, сребрни сервис, печено прасе и вино.

Духовни и морални ослонац је имао, исто као и фра Мирослав Филиповић-Мајсторовић, у организацији Чиста католичка акција надбискупа др Алојзија Степинца који је унео, напоменули смо, „Начела Хрватског усташког ослободилачког покрета“ укључио у програм организације коју је створио 1935. и водио до 1945. године. Сама организација постала је уједињењем бројних римокатоличких удружења, позоришних дружина, хорова и струковних организација издвајањем из постојеће Католичке акције основане још 1922. године.

Нарочито је Чиста католичка акција била усмерена на васпитање пастве. Резултат се видео 10. априла 1941. године приликом уласка немачког Вермахта у Загреб. Исто се поновило у другим градовима у Хрватској и Славонији и енклавама Хрвата у Далмацији, Срему и Босни и Херцеговини који су после свечаног дочека немачког Вермахта започели етничко чишћење Срба, а са њима Јевреја, праћено убиствима и пљачком.

Својим „организационим радом“ др Алојзије Степинац операционализовао је Чисту католичку акцију тако да је постала носилац основне идеје водиле усташа и пастве Цркве у Хрвата за уништавање Срба, Јевреја и Цигана/Рома. Пастирским радом др Алојзија Степинца усташки покрет нашао се између идеје немачког националсоцијализма и италијанског фашизма као суштински католички покрет који се изједначио са нацизмом.

Организација Чиста католичка акција је заједно са свештенством и епископатом допринела да у хрватском народу није било уздржаних према усташком режиму и идеји уништавања Срба, а са њима Јевреја и Цигана/Рома. Чланство окупљено у Чисту католичку акцију, које су на терену водили жупници, редовници и образовани лаици, сматрало је да победа Осовине над антихитлеровском коалицијом представља победу правде.

Покољи српског православног становништва са насилним преверавањем на римокатолицизам или потврдом крштења, како цинично каже Степинац пред судијама 1946, што су на терену радили жупници и редовници у пратњи усташке војске, били су подлога за признање самог Степинца да су усташки злочинци борци за ширење вере. Нико од злочинаца духовника жупника или редовника није био гоњен у Цркви у Хрвата чак и наведени кољач фра Мирослав Филиповић-Масторовић познат као фра Сотона, него су били толерисани и поштовани као добри католици. Евентуално, ако су морале црквене власти да их казне били би укорени (добар пример тога је фра Мајсторовић).

Изложба „Јасеновац – право на незаборав“ у просторијама Уједињених нација као српско-јеврејска, обавестила је, поводом дана Холокауста, светску политичку и другу јавност о злочину геноцида једног римокатоличког надбискупа, потоњег кардинала и његове пастве изведен у рату 1941-1945. године у Европи. Поставка изложбе представља скроман допринос очувању универзалних вредности човечанства с циљем да се спречи рехабилитација неонацизма и неофашизама у овом склопу и хрватско неоусташтво које заузима високо место у историји геноцида над народима на светском нивоу.

Званично Република Хрватска, њено Министарство спољних послова реаговало је на поменути изложбу, упркос представљеним чињеницама из архивске грађе која је коришћена у њеној припреми и подацима добијених из архива бивших сила Осовине, Немачке и Италије о броју стадалих Срба, Јевреја и Цигана/Рома, на најпримитивнији начин. Европосланица Ружа Томашић је дрско поручила Србима: „Доста!“. Ово „Доста!“ у Бриселу значи: „Поклали смо вас, не можете нам ништа. Шта хоћете?“

Број жртава у Јасеновцу се креће од 750 000 до 1 110 000.

Непосредно после пада нацизма у Европи у време суђења ратним злочинцима, нацистичким вођама, у Нирнбергу у Немачкој, и по другим европским земљама, ухапшен је у Загребу надискуп загребачки др Алојзије Степинац, духовник кроатонацизма и

невољно, због временског преклапања, од стране хрватских комуниста стављен у исту раван са нацистима.

Разлог хапшења је наведен у оптужници и пресуди – непријатељска делатност, помагање усташких терориста, познатих злочинаца и хрватског нацистичког покрета у оквиру римокатоличке цркве као и вођење антидржавне пропаганде против Југославије. Истина, надбискуп је претходно био упозорен на политичко понашање од стране власти, чак од самог југословенског диктатора Јосипа Броза Тита. Остао је запис да су телефонски водили „мушки разговор“ 4. јуна 1945. године, дан после пуштања надбискупа из затвора, у ком је провео десет дана. Садржај разговора је непознат, али последица „мушког разговора“ било је ново хапшење 18. септембра 1946. године надбискупа др Алојзија Степинца после којег је следило суђење. Изречена је казна надбискупу: 16 године робије, губитак грађанских и политичких права због сарадње са усташама, одобравања и подстицаја на злочине и издаје.

Дубоко и очајно разочарање владало је у Хрватској, градовима Загребу, Карловцу, Осијеку, Вараждину међу притајеним присталицама Чисте католичке акције и другим мањим местима, затим у римокатоличким енклавама на српским територијама у Херцеговини, Далмацији, делу Босне. Најтеже стање било је међу прелатима „Цркве у Хрвата# због пораза усташа и домобрана априла-маја године 1945, због наметања комуниста који су означили крај НДХ, али не и кроатонацизма. После пресуде Врховног суда Хрватске 11. октобра 1946. Надбискупу уследила је кампања врха и свештенства „Цркве у Хрвата“ о мучеништву др Алојзија Степинца до неукуса и бестидности. После смрти надбискупа фебруара 1960, настављена је пропаганда, а верници коју су долазили на ходочашће у загребачку катедралу посвећену Богородици, задужбини угарских краљева, полагали су заветне плочице на његов гроб. На страницама римокатоличке периодике од 1981. појављују се хвалоспеви о „мученику за веру“, а његова генијалност се слави и у посебним издањима и покреће питање његове рехабилитације.

Загребачки Каптол, у којем је главну реч водио кардинал Фрањо Кухарић (1983-2002) за време понтификата папе Јована Павла II (1978-2005), Пољака задртог борца против православља, успео је да покрене конзервативне кругове у Ватикану да прихвате предлог за беатификацију наводног мученика за веру и јавно опредељеног кроатонацисту др Алојзија Степинца како би био проглашен за универзалног свеца римокатоличке цркве.

Папа Франциско зна да су се страшни догађаји одиграли у првој држави Хрвата, створеној после девет векова у Хрватској и на окупираним српским територијама. Зна такође за покрштавање Срба које је Ватикан одобрио надбискупу др Алојзију Степинцу речима: „Ако Преузвишени предложи ту потребу својој часној браћи у Хрватској, стећи ће поновну заслугу тим својим драгоценим доприносом за правилан развој католицима, гдје постоје толике наде за обраћање несједињених“.

Овим речима је Степинац охрабрен. Сматрао је да је има подршку Ватикана и папе Пија XII и приступио је „решењу питања православних Срба“ новембра месеца 1941. године, два месеца пре него што је Адолф Ајхман донео одлуку о „питању Јевреја“, тачније „коначног решења јеврејског питања“ на конференцији у Ванзеју јануара 1942. Формирањем радног тела за покрштавање Срба лично је стао на чело Одбора тројице са још двојицом бискупа - Виктором Бурићем сењским и крижевачким Јанком Шимраком. Поред Одбора за покрштавање формиран је Радни извршни одбор са пет чланова.

Одлуке хрватских прелата на челу са надбискупом Степинцем и немачких нацистичких првака на челу са Адлфом Ајхамном су исте и нераздвојиве, само што се у Ванзеју нико од присутних Немаца није насмејао нити су по обичају попили пиће за успех спровођења донете одлуке као политички зрели људи, за разлику доносиоца одлуке у Загребу где је међу присутним прелатима владала радост.

Хрватски епископат боље да ћути око Степинца, да кажемо њиховог Ајхмана, који је заслужан заједно са надбискупима за организацију масовног злочина над Србима а са њима над Јеврејима и Циганима/Ромима. Злочин је извршила паства Цркве у Хрвата предвођени члановима организације Чиста католичка акција са свештеницима и редовницима извршавајући геноцидно уништавање народа 1941-1945. под паролом „Има да их нема!“

Постоји невероватна сличност, рекли смо, у организовању злочина надбисупа др Алојзија Степинца и Адолфа Ајхмана. Надбискуп Степинац је добио казну, али не за злочин који је починио и који је временски дуго трајао, него за помагање терориста после завршеног рата 1945. Адолф Ајхман, осуђен је за злочин који је починио и за шта је кажњен најтежом казном по заслуги.

Зато, да поновимо, боље да Бискупска конференција Хрватске ћути. Поред католичења православаца, а са њима и Јевреја, оних који су имали среће да буду прихваћени од жупника, само у Јасеновцу убијено је 1 110 000 Срба, како је утврдио историчар др Радомир Булатовић на основу приступачних докумената и анализе

антрополошких истраживања и премеравање гробница (убијени су мушкарци, жене и деца) од августа 1941. до априла 1945. године.

Почетак покоља био је неорганизован, али већ од новембра месеца и у наредним годинама промишљен и добро организован. Где су логори Госпић, на острву Пагу, пети подлогор Јасеновца у Старој Градишци или Ђаково, да их поменемо? Овај последњи поменут, од мноштва био је на имању које припада Ђаковачкој надбискупији Цркве у Хрвата и под заштитом бискупа Антуна Акшамовића који је одликован за заслуге за НДХ од Анте Павелића 1944, а после рата и од Броза орденом „Братства јединства“ 1959. за заслуге за народ. Не помињу се други злочини који су извршени од стране хрватске државе, уморства Срба на терену где су читави крајеви опустошени и остали без становништва.

Надбискуп Степинац лично, „хрватски Ајхман“, заслужан је за масовне злочине римокатоличке пастве Хрвата и хрватског „мелтинг пота“, која их је извела учешћем у активностима које је организовала Чиста католичка акција. У Аушвицу је убијено око милион Јевреја док је у Јасеновцу убијено око 1 110 000 Срба а са њима око 25 000 Јевреја и непознат број Цигана/Рома који нису рачунати људе.

Хрвати као неисторијски народ пожурили су у историју. Усташе, њихови идеолози уврстили су их у Аријевце као германске Готе, о чему је др Анте Павелић обавестио Хитлера лично, на што је овај изразио сумњу у истинитост реченог. Без обзира на став Хитлера, Хрвати су се придружили нацистима у њиховом расном и цивилизацијском рату против Словена, Јевреја и Цигана/Рома.

Ипак 2014. се стало. Ватикан врло добро зна пут који је одвео надбискупа др Алојзија Степинца у „мучеништво“. Мудри прелати у Ватикану, поред сопственог конзервативизма пазе шта раде. Одложили су проглашење Степинца за свеца док не утврде његову улогу у геноциду над Србима а са њима над Јеврејима и Циганима/Ромима. Како кажу, сестринска Српска православна црква уложила је приговор, а ни Јевреји, њихова духовна елита, нису остали уздржани.

Папа Франциско је очигледно добро обавештен да је надбискуп Степинац био активан присталица кроатоначиста – усташа, без да је био заклету усташа. Свој кроатоначистички поглед на свет показао је и доказао идентификовањем са усташама, прихватањем војсковође Славка Кватерника, организатора диверзије у Југословенској краљевској војсци ангажовањем бивших аустроугарских официра Хрвата, поглавника др Анте Павелића, терористом Андрије

Артуковића министра унутрашњих послова, свог пријатеља и посредно, сарадњом са њима, учествова у злочину генцида над Србима, Јеврејима и Циганима/Ромима 1941-1945. Са министром Андријом Артуковићем неговао је пријатељске везе и посећивали су се. После сваке посете следио је нови талас злочина над Србима.

Изложба европарламентарке Маријане Петир у Европском парламенту о др Алојзију Степинцу је, када се све сагледа, огледало примитивне хрватске националне, политичке и конфесионалне мисли.

Примитивизам потврђују посланице др Алојзија Степинца упућене верујућем народу које су фратри и редовници тумачили са предикаоница пре катастрофе Југославије априла 1941. године да би после успостављања НДХ својој пастви понудили отворено опрост грехова ради истраге православног Срба. Чак су понудили своје најближе да буду жртве у антисрпској помами уколико су било чиме везани за Србе. Тако је жупник у градићу Ливно позвао присутну паству у цркви да убије његову сестру удату за Србина.

Зашто су фратри и редовници ово чинили? Зато што су ћутање Степинца, најмоћнијег човека НДХ, моћнијег по утицају на верујући народ од самог поглавника Анте Павелића, протумачили као одобравање злочина.

Други одговор на питање, надбискуп се слагао са верско-моралним проповедима фратара и редовника на терену и њиховој подрци усташким злочинцима којима су се и сами придржали користећи каме, „самкресе“ и „стројнице“. Сам надбискуп благословио је усташку војницу као и хрватске добровољце, легионаре, које је усташки режим послао на Источни фронт где су отишли као хришћански војници, борци против болшевизма и православаља и остали забележени у Русији по злочинима над руским ратним заробљеницима и цивилима.

Данас наследници Степинца у Каптолу прелазе преко ових чињеница као да не постоје. Крију злочине а скривање злочина је опасно. Каже се поводом скривања истине: „Ђаво је отац лажи!“ Шта је онда Степинац који је ћутао и скривао истину док су се злочини дешавали, а ћутање је наставио на процесу пред Врховним судом Хрватске 1946. године који је вођен против њега окривљеног за подривање државе након завршетка рата и помагање усташких терориста? Ћутањем је себе на суду покушао да представи као Исуса Христа.

Загребачки Каптол не воли истину а још мање да се она саопшти.

На суђењу у Загребу 1946. године надбискуп др Алојзије Степинац је покушао да се представи, већ смо рекли као богочовек Исус Христ, страдалник за веру. Одбио је да се брани, бранио се ћутањем. Овим начином одбране хтео је да покаже да је остављен сам чак и од Бога, према речима Исуса Христа: „Боже, Боже, зашто ме остављаш?“ Остављен је комунистичком злу на милост и немилост.

Шта је зло? Зло је чињеница да га је јавни тужилац Републике Хрватске Јаков Блажевић пред судијама уопштено оптужио да је радио против народа. Ког народа? Следи одговор Срба и Јевреја као главног циља за уништење а са њима Цигана/Рома које није рачунао у људе.

Степинац је ћутањем одбацио оптужницу као неистиниту јер није радио против хрватског народа. Да подвучемо: за Степинца оптужница није постојала, пошто је себе и своју свештеничку каријеру подредио римокатоличкој цркви. Толико је у својој подређености служби цркви био чврст да је подржао злочиначке активности усташких терориста, кроатонациста, а са њима неких 1202 свештеника и редовника чија имена су позната од око 1700 који су ножевима у рукама и ватреним оружјем проповедали „праву веру“ и спроводили идеју истребљења православног српског народа, а са Србима и „вечитог кривца“ јеврејски народ, заједно са „вечно презреним“ Циганима/Ромима који се чак не рачунају у људе, што смо више пута поновили.

У овом „крсташком походу“ у име „праве вере“ и расе уживали су „крсташи“ његову подршку и стекли саборце са око 10 000 припадника католичке омладине чију организацију је водио сам надбискуп.

Надбискуп др Алојзије Степинац је био човек и духовник кроатонацизма. Својим ћутањем је морално подстакао хрватски народ као народ на злочин. О овоме на изложби „Хрватски светац кардинал Степинац“ отворене у Европском парламенту у Бриселу нема ни помена.

Нема ни помена да је јавно изразио радост, поздравио и подржао усташе када су преузели власт у Загребу априла 1941, а потом у бившој трожупанијској Хрватској и на окупираним српским територијама Срем, Славонија, Босна и Херцеговина и Далмација које су Немачка и Италија на којима су успоставили свој режим, а које су даровале НДХ. Нема ни помена да кроатонацисти, усташе, не би имали ону политичку и физичку снагу да их није подржао надбискуп Загреба. Подржавао је кроатонацисте све време рата а

подршку је продужио и после маја 1945. године када је успостављен кроаокомунистички режим у Југославији.

Власти га нису, без ваљаног разлога извеле пред јавног тужиоца и судије, па макар то били комунисти, а суд га није тек тако осудио. Суштина проблема Степинац „светац“ или „светац из пакла“ је морални цинизам. Зато није извршена ревизија процеса, него је нови кроатонацистички Хрватски сабор 1992, својом одлуком ослободио Степинца сваке одговорности за злочине над Србима, Јеврејима и Циганима. Овим чином се потпуно солидарисао са усташким режимом и њиховим учинком у геноциду над Србима 1941-1945.

Хрватски сабор и Каптол у Загребу бркају питање одговорности Степинца за доследно учешће у геноциду над Србима у НДХ као државе, њеног управног апарата, свештеника, редовника, франковаца чланова разних католичких удружења и пастве, стварају морални хаос у главама верника „Цркве у Хрвата“ ко за шта треба да одговара. Користе одбрану пред судом др Алојзија Степинца, која је добро смишљена подвала самог надбискупа и Каптола државном тужиоцу, судијама, домаћој и светској јавности.

Степинац ћути пред судијама а кад проговори лаже речима: „Моја је савест чиста.“ Толико му је савест чиста што је још 1940. године знао шта спрема терориста Павелић и његов покрет, срастао са народом и није обавестио југословенске безбедносне органе. Одабрао је сопствено укључивање у злочин и ћутао. Па се питамо да ли уопште има савест? Изиграва мученика, жели да се поистовети са Исусом Христом пред комунистима. За злочинце кроатонацисте 1941-1945, у НДХ и сопственог „протународног рада“ одбија да одговара на питања судија, али се упетљава признањем злочина, односно објашњењем злочина преверавање Срба и поништавања њиховог конфесионалног и националног идентитета, што је исто геноцидни злочин. Објашњава судијама да се не ради о новом крштењу Срба, већ о потврди крштења. Не схвата да је потврдом крштења извршио такође злочин, рекли смо насилну промену идентитета.

Зашто свештеник и редовник, римокатолик Хрват има право да присили православног верника да потврдом крштења прихвати римокатоличанство? Какво је право свештеника или редовника „Цркве у Хрвата“ да уђе у школу, силује учитељицу пред децом а затим покоље православну децу, а да од те исте цркве, њеног врха на којем је стајао надбискуп Степинац, не буде кажњен него добије опрост?

Смисао уздизања неког свештенослужитеља за свеца се огледа у раду личности на свом усавршавању и усавршавању пастве просвећивањем по којем остаје познат и упамћен и по чудесима, по просвети, по делатности. Степинац чуда није чинио, просвету није ширио а по делатност остаје у целини под знаком злочина.

Пропаганда „Цркве у Хрвата“ о страдању и мучеништву надбискупа Степинца и нових хрватских, у суштини усташоидних, демократа, поштавалаца људских права о њему, у Европском парламенту се претворила у гадост. Хрватски сабор својом вансудском одлуком о укидању правоснажне пресуде др Алојзију Степинцу 1992. године, у дуету са Каптолом, његовим прелатима, свештенством, редовницима и паством европској и светској јавности показује да је изведени геноцид над православним Србима, а са њима Јеврејима и Циганима/Ромима права цивилизацијска ствар. Показује да је црно једнако бело.

Ово доказивање да је црно једнако бело је последица некажњавање ратних злочинаца усташа и усташоида у Хрватској као и у Босни и Херцеговини онако како су савезници извршили после сламања нацизама и фашизма у Немачкој, Аустрији, Мађарској и Италији.

Челни људи кроатокомунистичког врха КП Хрватске, Владимир Бакарић, Андрија Хебранг а са њима „антифашиста” Владимир Назор, председника Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске који је априла 1941. поздравио успостављање НДХ свечаним речима и поруком да, и ако се обнови нека Југославија, треба све учинити да Срби и Србија имају што мањи утицај у новој држави, избегли су да изврше деусташизацију Хрвата као народа. Са њима се сложио и кроатокомуниста на врху КП Југославије и заједно носе највећу одговорност за ово недело.

Програм изложбе о „мученику за веру“ др Алојзију Степинцу и њено постављање у Европском парламенту је зато логична последица неизвршених законских мера према усташким злочинцима у бившој Југославији и недостатка колективне катарзе кроз коју је требао да прође хрватски народ заједно са усташоидним свештенством и члановима католичких организација „Цркве у Хрвата“. Уместо катарзе Хрвата као народа и свештенства „Цркве у Хрвата“ данас имамо њихов покрет да се ратни злочинац, у рангу Адолфа Ајхмана, душа изведеног геноцида над Србима, Јеврејима и Циганима/Ромима, узнесе међу свеце.*

* Овај рад је примљен 29. јануара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

Огњен Вујовић*

*Правни факултет, Универзитет у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици*

ПОПУЛИЗАМ И РАЂАЊЕ ИМПЕРИЈЕ - ЦЕЗАР И ЊЕГОВО ПОЛИТИЧКО НАСЛЕЂЕ

Сажетак

Цезаров политички програм је имао два колосека. Један се може назрети кроз правно-политичке мере, модерним речником, уставног карактера, и кроз поступке према својим савезницима и према својим политичким противницима. Други се може назрети кроз његове јавне наступе и говоре. Ова два колосека се уско преплићу. Како би идеолошки дефинисао и успоставио своју неупитну врховну императроску власт, чини се да Цезар није разумео да треба да се послужи искључиво категоријама које би разумели и прихватили римски грађани, а не и остали покорени становници Империје. Тај процес су успешно довршили његови саборци. Посебно место међу њима заузима Марко Антоније. У раду ће бити приказан процес стварања Империје који је покренуо Цезар. За анализу његове политике послужили су и закључци које данашња литература нуди о елементима популизма као политиколошког појма.

Кључне речи: Цезар, популизам, Империја, популари, оптимати

ПРЕЛОМНИ ТРЕНУТАК

Подела на оптимате и популаре је била актуелна у римском политичком животу од другог века пре Христа. Први су настојали да очувају превласт Сената у политичком систему, а друге су предводили амбициозни млади сенатори који су као полуге својих

* ognjen.vujovic@pr.ac.rs

амбиција користили народне скупштине којима је доминирао плебс. Сукоб између ове две фракције се заоштрио са политичким дешавањима која су покренула браћа Грах својим аграрним реформама које су биле на корист плебса.

Цезар је био популар такође.

Јулије Цезар је убијен на мартовске иде 44. године пре Христа. Избоден је ножевима у Сенату, двадесет и три пута. Боли су га где су стигли, на коју год страну да се окренуо, у лице, очи, препоне (Plutarh 66, 10-14). Неко би рекао убиство из страсти. Сенатори који су стајали иза овог убиства оправдавали су то у име одбране Републике. Исто оправдање је послужило за убиство браће Грах у другом веку пре Христа. Овим старијим чином је спречено да популари надвалдају Сенат. Убиство Цезара супротно њиховим очекивањима није имало тих последица.

У раду ће бити покушано да се одговори на питање: зашто овај пут то није успело?

Оно што прво пада у очи је да је Цезар иза себе, за разлику од Граха, имао бројне и велике војне успехе. Њима је оснажио и проширио римску, али и своју личну политичку и војну моћ. Стекао је огроман углед и страхопоштовање и у Риму и међу народима које је покорио, али и ван римских граница. Иза себе је имао легије. Због бројних ратних победа легије су га сматрале непобедивим. Донео је много плена и згруно је прилично богатство.

Зашто је Цезар толико битан?

Био је први међу популарима који је својим успесима, својим угледом и стеченом моћи несумњиво надвладао оптимате, и претходнике и савременике. То је тај преломни тренутак у борби ових фракција.

Завереници су убиство сместили у период непосредно пре него што је Цезар вршио припреме да крене у војну кампању на Парћанско краљевство. Закупљен тиме није стигао да обрати пажњу на оно што му се дешавало испред носа.

Цезар је убијен 15. марта, а по свој прилици је сахрањен два дана након тога, 17. марта. Након убиства ипак је проглашен за божанство.

Преко главе је претурио два грађанска рата. Идеолошку борбу против њега су предводили Цицерон и Катон који су себе представљали као браниоце Републике, а Цезара као некога ко намерава да се прогласи краљем. Није да им он није ишао на руку у погледу тога. Са војском је ушао у Рим, као и Сула и Марије пре њега. Био је порглашен за доживотног диктатора од стране Сената.

То проглашење за доживотног дикататора је изгледа нешто што је изузетно боло очи, с обзиром да је Марко Антоније након Цезара одмах раскрстио са тиме.

ПУТ КА ИМПЕРИЈИ

Пут ка империји је у унутрашњем политичком животу Рима кренуо да утире управо Луције Корнелије Сула, иако је званично испољавао другачије намере. Наиме, он је почео да уводи преседане на које се нико пре њега није усуђивао ни да помисли. Он је први Римљанин који је са војском заузео Рим. Први је спроводио проскрипције у којима је елиминисао политичке противнике и присвајао им земљу. Где се огледа противречност у његовом политичком деловању? Па у томе што иако је први прекршио наведене свете републиканске традиције, ипак је својим законским реформама настојао да ојача улогу Сената, да спречи популистичке тежње и издвајање појединца који би доминирао другима. Сулини закони нису одмах укинута након његовог повлачења са власти. То су били закони којима је регулисано управо питање врховне власти. У сваком случају, није био могућ повратак на старо. Тако је Сула успоставио и ригорознији *cursus honorum* за стицање звања сенатора.

Сула је системастски обезвлашћивао старе скупштине. Наиме, оне су имале бројне улоге у ограничавању моћи магистрата. Тако се, поред осталог, пред њима по тужби названој *provocatio ad populum* разматрало о најтежим казнама које су изречене грађанима од стране магистрата. Пар закона је регулисало ово питање. Тако је *Lex Valeria de provocazione* из 509. године пре Христа предвидео да за случајеве за које је била предвиђена смртна казна или телесна казна, изречене од стране конзула, римски грађани имају право да се жале народу пред народним скупштинама. Закон дванаест таблица је предвиђао да у том случају одлучује центуријатска скупштина. Случајеви где је била предвиђена новчана казна расправљани су пред трибутским скупштинама. *Lex Valeria* из 300. године пре Христа, је закон којим је ово средство које се односи на смртне казне коначно уобличено (Видети: Berger 1953, 560). Заседање скупштина у тим случајевима се називало суђење народа, *iudicia populi*.

Улога тих скупштина у наведеној врсти суђења је под Сулиним режимом умањена као последица његових интервенција у постојећи систем сталних судова за суђење, тзв. *quaestiones perpetuae*. Он је проширио улогу тих судова и вратио је сенаторе у њихов састав.

У Дигестама се поводом *provocatio ad populi* каже следеће:

Exactis deinde regibus consules constituti sunt duo: penes quos summum ius uti esset, lege rogatum est: dicti sunt ab eo, quod plurimum rei publicae consulerent. Qui tamen ne per omnia regiam potestatem sibi vindicarent, lege lata factum est, ut ab eis provocatio esset neve possent in caput civis Romani animadvertere iniussu populi: solum relictum est illis, ut coercere possent et in vincula publica duci iuberent (D. 1. 2. 2. 16.).

Превод: Након што су краљеви протерани установљена су два конзула уместо њих. Законом је проглашено да они имају највишу власт. Они су тако названи јер су консултовали интересе народа. Како би били спречени да за себе приграбе целокупну краљевску власт било је предвиђено да без *provocatio ad populi* нема наметања смртне казне од стране конзула. Сами су могли вршити акте физичке принуде и стављати у окове.

Дакле, без коначне одлуке скупштине нема извршења смртне казне. Наравно ван граница града Рима конзули су имали право живота и смрти над војницима и могли су самостално доносити одлуке о смртној казни (*imperium militiae*). Ван граница Рима је војска у војном походу па мора да влада сурова војна дисциплина освајача.

Када је успостављена највиша магистратура, магистратура диктатора онда је предвиђено да на његове одлуке нема права жалбе јер је реч о магистратури која ступа на сцену у ванредним околностима и која се може вршити само шест месеци. Дакле, половину од оног времена које је предвиђено за конзулску функцију. То се и каже у следећем параграфу:

Populo deinde aucto cum crebra orerentur bella et quaedam acriora a finitimis inferrentur, interdum re exigente placuit maioris potestatis magistratum constitui: itaque dictatores proditi sunt, a quibus nec provocandi ius fuit et quibus etiam capitis animadversio data est. Hunc magistratum, quoniam summam potestatem habebat, non erat fas ultra sextum mensem retineri (D. 1. 2. 2. 18.).

Диктатори су морали да имају команданте коњице (*magistri equitum*) на исти начин на који су некадашњи краљеви имали трибуне коњице (*tribuni celerum*). То је служба иста као у време Империје преторијански префект (*praefectorum praetorio*).

Et his dictatoribus magistri equitum iniungebantur sic, quo modo regibus tribuni celerum: quod officium fere tale erat, quale hodie praefectorum praetorio, magistratus tamen habebantur legitimi (D. 1. 2. 2. 19.).

Зато што је навише личила на краљевску и зато што на њене одлуке није било права жалбе, функција диктатора је била кључна у успостављању императорске власти. Када је ова магистратура први пут примењена у пракси не зна се тачно, као ни ко је био први диктатор. О томе говори Тит Ливије. Он каже да је вероватно да је именовање диктатора први пут поменуто (*dictatoris primum creandi mentio orta*) за време конзула Постумија Коминија и Тита Ларгија. Каже и да је код насјтаријих писаца пронашао податак да је за првог диктатора био постављен Тит Ларгије, а Спурије Касије за команданта коњице (*magistrum equitum*). Да треба да буду избрани бивши конзулу било је предвиђено законом о диктаторској власти. Пратња диктатора је носила секире и у Риму што је значило да диктатор има право изрицања и смртне казне и у Риму, за разлику од конзула. Није имао колегу од кога би грађани могли да затраже помоћ, као што је то био код конзула случај. Није постојало право жалбе народу и није било другог него да му се покорвају. Ово је нарочито уплашило плебејце (Livius, 18.).

Дакле, диктатор је имао право живота и смрти за време обављања своје функције. То је донекле слично ономе што је имао и патер фамилијас према својим укућанима. То је концепт који је касније и Август преузео приликом изградње своје власти, нарочито приликом изградње идеологије која оправдава његову врховну власт (Више видети: Вујовић 2017а). У сваком случају, само два политичара су у првом веку пре Христа, у Риму, обављала ову функцију. Реч је о Сули, а затим и о Цезару. Први је припадао фракцији оптимата, а други је био популар. Цезар је био проглашен за доживотног диктатора (*dictator in perpetuum*). Он је био проглашен и за доживотног народног трибуна. Тиме је приграбио огромну, скоро неограничену власт и то на неограничено време.

Диктатор је именован од стране Сената. Иако је требало да буде проглашен од стране конзула то управо са Сулом и Цезаром није био случај. Први је сам себе прогласио за диктатора, а другог је прогласио претор. Сула је том приликом добио имунитет не само за своје будуће акте него и за све своје прошле акте. Право живота и смрти, право на конфискацију имовине, колонизацију, право да оснива и руши градове, да по својој вољи додељује и одузима крављевства (Plutarch 33, 1). Зар су било коме потребна већа овлашћења?

Цезаров политички програм и практично деловање *Правно-политичке мере*

Његов политички програм има два колосека. Један се може назрети кроз правно-политичке мере, модерним речником, уставног карактера и кроз поступке према својим савезницима и према својим политичким противницима. Други се може назрети кроз његове јавне наступе и говоре. Наравно ова два колосека се уско преплићу.

Док је био војни трибун, што је била прва функција која му је по повратку у Рим поверена гласањем народа, како наводи Светоније, ватрено се борио да се поврати власт народних трибуна. То је функција чију је моћ Сула значајно умањио (Suetonius 5, 1).

Цезар је, пошто је први пут постао диктатор, вратио оне које је Сула прогнао. Вратио је грађанска права деци оних који су страдали у Сулино време, снизио камате и тиме олакшао терет дужницима. Предузео је пар других јавних мера сличног карактера и абдицирао је у року од једананест дана. Сам је себе прогласио конзулом као и свог колегу Сервилија Исарика и кренуо је у војни поход (Plutarh 37, 2).

Након успешних похода вратио се у Италију, у Рим, на крају године за коју је по други пут именован за диктатора. Иако та функција никада раније није трајала читаву годину (Plutarh 51, 1), већ као што је познато само шест месеци. Из овога се већ назриру некакви обриси могуће тежње за успостављањем своје врховне и неограничене власти.

Након тога је проглашен за конзула за следећу годину. Људи су се бунили, наводи Плутарх, јер је пошто су се Цезарови војници побунили и пошто су убили двојицу људи преторијанског ранга, Галбу и Косконија, он те војнике осудио само толико да их је назвао грађанима уместо војницима. Затим је сваком човеку дао по хиљаду драхми и много земље у Италији. Био је клеветан и због Долабелиног лудила, Амантијеве похлепе, Антонијевог пијанчења и због чињенице да је Корфиније изменио и преуредио Помпејеву кућу јер није била довољно добра за њега. Због свих ових ствари Римљани су били незадовољни. Али, због политичке ситуације, иако је сам Цезар знао за све то и није то одобравао, био је приморан да користи такве помоћнике и да их не кажњава (Plutarh 51, 1-4). Ово ипак личи на слабо уверљиво оправдање које износи Плутарх. Ипак је вероватно да званично, ни у Плутархово време, није било пожељно баш за све критиковати Цезара с обзиром да је први принцепс био

његов усвојеник и његов политички наследник који је довршио пројекат који је Цезар започео. Пројекат стварања Империје.

У сваком случају, Плутарх извештава да су Римљани морали да попусте пред Цезаром и његовим успесима и да су прихватили монархију као спас од зала грађанских ратова те су Цезара именовали за доживотног диктатора. Ово је, треба признати, наставља Плутарх била тиранија, јер је поред елемента неодговорности, сада преузела и елемент трајности (Plutarh 5, 1). Ово стање није дуго потрајало јер је Цезар убрзо убијен за време мартовских ида 44. године пре Христа.

Међутим, поред функције диктатора битна полуга Цезарове политике, а пре тога сваке популистичке политике, је била и магистратура народног трибуна.

Сам Цезар је волео да истакне како је његова намера у грађанском рату била и да народним трибунима врати достојанство, *ut tribunos plebis in ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret* (Caesar, I, 22).

Цезар воли да понови како су пре њега безобзирно ограничавана права народних трибуна (Caesar, I, 32).

Он се нуди као заштитник права народних трибуна (*Iniuriam in eripiendis legionibus praedicat, crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis*). Цезар каже да жели да има примат и у правди и једнакости (*sic iustitia et aequitate velle superare*). Правда и једнакост, два повезана принципа на која популизам воли да се позива јер су уско везана за већину у бирачком телу. Правда без једнакости не иде, а једнакост је у основи популизма. У сваком случају, Цезар је у праву, никада не треба избегавати иницирање преговора. И у томе треба показати иницијативу, јер је свака иницијатива предност за иницијатора. То је корак који он креативно покреће. Путем ових принципа Цезар је заобилазио све званичне институције (Траиловић 2012, 68). Тачније, управо му је моћна трибунска полуга прилично служила за то. Зато је толико и брани.

Цезар је имао круг својих најближих сарадника у којем је посебно место заузимао Марко Антоније. Барем оно што се десило након убиства Цезара сугерише такво нешто. Да није било њега усмена на Цезара би била избрисана а можда и тековине његове унутрашње политике. У сваком случају, они који су са самим Цезаром спроводили ту политику као његови блиски сарадници би вероватно завршили као и сам вођа.

Цезар је протежирао Марка Антонија да добије свештеничку службу. У то време Марко Антоније је био квестор, и Цезар га

назива својим квестором (*M. Antoni quaestoris sui*). Цезар овде употребљава типичну популистичку терминологију. Каже како је упутио Марка Антонија да се бори против моћи неколицине (*tum acriter contra factionem et potentiam paucorum*). Дакле, он се са својим сарадницима, по свом казивању, бори против устаљене елите која нема већину у гласачком телу (видети Caesar, VIII, 50).

Цезар отворено пише како је преко реда унапређивао појединце на које се ослањао у вршењу власти. Тако наводи да је уредио да се извесна два брата, која су Цезару била од нарочите користи, Рауцил и Его, ван реда уврсте у Сенат, *eos extra ordinem in senatum legendos curaverat* (Caesar, III, 59).

У својим Грађанским ратовима, Цезар исцртава своје виђење свеукупне кризе. Он је за противника имао Помпеја. Сазнајемо да је још Сула успео да трибунску власт као основну поплугу популистичке политике сузбије, али да није сузбио право трибуна на интерцесију. Онда сазнајемо да је Помпеј, како Цезар каже, оружаном силом сузбио то право. Цезар, поред тога, истиче како су чак војници тринаесте легије спремни да од увреде бране свога заповедника (императора), тј. Цезара и своје плебејске трибуне (Caesar, I, 7). Из овога је врло јасно колико су се популари ослањали на функцију народног (плебејског) трибуна.

Јавни говори

Када је реч о јавним говорима мора се приметити да је он, од самог свог повратка у Рим, након Сулине смрти, користио сваку прилику да истакне и оправда своје амбиције.

Тако је када је обављао функцију квестора на сахрани своје тетке Јулије рекао следеће:

Quaestor Iuliam amitam uxoremque Corneliā defunctas laudavit e more pro rostris. Et in amitae quidem laudatione de eius ac patris sui utraque origine sic refert:

«Amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. Nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.»

In Corneliae autem locum Pompeiam duxit Quinti Pompei filiam, L. Sullae neptem; cum qua deinde divortium fecit adulteratam opinatus a Publio Clodio, quem inter publicas caerimonia penetrasse ad eam muliebri veste tam constans fama erat, ut senatus quaestionem de pollutis sacris decreverit (Suetonius 6, 1-2).

Дакле, породица његове тетке Јулије, са мајчине стране, вуче порекло од краљева, а са очеве стране потичу од бесмртних богова. Од Анка Марција потичу краљеви Марцији чије је име носила Јулијина мајка. Сам пак генс Јулијеваца, коме је Цезар припадао, потиче од богиње Венере. Тако да је на страни Цезара била не само неповредивост краљева, који су најмоћнији међу људима, него и поштовање које се дугује боговима, под чијом су моћи краљеви.

Јулија је била жена истакнутог популара Гаја Марија који је био страشان непријатељ оптимата. Овај Цезаров говор је тиме био бацање рукавице у лице оптиматима. Гај Марије је водио Први грађански рат против Корнелија Суле као представника оптимата. Спровео је чувену реформу војске. Створио је професионалну војску. Повећао је обухват регрутације тако што је војску учинио привлачном за најсиромашније грађане, пролетере. Они би добијали редовну плату и након одслужења војног рока добијали би земљу као услов за мирну пензију. Наравно, и ратни плен је оно што је за војнике било врло примамљиво. На тај начин је војска постала врло значајан и легитиман политички чинилац који је омогућио популарима да завладају Римом. Тим механизмом је војска бивала одана успешним војсковођама који су били у стању да обезбеде велики ратни плен и да својим политичким утицајем омогуће одговарајућу расподелу земље ветеранима. Маријеве реформе су омогућиле стварање војске одане својим војсковођама а не Сенату.

Цезар је био успешан војсковођа. То му је донело велику популарност код војске, међу легијама. За разлику од претходних политичара, као што су били Марије и Сула, он није спроводио проскрипције. Чак је вратио прогнане и деци страдалих у прогонима повратио сва грађанска права. Није волео проскрипције вероватно због тога што је у својој младости и сам био жртва Сулиних проскрипција. То је очигледно оставило велики печат на његово сећање и понашање.

За време Сулине немилости био је приморан да се крије, да сваке ноћи мења скровиште и да се подмићивањем спасава од његових агената. Захваљујући Весталкама и његовим рођацима Мамерку Емилију и Аурелију Коти добио је опроштај од Суле (Suetonius 1, 2).

Цезарова милост и путеви Империје

Светоније каже следеће:

Moderationem vero clementiamque cum in administratione tum

in victoria belli civilis admirabilem exhibuit. Denuntiante Pompeio pro hostibus se habiturum qui rei publicae defuissent, ipse medios et neutrius partis suorum sibi numero futuros pronuntiavit. Quibus autem ex commendatione Pompei ordines dederat, potestatem transeundi ad eum omnibus fecit (Suetonius 75, 1).

Дакле, Светоније истиче Цезарову милосрдност током грађанског рата. Помпеј је супротно од Цезара објавио да сматра непријатељима оне који нису бранили Републику. Цезар је пак објавио да ће оне који су били неутрални убројати у своје. Дозволио је да они које је по Помпејевој препоруци поставио на одговарајуће функције слободно пређу код Помпеја.

Цезар није узвраћао осветом према војницима који су се борили на супротној страни за разлику од његових ривала који би поубијали Цезарове војнике. У бици код Фарсале је затражио да се поштеде грађани: *Acie Pharsalica proclamavit, ut civibus parceretur, deincepsque nemini non suorum quem vellet unum partis adversae servare concessit* (Suetonius 75, 2). Тако ни један са супротне стране није погинуо осим у борби. Једино су након борбе страдали Афраније и Фауст и млади Луције Цезар, а верује се да ни они нису ликвидирани вољом Цезара него су се прва двојица побунила након добијеног помиловања. Он је окрутно поступио само према Сулиним ослобођеницима и робовима које је мачем и огњем спалио и побио је чак и звери које су биле припремљене за забављање народа (видети Suetonius 75, 3).

На први поглед, за римске грађане који нису били на његовој страни је имао разумевања, али не и за њихове ослобођенике. То је ипак једна лукава порука. Шта је један грађанин наспрам већег броја својих ослобођеника и својих робова? Управо се моћ римских грађана огледа у већем броју себи подређених људи (Вујовић 2017б). Он је том мером заправо претио да усиса ту моћ, а да није морао физички да их ликвидира. Преко страха код туђих ослобођеника и робова је лако могао да успостави моћан механизам којим их је окретао на своју страну у сваком будућем неизвесном сукобу. Цезар је као прави популиста схватао моћ масе.

Светоније каже да је Цезар чак последње године своје власти дозволио свима које још увек није помиловао да се ипак врате у Италију и да задрже магистратуре и заповедништво над војском. Затим је обновио статуете Суле и Помпеја које су биле уништене од стране плебса. Након тога, ако би против њега била скована каква завера или би биле изречене клевете више је волео да те људе спречи него да их казни (Suetonius 75, 4). Није више обраћао пажњу на

откривене завере и на ноћна окупљања. Једино би објавио да зна за то и сматрао је да је довољно да се изда јавно упозорење о томе како се такво понашање не би понављало. Подносио је нападе на свој углед који су вршени у књигама и путем увредљивих песама (Suetonius 75, 5).

Цезар је очигледно приметио да такво његово поступање врло добро делује на плебс и на обичне људе који су гинули у тим немилосрдним обрачунама у грађанским ратовима. Сигурно је увидео да је народ уморан од тих борби од којих нема никакве користи већ само штету. Међутим, Цезар је, као што смо видели, опраштао и вођама из супротног табора. Претпостављамо да је, као и у наведеном поступању са туђим ослобођеницима и робовима, сматрао да ће бити довољно да оптимате одвоји од масе како би их учинио безопаснима и како би морали да следе његов пут. Као што је преузимао све старе републиканске функције и само их перпетуирао у својим рукама, тако је настојао да преузме све остале стазе и стазице које су створиле претходне генерације у свим најбитнијим аспектима друштвених односа.

Сличан метод, али у глобалним оквирима, користе и данашње Сједињене Америчке Државе. Оне су у својој намери да остваре улогу најмоћније војне и политичке силе света преузеле стазе свих претходних империја. Јефтиније је и лакше да преузмеш стазе које већ постоје него да ствараш нове. Једино када осете да, и поред тога што су то урадили, у појединим најзначајнијим деловима света почињу да губе утицај, онда начине неки потпуно нов корак. Као што је то учинила Трампова администрација признањем Јерусалима за главни град Израела и измењеном политиком коју је након тога почела да спроводи.

Што се Цезарове политике тиче, видимо ипак, по томе што су учествовали у планирању, припреми и извршењу његовог убиства, да му оптимати које је поштедео освете, најблаже речено, уопште нису били захвални. То је вероватно због тога што су видели да је тиме стицао још више популарности у масама. Зато су и говорили током ковања плана за убиство Цезара да га треба што пре елиминисати док не увећа свој утицај и своју моћ. То је очигледно била беспопштедна борба за моћ. Ту је моћ била на првом месту, а не грађанин Рима. Због тога су многи у току грађанских ратова и прекршили свете законе Рима, па тако и сам, ватрени заговорник Републике, Цицерон. Зар Цицерон није убио римског грађанина без суда?

Недовршен пут ка круни и неповерење

Како би поразили Цезара оптимати су морали да светину подсети на потребу да се сачувају свете предачке традиције. То су конзервативне вредности за које се Сенат борио и чијим се заштитником, по природи ствари, сматрао. Цезара је требало представити као рушитеља тих светиња и самим тим као страни елемент у римском политичком организму. Елемент који треба одбацити.

Супротно тим настојањима, Цезар је проглашен за Оца отаџбине (*Patris patriae*).

Међутим, по мишљењу присталица сенаторске опозиције, он је починио увреду која је показала очигледан презир према Сенату. Наиме, у току тзв. Латинског фестивала, или Латинских ферија, неко је на његову статуу поставио ловоров венац са белом траком и када су народни трибуни наредили да се то скине са статуе и да се онај ко је то поставио одведе у затвор, Цезар их је оштро укорио и лишио их функција (Видети: Suetonius 79, 1). Од тога доба он више није могао сачувати себе од уверења да има нечасну тежњу да приграби наслов рекса, краља, иако је јавно говорио да је Цезар, а не краљ (Видети: Suetonius 79, 2). У сваком случају оптимати нису мировали па су кружиле гласине да је намеравао да се пресели у Илијум или Александрију и да са собом пренесе државна средства, да оптерети и исцрпи Италију наметима и да контролу над Римом препусти својим пријатељима. Причало се и да ће на следећем заседању Сената бити објављено да Цезару треба дати титулу краља јер је у Књигама судбине записано да Парте може да покори само краљ (Видети: Suetonius 79, 3). Све ово је навело заверенике да пожуре у реализацији плана и да избегну да морају да пристану на такав предлог. Из Светонијевог извештаја изгледа да су успели и светину да убеде у потребу да се супротстави таквим Цезаровим намерама и поступцима (Видети: Suetonius 80, 1). Створено је уверење да се Цезар окренуо од Рима и Италије, да се одродио.

Тако је приликом пријема пегрину (странаца) у Сенат постављен натпис: *Bonum factum: ne quis senatori novo curiam monstrare velit* (Видети Suetonius 80, 2.). Дакле, добар поступак је да нико не пристине да новопеченом сенатору покаже Сенат. Бојкот Цезаровог уплива у Сенат.

Била је певана песма: *Gallos Caesar in triumphum ducit, idem in curiam; Galli bracas deposuerunt, latum clavum sumpserunt* (Видети Suetonius 80, 2). Превод: Цезар је у тријмфу довео Гале, довео их

је до сенатске куће. Гали су скинули панталоне и узели пурпурне тоге (*latum clavum*).

Дакле, Цезарова политика стварања Империје је подразумевала уважавање потребе да се и покорени уврсте у државне структуре, па и у политички још увек врло утицајан орган власти. Изгледа да је то сматрао важним предусловом да државу доживљавају као своју *res publica*, да се асимилију. Међутим, сенаторска опозиција је то представила као опасност по саму државу.

Увек треба имати у виду да су три последња римска краља била етрурског, дакле неримског и нелатинског порекла. Наведеном пропагандом се очигледно ишло на то да се укаже да је Цезар поново доводио странце на власт, да је Цезар архинепријатељ.

Тиранином је очигледно сматран неко ко руши отачке традиције и зато му је потребно ослањање на странце. То и јесте логично да само неко ко не осећа да припада народу којим влада може да не воли тај народ и све његове вредности. Зато га и тиранише. Сетимо се само неких диктатора двадесетог века и њиховог односа према онима којима су владали.

Цезарови сарадници су супротно од тога имали да се изборе за другачије тумачење његове улоге. Требало је рехабилитовати Цезара.

ПОВРАТАК ЛЕГИТИМИТЕТА ЦЕЗАРА И ЊЕГОВИХ САРАДНИКА

Повратак легитимитета је учињен на доста необичан начин. Цезар није представљен као неко ко има револуционарни легитимитет. Он је у ствари представљен као политички патер фамилијас римске политичке породице. Успостављена је нека врста аналогије са улогом обичног патер фамилијаса у обичној римској породици. Очигледно је таква улога оно што је светини била свакодневица и нешто што јој је било врло блиско, па се за то могла лако везати и са тим вредностима идентификовати.

Марко Антоније је као Цезаров приближи сарадник успео да читањем наводног Цезаровог тестаментa преокрене ситуацију. Наводно је тим тестаментом Цезар управо убицама, а не некаквим странцима поклонио велико поверење. Тиме је убице након своје смрти означио као обичне незахвалнике.

Марко Антоније је преузео лучу одбране Цезаровог наслеђа. Он је схватио да је то животно важно за саме покојникове најближе сараднике. Схватио је да је на сцени борба на живот и смрт између

њих, са једне стране, и сенаторске опозиције која је ликвидирала Цезара, са друге стране. Зато је настојао да очува предање о Цезару као Оцу отаџбине, а с друге стране да заверенике и убице представи као незахвалнике који су најбољега међу Римљанима ликвидирали противзаконито, без одлуке суда и на свиреп начин. Тиме су управо они, а не Цезар, прекршили најсветије отачке законе, јер Римљанин није могао бити погубљен без одлуке суда. Дакле, Цезар није представљен као револуционар.

За разлику од сенаторске опозиције Марко Антоније је схватио да то мора бити борба без компромиса, борба до истребљења. Они нису, а он јесте схватио да је то што је у Сенату успео да их наговори на компромис врло битна етапа у њиховој елиминацији. Ту компромис у ствари није био компромис, већ први степен ка потпуној осуди убица и завереника. Осуди која је вапила за казном која је врло брзо и реализована.

Август је наставио са традицијом очувања Цезаровог наслеђа. Тако Светоније јавља да је Цезар убијен у својој педесет шестој години и да је након тога био увршћен међу богове, не само званично, већ и по уверењу обичних људи. На првим играма које је његов наследник Август приредио у част његовог проглашења за божанство, седам дана узастопно је сијала звезда која се подигла око једанестог часа. Веровалао се да је то знак да је Цезарова душа одведена на небо и зато је на његовом кипу, на његовој круни на глави постављена звезда. Просторија у којој је убијен је зазидана, а Мартовске Иде су проглашене даном оцеубиства и Сенат тада није заседао (Видети: Suetonius 88, 1).

Ни један од његових убица није живео дуже од три године након тог чина, било да је убијен било да је умро природном смрћу. Сви су били осуђени и страдали су на разне начине, наводи Светоније. Неки су страдали у бродолому, неки у борби, неки су себи одузели живот истим бодежом којим су убили Цезара (Видети: Suetonius 89, 1).

Очигледно је да се од тренутка Цезарове сахране, коју је водио лично Марко Антоније, систематски водила пропаганда о Цезару као Оцу отаџбине кога су неразумни и незахвални чланови римске политичке породице убили.

Светоније говори следеће о садржини Цезаровог тестамена:

На захтев његовог таста Луција Пизона отпечаћен је и прочитан тестамент у Антонијевој кући. Тестамент је сачинио Цезар претходних септембарских дана у месту близу Лавикума и дао га је на чување главарки Весталки. Квинт Туберо каже да је

од свог првог конзулства па све до почетка грађанског рата Цезар имао обичај да наведе Гнеја Попмеја као свог наследника и да то прочита окупљеним војницима. Ипак је у својој последњој вољи именовано три наследника: унуке својих сестара, Гаја Октавија, на три четвртине свога имања, а Луција Пинарија и Квинта Педија да деле преостало. На крају тестаментата усвојио је Гаја Октавија. Неколико својих убица је именовано као чуваре свога сина, а Децима Брута чак је уврстио међу своје наследнике у другом степену. Народу је оставио своје вртове у близини Тибра за општу употребу и по три стотине сестерција сваком грађанину (Suetonius 83, 1-2).

Овај тестамент је Марко Антоније прочитао и приликом погребца Цезаровог тела. Светина је имала прилике да све чује. Нарочити гнев у светини је изазвало то што су тестаментом убице Цезара биле постављене за чуваре његовог сина. Тиме је чин убиства добио посебно тешку, малтене породичну димензију. Сада је испало као да су незахвална деца дигла руку на патер фамилијаса. Марко Антоније је одлично дефинисао и реализовао управо оно што је и требало да Цезарови пријатељи након убиства Цезара ураде. Требало је осудити сам чин његовог убиства као чин не само незахвалности, већ пре свега као неопростив злочин.

ПОПУЛИЗАМ И ЦЕЗАР

Популизам је релативно нов појам политичке науке. Истиче се како је ова појава настала још у деветнаестом веку (видети Ристић 2017, 4). Било како било, Цезарова политика је носила све црте тзв. класичне дефиниције популизма.¹ Цезар је преузимао цео систем у своје руке. Постојале су две трасе којима се он у том процесу кретао. Једна је војна, а друга политичка. Политички је то чинио нарочито уз помоћ магистратуре диктатора и магистратуре народног трибуна.

Као што се примећује да у модерном добу најутицајнији популисти уопште нису припадали обичном народу, него да су били врло утицајни појединци (видети: Ристић 2017, 7-8), то је био случај и у античком Риму.

Цезар је као и сваки популиста након њега изграђивао култ своје личности. Тачније, други су то радили за њега.² Он је проглашен за божанство још за живота. Сахрањен је као божанство. Обожавао је након смрти. Постао је централна имагинарна фигура око које се завртело Царство.

1 У погледу тих елемената видети Ристић 2017, 6-7.

2 О култу личности видети Симић 2021, 56-59.

Цезар је очигледно имао своје следбенике, пре свих у лицу Марка Антонија. Без следбеника ни један лидер не може да спроводи своју власт.³

Политичке промене које је спорвео Цезар, након његовог убиства очувао је Марко Антоније и омогућио је транзицију власти у оквиру Цезарове политичке групе. Транзицију ка Августу. Да није било Марка Антонија питање је како би се одигравале промене. Да није био његове вештине те транзиције вероватно не би ни било. Питање је да ли би се родила Империја, или би се римски политички систем урушио услед сталних сукоба, а тиме и римска држава.

Тако нас Апијан из Александрије обавештава на који начин је Марко Антоније објашњавао своје напоре да очува позиције себе и својих сабораца након Цезарове смрти (видети Апијан из Александрије 1991, 209). У том смислу је прво настојао и успео у томе да Цезара не прогласе за тиранина, а његово убиство за тираноубиство. У супротном би и Цезарови сарадници били сматрани сарадницима једног тиранина и као такви би заслуживали исту казну. Марко Антоније је успео да се пониште изгласане награде убицама Цезара као убицама једног тиранина. Постигнут је компромис, па Цезар није више сматран тиранином, а убице су добиле опроштај (Апијан из Александрије 1991, 208). Поред тог начелног, Марко Антоније је радио и на практичном путу. Тако је настојао и успео је у томе да убице одвоји од осталих утицајних Цезарових и својих противника као и да их одвоји од војске (Апијан из Александрије 1991, 209-210).

Чак и Октавијан Август, иако Антонијев супарник у борби за примат, с почетка зна да је и за њега добро да се Антоније сачува, јер су га се Цезарови противници и убице плашили. Без њега би Сенат превагнуо (Апијан из Александрије 1991, 212).

Марко Антоније је успео у науму да се прочита Цезаров тестамент. Тестамент је приватнопрвана установа, међутим, у датим околностима, Цезаров тестамент је постао политички тестамент. Велико је питање да ли га је он баш таквог саставио, или је све то дело Марка Антонија и његових савезника у подухвату очувања Цезаровог политичког дела. Сада, уместо од Цезарових присталица, људи су почели да осећају страх од самих атентатора. Страх се претворио у бес и они су ликвидирани.

Ако видимо које је извео ову транзицију од Цезара ка Августу, онда можемо да закључимо да су праве привилегије уживали управо они, војни другови Цезара, а не сами атентатори.

3 О следбеницима видети Nasiru et al 2021, 78.

Наравно тим правим корисницима Цезарових дела је био циљ да поглед скрену од себе на саме атентаоре. Чини се како многи теоретичари упадају у ту замку Марка Антонија и његових другова и прихватају причу о незахвалности Цезарових убица. То да је сам Цезар наводно својом вољом, по тестаменту, сваком грађанину поделио по триста сестерција, то је врло упитно. У сваком случају, и то је Марку Антонију омогућило да окрене незадовољство грађана ка атентаторима. Као што му је у том смеру помогао и остали садржај тестаamenta, о чему је већ говорено. Цео сукоб је политичког карактера и он се у ствари и одвијао на том плану. Марко Антоније није дозволио да сукоб испадне са тих шина. Атентатори су желели да се политичка диманзија сукоба заврши са концептом тираноубиства и да се као таква затвори управо у Сенату. То је прво што је Марко Антоније онемогућио. Све остало се надовезивало и у једној снажној бујици коју је покренуо и којом је руководио Марко Антоније, потопило је заверенике.

Цезар је на функције магистарта постављао лица која не испуњавају неопходне формалне услове. Тако је за конзула поставио младића од двадесет пет година, а било је потребно да такво лице има најмање четрдесет и три године. Сам Цезар је узурпирао надлежност скупштине. Што се тиче надлежности Сената ту није морао ништа да узурпира јер формално је Сенат доносио *senatus consulta*, правно необавезујуће одлуке. Зато није морао да улази у директан правни сукоб са њим. Али је бескрупулозно преузимао ингеренције других колективних органа и преузимао је друге инокосне функције. Том приликом није поштовао правила ни када је у питању сама функција народног трибуна.

Управо због тога су му требали саучесници. Јер прекршилац може бити безбеднији само ако уз себе има више саучесника. Што више то боље. Цезар је развалио катанце државне благајне и зато је на иначе формално најутицајније инокосне функције у држави, магистратуре, постављао оне који не испуњавају неопходне формалне услове и који су у сваком случају недорасли. Марко Антоније је наставио да користи могућности које је таква политика нудила и тиме је омогућио транзицију од Цезара ка Августу.

Упоредо са јачањем своје власти, Цезар је спроводио обимну колонизацију. Насељавао је римске грађане у провинцијама. Три четвртине тих колонија је било основано у тзв. Западним провинцијама.⁴ То је био врло ефикасан начин за држање територија под контролом.

4 О тој колонизацији видети Scheidel 2004, 11.

Цезар је био познат по томе што је умео да опрости љутим политичким противницима. Ако се боље погледа он је опраштао нарочито млађим противницима. Био је изгледа убеђен да ће их лако окренути на своју страну ако их изведе на аутостраде империјалне власти у настанку. Као да је сматрао да ће им ти нови путеви, са великим могућностима које нуде, отворити шире видике и да ће заборавити на узане улице Републике.

Популизам се данас одређује као појава без јасних идеолошких опредељења (Траиловић 2012, 69-70). Било како било, Цезар није нашао адекватну маску за своју врховну власт. Није нашао оправдање за њу. Тај процес је завршио тек Август уз помоћ традиционалног концепта патер фамилијаса који је проширио на ниво целе државе. Тиме је тај концепт добио адекватну политичку, идеолошку димензију (видети Вујовић 2017а).

ЗАКЉУЧАК

Може се рећи да је Цезар убијен јер је пробудио демоне из колективног несвесног. Пробудио је сећање на задњег краља Тарквинија Охолог. Барем су се оптимати потрудили да то тако представе. Последња три рекса Рима су била нелатинског, етрурског порекла. Последњи од њих је био нарочито суров, као што може бити суров припадник једне етничке групе који влада другом. О томе довољно говоре двадесет и три убода ножем у Сенату. Као да је реч о убиству из страсти. Такве страсти могу да леже само у негативним сентиментима из колективног несвесног.

Светоније сумира разлоге за његово убиство. Закључује да се мисли да је злоупотребио своју моћ и да је праведно убијен. Прихватио је претеране почести као што су непрекидно конзулство, доживотна диктатура и цензура јавног морала, исто као и наслов Императора, назив Оца отаџбине, статусу међу краљевима. Дозволио је да му се одају почести које су превеликог карактера да би их носио смртни човек. Тако су прављене његове статуе међу статуама богова у храмовима, један месец је назван његовим именом. Није било почести, каже Светоније, коју није примио или доделио по својој неспутаној вољи (Suetonius 76, 1).

Цезару није било довољно да постане неспутани световни владар него је желео и да се пресели у вечност, да га славе као једног од бесмртних богова.

Међутим, управо све то за шта га оптужује Светоније је била политика коју је успешно реализовао Август и коју су следили сви римски императори, а формално ју је заокружио Диклецијан са званичним називом *Dominus et Deus*, господар и Бог. Август није наишао на осуду захваљујући транзицији коју је омогућио Марко Антоније.

Цезар није понудио адекватан, прихватљив дизајн своје власти. Зато је убијен и то управо од оних за које је сматрао да ће бити опијени могућностима које нуди империјална власт у настанку. Можда су они у ствари видели колико је моћи зграбио за себе, па су се уплашили да би његова наклоност према њима могла да се промени из било ког разлога. Можда су се зато бојали концентрације све власти у његовим рукама.

У сваком случају, тако и данас да аутомобил нема прихватљив дизајн, да људи уместо тог дизајна стално пред очима имају голи систем зупчаника премазаних уљем путем кога се покреће, они не би ни сели у ауто. Та метална монструозност те машине би их натерала да размишљају о свим последицама које она носи са собом. Зато им се нуди прихватљив дизајн. Јер ауто није тај систем зупчаника, он је идеја. Платон је у праву, само су идеје око нас. Исто тако и власт је идеја. То је Цезар занемарио и зато је изгубио додир са реалношћу. Зато је убијен.

Не би се могло рећи да је Рим имао идеју о себи као некој универзалној Светској држави. Он није имао такву мисију. Јесте имао неке елементе идеје о себи као својеврсном центру света која је изражена у максими: Сви путеви воде у Рим. Међутим, универзална идеја је дошла до изражаја тек након прихватања хришћанства као доминантне религије од стране Константина Великог. Хришћанство је имало универзалну мисију за коју је римска држава настојала да се веже и да за њу веже своје политичке универзалистичке тежње. Рим пре тога једноставно није могао да понуди универзалне вредности него је некако настојао да се прикаже као њихов евентуални носилац тако што је божанства побеђених доносио у Рим. Као да је покораванем заједница које су штитила та божанства покорио и њих. Чак и у погледу религије Рим није могао да размишља ван војних категорија надређености и подређености. Рим је са собом носио такозвани *Pax Romana* који је, давно је било примећено, у ствари предствљао пустош након крвавих ратова из којих је излазио као победник.⁵

5 О хегемонији и светској држави и светском миру у данашње време видети Кондилис 2021, 103. Кодилис закључује да се сан о светској држави може остварити само путем

Како би идеолошки дефинисао и успоставио своју неупитну врховну императорску власт, чини се да Цезар није схватао да треба да се послужи искључиво категоријама које би разумели и прихватили сами римски грађани, а не и остали покорени становници Империје.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Вујовић, Огњен. 2017а. „Император као отац политичке заједнице – контролом паганских ритуала и њиховим наметањем против хришћанства“, *Црквене студије* 14: 233-245.
- Вујовић, Огњен. 2017б. „Асимилација и право грађанства – Проширење породице и проширење римске политичке заједнице као два нераздвојна и комплементарна процеса“, *Политичка ревија* 52 (2): 193-220. DOI: 10.22182/pr.5222017.12.
- Кондилис, Панајотис. 2021 „Светске силе и Свестка држава“, у „Посебно издање 2021“, *Српска политичка мисао* 22 (1), посебно издање, Душан Достанић (ур.): 99-106. DOI: 10.22182/spm.specijal 2021.7.
- Ристић, Ирена. 2017. „Дефинисање популизма: проблеми и изазови“, у *Популизам*, Зоран Лутовац (ур): 3-14. Београд: Институт друштвених наука, Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење.
- Симић, Саво. 2021. „Успостављање култа личности у Северној Кореји и Народној Републици Кини: Упоредна анализа два модела власти“, *Политичка ревија* 69 (3): 55-72. DOI: 10.22182/pr.6932021.3.
- Траиловић, Драган. 2012. „Популизам као фактор слабљења демократских капацитета политичких институција Србије“, *Политичка ревија* 32 (2): 65-82. DOI: 10.22182/pr.3222012.4.
- Аријан из Александрије. 1991. *Rimski građanski ratovi* (preveo sa grčkog jezika Bogdan M. Stevanović), Београд: Dereta.
- Berger, Adolf. 1953. “Encyclopedic Dictionary of Roman Law.” *Transactions of the American Philosophical Society* 43 (2): 333–809. DOI: 10.2307/1005773.
- Gaius Iulius Caesar, *De Bello Civili*. Последњи приступ 20.01.2022. <https://www.thelatinlibrary.com/caesar/civil/bc1.shtml>
- Gaius Iulius Caesar, *De Bello Gallico*. Последњи приступ 20.01.2022. <https://www.thelatinlibrary.com/caesar/gallic/gall8.shtml>

крвавих конфликта. Видимо да је тако било и у Риму: сан о *Pax Romana* се могао остварити само путем крвавих конфликта.

- Ibrahim Mohammed Nasiru, Usman Salisu Ogbo, Abdullahi Abdullazeez Osuwa and Olawale Olufemi Akinrinde. 2021. "Challenges of Leadership and Followership in Nigerian Governance Architecture: an analytical review", *Политичка ревија* 69 (3): 73-86. DOI: 10.22182/pr.6932021.4.
- Plutarh, *The Parallel Lives*. Последњи приступ 15.02.2022. <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/home.html>.
- Scheidel, Walter. 2004. "Human Mobility in Roman Italy, I: The Free Population." *The Journal of Roman Studies* 94: 1–26. <https://doi.org/10.2307/4135008>.
- Suetonius, *De vita Caesarum*. Последњи приступ 19.02.2022. <https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars>
- Titus Livius, *Ab Urbe Condita*. Последњи приступ 02.02.2022. <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.2.shtml>.

Ognjen Vujović

Faculty of Law, University in Priština - Kosovska Mitrovica

POPULISM AND THE BIRTH OF EMPIRE - CAESAR AND HIS POLITICAL LEGACY

Resume

Cesar's political program had two directions. One of them could have been perceived through legal political measurement, speaking in modern language, constitutional character, and through acts against his political opponents. The other one could be perceived through his public performance and speeches. These two directions are closely interactive. In order to define and establish his unquestionable supreme imperial authority, it seems that Caesar didn't understand he should exclusively use categories which could be understood and accepted by Roman citizens, but not by other inhabitants of Empire. This process was successfully finished by his political comrades. Special place amongst them takes Marcus Antonius. In this study, the process of forming the Empire will be represented. This process was started up by Caesar. For political analyses were also used conclusions which nowadays literature offers on elements of populism in ways of means of political science.

Keywords: Caesar, populism, Empire, populares, optimates.*

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

285

Дубравка Стајић

ЉУБИНКА ШКОДРИЋ: ЖЕНА У
ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941-1944.

293

Предраг Терзић

ОД НАЦИОНАЛНОГ ИДЕАЛИЗМА ДО НАЦИОНАЛНЕ
ТРАГЕДИЈЕ: ЦИА И ЈУГОСЛАВИЈА (1948-1990)

299

Душан Чорбић

ISLAM, SECULARISM, AND NATIONALISM
IN MODERN TURKEY: WHO IS A TURK?

УДК 316.662055.2(497.11)''1941
/1945''(049.3)

DOI: [https://doi.org/10.22182/
pr.7112022.14](https://doi.org/10.22182/pr.7112022.14)

Приказ

Дубравка Стајић

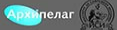
*Виши научни сарадник на
Институту за политичке
студије у пензији*

ЉУБИНКА ШКОДРИЋ: ЖЕНА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941 – 1944.

Љубинка Шкодрић

**ЖЕНА У
ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ
1941–1944.**

Шкодрић, Љубинка. 2020. *Жена у окупираној Србији 1941 – 1944*. Београд: Институт за савремену историју и Архипелаг, библиотека „Време и прича“, 593 стр.

Историографија у Србији у 21. веку развија се у неколико праваца : 1) значајан број радова бави се равногорским покретом, те рехабилитацијом историјске улоге Драгослава Драже Михаиловића и Милана Недића; 2) многи млади истраживачи који не памте период социјализма и југословенске државе, критички преиспитују период од 1945. до 1990. године, са различитим резултатима и новим идеолошким предрасудама; 3) у научној јавности присутне су и уважене истраживачице које одређене друштвене феномене посматрају са становишта статуса жене/жена као рода.

Управо овој методолошкој оријентацији припада обимна монографија Љубинке Шкодрић „Жена у окупираној Србији 1941 – 1944“ , у суиздаваштву Института за савремену историју и издавачког предузећа „Архипелаг“. Ауторка је посебну пажњу посветила занемареним и раније идеолошки забрањеним друштвеним групама, а то су цивилно становништво за време рата у Србији и равногорски покрет са становништва статуса жена.

Коришћена је обимна архивска грађа, посебно фондови колаборационистичке владе Милана Недића, као и већ постојећих секундарних извора (књиге, чланци). Странац често тачније и истинитије разуме

менталитет једног народа, па су у књизи драгоцени цитати из текстова Енглескиње Лујзе Рајнер, која је рат провела у Србији.

Монографија је подељена на проблемска поглавља чији наслов јасно одређује предмет истраживања: Предговор (стр. 7 – 23), „Положај жене до Другог светског рата“ (стр.23 – 56), I „Жена и нацизам“ (стр.57 – 170), II „Друштвени положај жена под окупацијом“ (стр. 171 – 304), III „Жена и равнорски покрет“ (стр.305 – 378), IV „Жена и народноослободилачки покрет“ (стр.379 – 501), V „Епилог“ (стр.503 – 530), Закључак (стр. 531 – 555). На крају монографије је веома обиман *списак извора и литературе и регистар личних имена* (стр. 585 – 592).

Ауторка у уводу студије истиче да је у историјски познатим друштвима (са писмом), жена била у подређеном положају, што је директно утицало и на историјску грађу – она је мање детаљна, многа питања и периоди су недовољно обрађени, постоје велике празнине о статусу жена у свим епохама, до 20. века. Методолошки приступ ауторке заснива се на дуалитету *конзервативно – модернизацијско*, као један од водећих присупа у студијама рода. Тиме су и одређени *проблеми и ставови* ауторке према жени у друштву. Разматрајући положај

жене пре Другог светског рата, ауторка је истакла да је он био условљен битним чиниоцима: применом (од 1844 – 1944) *Српског грађанског законика и обичајног права*, нарочито на селу. Истакла је подређеност жене у области имовинског, брачног и родитељског права, њену подређеност оцу и мужу у свим битним питањима: склапање брака, располагање имовином дискриминаторан положај у наслеђивању имовине родитеља у односу на браћу, губитак старатељства над малолетном децом у корист мужа у случају развода брака. У Краљевини Југославији на снази је било шест (6) правних система, при чему је положај жена био изразито неједнак – највећа дискриминација постојала је у Македонији, на Косову и Метохији и у свим областима где је примењивано шеријатско право.

Ауторка истиче неколико кључних питања којима ће валоризовати положај жене: рад у домаћинству (у селу и на имању), однос у браку и према деци. Истиче се да су институције система, као и традиционалистичко удружење Коло српских сестара, осуђивали трендове модернизације – облачење жена по угледу на моду у Европи, запошљавање – од радница до уметница, што је била претња улози домаћице,

супруге и мајке. Ово „свето тројство“ разматра се доследно у монографији.

Модернизација се исказивала у саветима женама у новом часопису „Жена и свет“, док су младе чланице Комунистичке партије носиле кратку косу.

Отварање теме *жене у рату* започиње у првом поглављу књиге, где је описан живот и статус жена у Трећем рајху, до 1939. године, и истовремено је поставила вредносне репере за оцену статуса жене. Званично законодавство и управни акти Рајха ограничавали су запошљавање жена, упућујући их на „кухињу, колевку и Цркву“, али немали број Немаца активно је учествовао у националистичком покрету, тако да их је до 1938. у женској организацији НСДАП било преко 3 милиона, а приближно толико и младих девојака од 10 до 21 године у Хитлерјугенду. Иако су се јавно представљале као пожртвоване мајке (чак и са 15-ро деце), нису се устручавале да потказују Јевреје, суседе који су критиковали власт, све до улоге надзорница у женским концентрационим логорима. Немеце нису учествовале у војним јединицама, мада су због одласка мушкараца на фронт од 1942. биле принудно мобилисане на рад у индустрију, укључујући и војну индустрију.

Расно непожељне жене најпре су протериване из Рајха, тако су 1933. и 1934. Јеврејке и Ромкиње протериване, њих око 150.000. Јевреји су се насељавали у Палестину, што ће утицати на будуће политичко-војно-дипломатско решење настанка државе Израел. После 1938. трудне Јеврејке депортоване су у логоре за уништење, где су убијане, као и оне које су имале малу децу. Насупрот томе, национало исправне Немеце уживале су повластице – кредит за стан и аутомобил за младе брачне парове, углед, а често и друштвена промоција путем пљачке јеврејске имовине и имовине оних Немаца, који су били противници нацизма и емигрирали.

Треба рећи да је рат за цивилно становништво представљао уједначено искуство: окупација Француске и других западних и скандинавских земаља била је блажа у односу на суров режим окупације земаља Источне Европе и Балкана. Срби, који су својим победама у Првом светском рату понизили Аустроугарску и Немачку, означени су као посебно опасни непријатељи. У време окупације, тест за статус жена било је најосетљивије питање – интимни односи домаћих девојака и жена са немачким војницима. И ту је став појединачних друштава био различит: у Норвешкој

девојке су се слободно јавно појављивале са немачким војницима, и из тих веза рођено је више хиљада ванбрачне деце. На континенту је морални став друштва био знатно оштрији: Францускиње које су виђане са немачким војницима сматране су за издајнице националне части, а санкција коју су примењивали мушкарци била је шишање косе. Иста мера примењивана је у Белгији и у окупираној Србији. Ради поређења, жене у Рајху много оштрије су кажњаване за преступе од мушкараца, јер је требало да буду узор, „мајке нације“: За скитњу, алкохолизам, недолучно понашање под дејством алкохола, слате су у затворе и концентрационе логоре. У случајевима поремећених брачних односа, мужеви су често користили могућност да тужбом за занемаривање деце остваре одузимање родитељског права жени, а то је доводило и до губитка станарског права.

У монографији Љубинке Шкодрић први пут у српској историографији разматра се статус цивилног становништва у току Другог светског рата, нарочито у Београду, али и у другим градовима и на селу. Са аспекта женског искуства, окупација је била још тежа: мушкарци су после кратког и поразног априлског рата, одведени у заробљеништво, а њихове обавезе у породици

и на сеоском имању пале су на жене. Ауторка истиче да је основни правно – политички оквир положаја жене, садржан у актима колоборационистичке владе Милана Недића. Та влада је имала *конзервативан и дискриминаторски однос* према женама. Већ у лето 1941. године донете су уредбе којима се ограничава рад жена: чиновнице са непотпуном средњом стручном спремом, удате чиновнице чији су мужеви били запослени, отпуштене су. Јасно је дефинисана идеологија о „новој жени“ – то су партијархалне жене „недотеране и ненашминкане“, које су стуб породице, а њихово образовање требало је да буде инструмент васпитања национално свесне деце, посебно синова. Женска штампа под окупацијом препоручивала је женама да се ослободе илузије о еманципацији, као средству „јудео-комунистичке завере“, која одваја жену од породице и води ка уништењу породице. У реалном животу, жене су морале да набављају храну, дошло је до трансфера богатства из града у село, а животне намирнице су у црноберзијанском режиму биле екстремно скупе. Ауторка даје пример карикатуралне слике сељанке огрнуте крзном сребрне лисице, којим јој је госпођа из Београда платила цак брашна.

Школовање ученица је редуковано у односу на

предратни период, углавном због недостатка одеће и обуће, као и неухраћености. Министарство просвете је донело законске акте о оснивању гимназија у Србији, при чему и у Београду, Зајечару, Чачку и другим градовима је било много више мушких него женских гимназија, а такође је прописано да наставнице не могу да воде мушка одељења у вишим разредима гимназије „због недостатка ауторитета“.

Ако је ратна стварност довела до великог пада морала становништва, ванбрачних веза и ванбрачне деце, објективно се може проценити да су штампа и јавно мњење неосновано нападали просветне раднице да су „лење, нерадне и шире неморал међу ученицима“. Основан је и специјални завод за преваспитање омладине у Смедеревској Паланци, активан у току све три године окупације, у борби против ширења комунизма међу ученицима. Године 1943. Министарство просвете је донело пропис да ученице морају да носе уплетену косу – кике, и то не само у школи већ целе године, као доказ скромности.

Што се тиче морала, контрола власти и јавног мњења била је усмерена према свим слојевима и узрастима жена, нарочито према младим и лепим супругама чији су мужевии били у заробљеништву.

Док се један слој жена нагло обогатио, друге су свој рад плаћале најтежим страдањима, услед политичких и идеолошких подела у грађанском рату подељеној Србији. Жене су страдале на више начина, што ауторка најопширније образлаже у поглављу III „Жена и народноослободилачки покрет“ (стр.379 – 502): биле су таоци због очева, мужева, браће и синова одбеглих у покрете отпора, боравећи у логорима у нељудским условима. Као ухваћене партизанке и комунисткиње, тучене су и мучене, претворене у инвалиде и пре него што су стрељане, поједине су се породиле у затворским болницама, а потом стрељане (мајка Желимира Жилника у логору у Нишу), равногорци су нападали у села и силовали девојке и жене. Суочена са смањењем мираза чија је вредност стално опадала, притиском породице и сталном претњом од војски које су пролазиле кроз села, девојке из тих средина су се брзо одлучивале на брак, без бољег упознавања будућег супруга. Београђани су из материјалних разлога давали огласе о удаји/ женидби. Колаборационистичка власт је то позитивно оценила, као прилог наталитету и доказ националне свести. Укорењени презир друштва према нежењеним и неудатим лицима

наставио се и у време окупације, па се један срески начелник жалио да му је учитељ „момак од 40 година“.

Жене су, упркос свим притисцима, послушивале политичке поруке упућене њима. Партизански покрет је нудио стицање права гласа, али и побољшање статуса жена у брачним и породичним односима. С друге стране, равногорски покрет је од почетка истицао свој маскулيني карактер, није донео никакав конститутивни програм у коме би се одредио према женама, али их је на различите начине користио и манипулисао њима: неколико жена је са оружјем учествовало у борбама равногорских јединица и погинуле су. Далеко већи значај имале су жене – сараднице, које су достављале податке интересантне за покрет, а неколико њих се озбиљно бавило шпијунажом. Услов је било знање дактилографије, одређеног страног језика, а затим су пролазиле обуку. Уз неколико других биографија, ауторка је посебну пажњу посветила личности Вере Пешић, младој, лепој и врло спретној особи, за коју постоје индиције да је обавештајно радила за чак три групације – равногорски покрет, немачку и енглеску обавештајну службу. Присуствовала је саслушањима, претресима станова и толико утицала на

одлуке среског начелника у Нишу, да је изазвала гнев народа. Стрелана је, заједно са мајком, у пролеће 1943. године. Тим поводом реаговао је и пуковник Дража Михаиловић, који је сматрао „да није требало да буде стрелана, јер је много знала“. Равногорски покрет је начелно заступао вредности патријархалне породице и жену као „домаћицу, супругу и мајку“, али у пракси су боравили у сеоским домаћинствима, где су наследили на жене, имали посебне захтеве у погледу исхране и изазивали сукобе. Неколицина се истакла у разним местима Србије на свадбама, када су „ради већег веселја“ бацали чак и бомбе. Чланови равногорског покрета посредовали су у породичним сукобима, иако нису увек успевали да буду коректни помирељци.

Њима је више одговарало да пишу прогласе у којима су захтевали послушност жена и приврженост народу. По сопственим критеријумима кажњавали су жене, од шишања косе до силовања и убијања ухваћених партизанки. Често су имали више љубавница у различитим местима. Били су посебно незадовољни понашањем чланица Кола српских сестара, које су прихватиле избеглице из Шпанског грађанског рата, а нису се ангажовале да негују

рањене равногорце. За млађе генерације читалаца биће интересантне не само чињенице о равногорском покрету, већ и о женским удружењима која су постојала дуго пре рата, а која су укинута у новој Југославији 1945. године. Ауторка је зналачки обрадила архивску грађу о овим удружењима, неједнаку по вредности и степену сачуваности.

Жене су страдале и у бомбардовањима српских градова, која су трајала од пролећа до јесени 1944. године. Поред Београда посебно је страдао Лесковац, при чему су гађани цивилни циљеви, а мање немачки војни објекти. Ауторка не помиње да су приликом бомбардовања већих стамбених зграда коришћене бомбе нове генерације, конструисане тако да пробију спратове, а експлодирају тек у подруму – склоништу, чиме је изазван максимални број мртвих и рањених.

На самом крају окупације у логору на Бањици догодило се драматично финале – 34 жене осуђене на смрт ујутро 11. септембра 1944. напале су стражаре одређене да их спроведу на стрељање, и успеле су да отму неколико пушака и убију неколико стражара, да би потом све биле убијене. Ово је био акт очајања измучених жена, које нису имале шта да изгубе, јер им је смрт била извесна.

Београд је дочекао ослобођење, како каже ауторка, са много удовица, много остареле деце и много инвалида. Али и поред свих недаћа, еманципација жена није се могла зауставити. Љубинка Шкодрић закључује своју монографију критичким ставом, који отвара питања за даља истраживања: „Упркос признавања права женама, њихова политичка права попримила су облик симболичне заступљености. Мада је истицано да су жене избориле једнакост и права, стварна једнакост у послератном свету није им дата, а патријархални утицај је, иако преобликован, однео превагу над еманципацијом. Патријархални односи и норме показали су се истрајнијим од политичких идеја, а практична примена проглашене једнакости полова показала се знатно сложенијом.

Еманципација жена је представљала опште прихваћено начело комунистичке идеологије од којег није било могуће одступити. Услед тога присуство жена у послератним органима власти није било у толикој мери последица еманципације колико политика партије и државе које су тежиле да жене буду заступљене. Упркос томе, ове околности не могу засенити чињеницу да су после Другог светског рата жене у Србији први пут у историји постале равноправне чланице друштва. Женско питање

је покренуто и променило садржину. Упркос социјално недовршеној еманципацији, жене су неповратно искорачиле на политичку сцену“ (стр.556).

Књига Љубинке Шкодрић осветила је занемарене и заборављене друштвене групе из наше прошлости. Она доприноси образовању младих генерација. Не заборавимо да је после 1945. у градовима, у Београду посебно, дошло до велике мешавине становништва, којом су потиснута искуства и улога старих Београђана. Ова књига их је поново извела на историјску сцену.*

* Овај рад је примљен 24. јануара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

УДК 327.84(497.1)”1948/1990”
(049.3)

DOI: [https://doi.org/10.22182/
pr.7112022.15](https://doi.org/10.22182/pr.7112022.15)

Приказ

Предраг Терзић*

*Институт за политичке
студије, Београд*

ОД НАЦИОНАЛНОГ ИДЕАЛИЗМА ДО НАЦИОНАЛНЕ ТРАГЕДИЈЕ: ЦИА И ЈУГОСЛАВИЈА (1948-1990)**

Bisenić, Dragan. 2021. *Od nacionalnog idealizma do nacionalne tragedije: CIA i Jugoslavija (1948-1990), dokumenti, Tom I*. Beograd: Club Plus, 684 str.

* predragterzic@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Анализе друштвено-политичког и привредног стања у некој држави, утврђивање војних капацитета њених оружаних снага и пројекције могућих промена курса на унутрашњем и спољнополитичким плану у зависности од одређених, неретко и преломних тренутака у историји државе и нације, представљају предмет интересовања обавештајних служби.

Занимајући се за друштвену и политичку историју Југославије, али и за спољну политику Сједињених Америчких Држава и међународне односе у целини, новинар, публициста и бивши амбасадор у Египту, Драган Бисенић је у својој богатој, вишедецинијској каријери интервјуисао Хенрија Кисинџера, Збигњева Бжежинског, Колина Пауела и читав низ други личности које су пресудно утицале на спољнополитичка кретања политике Сједињених Држава у периоду након завршетка Другог светског рата. У својој последњој књизи *Од националног идеализма до националне трагедије: ЦИА и Југославија (1948-1990), документи, Том I* Бисенић је прикупио и објавио документа, која су постала јавно доступна на конференцији у оквиру међународног пројекта о студијама Хладног рата, одржаној у Вудро Вилсон

центру у Вашингтону 2006. године. Конференција се бавила Националним обавештајним проценама ЦИА о Југославији у готово полувековном периоду, од 1945. до 1990. године.

Како Бисенићева књига обухвата документе, анализе привредног стања и међунационалних односа у Југославији, објашњење начина Титове владавине, процене могућих наследника Јосипа Броза, као и оцене одрживости опстанка југословенске државе, многобројне документе је могуће тематски разврстати, али и поделити према времену настанка и кључним усмерењима југословенског вођства, која су зависила од важних спољнополитичких промена и унутарполитичких дешавања.

Иако је први меморандум о обавештајној сарадњи послератне Југославије и Сједињених Држава потписан 24. јануара 1945. године у Барију, тек заоштравањем односа са Совјетским Савезом 1948. године и одбијањем да призна совјетску партијску и државну хегемонију, Југославија се издваја из групе земаља иза „гвоздене завесе“. Насупрот совјетској супрематији, Тито ствара алтернативни модел „пута у социјализам“ за друге земље комунистичке оријентације. Из тог разлога Југославија постаје занимљива америчким обавештајним службама.

У периоду од доношења резолуције Информбироа 1948. до 1952. године ЦИА је сачинила читав низ процена даљег развијања односа између Југославије и Совјетског Савеза, опасности оружаног напада Совјета и сателитских земаља на Југославију, њихове пропагандне делатности и покушаја изазивања унутрашњег незадовољства у оквиру Југославије, али и повратних југословенских пропагандних акција промовисања југословенског „демократског социјализма“ насупрот совјетском „бирокуратском централизму“. Процене, које нам је Драган Бисенић припремио, чине и анализу привредне ситуације која може усмерити земљу ка сарадњи са Западом. У том смислу, значајну улогу су имали слаби пољопривредни приноси услед суше лета 1950. године.

Посматрајући унутарстраначке односе у оквиру Комунистичке партије Југославије, ЦИА у *Процени способности југословенског режима да се одупре совјетском притиску у 1949. години*, од 20. јуна 1949. године, износи процену да приближно 2% партијског чланства, односно око 8.000 чланова партије, не подржава Титов разлаз са Стаљином. „Ови антититоистички елементи се могу поделити на три главне групе: (1) стари комунисти који су

провели много година живећи у Совјетском Савезу, гаје симпатије и показују оданост Кремљу; (2) опортунистички елементи који су незадовољни због тога што нису добили очекиване високе положаје у владиним службама с обзиром на заслуге у рату; и (3) комунисти који су напустили Југославију као избеглице још пре рата а касније репатрирани.“ (17)

Након периода који је био обележен могућношћу напада СССР-а и других комунистичких држава на Југославију наступа време сарадње са западним земљама, нарочито са Сједињеним Државама. Та сарадња је садржана у војној и економској помоћи САД, која је, како Бисенић закључује, била усмерена на јачање југословенских војних капацитета и умањење спољнотрговинског девизног дефицита. Ипак, окретање политичкој и економској сарадњи са Западом, према процени ЦИЕ, имало је знатна ограничења с југословенске стране: „Основни став Југославије према сарадњи са Западом у одбрани против совјетске агресије јесте добити максималну западну приврженост одбрани Југославије уз истовремено најмањи могући утицај Запада на југословенску унутрашњу и спољну политику.“ (Вероватан развој догађаја у Југославији, 26. јун 1953. године, 104).

Међутим, 1953. године умире Стаљин и две године касније долази до нормализације југословенско-совјетских односа. Обновљавају се дипломатски односи Југославије са Совјетима и другим комунистичким земљама, а поново се успостављају и међупартијски односи и побољшавају се облици економске сарадње.

Иако је ушла у процес нормализације односа са СССР-ом и другим комунистичким земљама, Југославија није желела да се врати у совјетски блок, али ни да се бесповратно веже за Запад. „У уверењу да је опасност од совјетске агресије постала мање непосредна у периоду после Стаљинове смрти, Југославија покушава да успостави корисне односе са оба блока уз минимум обавеза било према једном, било према другом.“ (Југославија и њена будућа оријентација, 23. фебруар 1955. година, 123)

У том оквиру треба посматрати и југословенску промену односа према Совјетском Савезу из 1961. године, при чему Југославија све више настоји да као део „међународног револуционарног радничког покрета“ води политику која је независна од Москве. Док Покрет несврстаних постаје нови облик међународног, „ванблоковског“ удруживања, америчке процене говоре и о Ранковићевом наслеђивању

Тита после његове смрти, али и о каснијој Лекиној елиминацији из врха државног и партијског руководства Југославије, као и економској ситуацији и нади да ће економски проблеми бити решени отварањем тржишта несврстаних земаља у Африци и Азији за југословенске производе.

Након докумената насталих у периоду од 1953. до 1963. године, који се односе на југословенску политику несврстаности и нов облик односа са западним земљама и источним блоком, састав, опремљеност и спремност регуларних оружаних снага и јединица територијалне одбране, Драган Бисенић у посебан временски оквир спаја анализе и процене настале од 1967. до 1983. године, које разматрају политичко фракционаштво, националне, републичке антагонизме и етнонационализам који се јављају у облику маспока у Хрватској и либерализма у Србији. Док су 1948. године посматрали југословенски национализам као начин супростављања совјетској хегемонији, Американци у проценама у овом периоду у анализу уводе различите облике партикуларних национализама у оквиру југословенске државе, сматра Бисенић. За разлику од југословенског национализма, који је имао обједињујућу улогу јачања југословенског

идентитета, партикуларни облици идентификације на прво место стављају словеначки, хрватски, српски, македонски идентитет, а југословенска припадност постаје секундарна.

До јуче прављене процене Југославије после Титове смрти замењује описивање политичких и економских прилика које су наступиле Брозовом смрћу 1980. године. Процеси дезинтеграција, који своју правну форму добијају у уставним амандманима из 1971. и усвајању Устава из 1974. године, постепено јачају, тако да од 1983. они постају доминантна тема анализа и процена америчке обавештајне службе. Још у процени под називом *Перспективе Југославије*, од 23. маја 1961. године, наводе се два потенцијална чиниоца подела унутар Комунистичке партије. Док се први односио на незадовољство млађе генерације која је у Партију ушла након Другог светског рата, други је изазван републичком припадносту чланства. Ако су чланови из Хрватске и Словеније промовисали „западне социјалистичке идеје“, ставови партијских чланова из других република били су „ригиднији и доктринарнији“ (213).

Процене настале седамдесетих и осамдесетих година обухватају анализу бројности, опремљености, организације, начина обуке и мобилизације

копнених снага, морнарице, ваздухопловних јединица и снага противваздушне одбране Југословенске народне армије. Проучава се састав и старосна структура војне елите, као посебне друштвено-политичке групе. У документу под називом *Југословенска војна елита*, из фебруара 1977. године, наводи се: „Садашња југословенска војна елита, иако у поодмаклој старости, довољно је млада и неспорна да може да ступи на сцену као замена када Тито сиђе са југословенске политичке позорнице.“ (422) Међутим, у *Изгледима за Југославију после Тита*, из 1. фебруара 1980. године, напушта се став о способности војне елите да влада државом и износи мишљење да би војно мешање и војна интервенција „само привремено стабилизовали кризну ситуацију, али би као дугорочни изгледи остали и даље потенцијална нестабилност и немири у земљи са све већим изгледима за крајњи исход - грађански рат.“ (434)

Ипак, Драган Бисенић истиче да су, и поред снажних дезинтегративних процеса, Сједињене Државе током читавог периода осамдесетих година остале опредељене очувању целовитости југословенске државе. Тако се три године након Брозове смрти, у анализи под насловом *Односи САД са СССР* од 17. јанура 1983. године,

истиче да „политика САД остаје политика подршке независности, територијалном интегритету и националном јединству Југославије.“ (511) Исти став се наглашава и у одређењу сврхе посете председника Председништва СФРЈ Мика Шпиљка Сједињеним Државама јануара 1984. године.

У овом периоду у извештајима Централне обавештајне агенције придаје се велика пажња економској политици, дуговима према иностранству, инфлаторним кретањима, стопи незапослености, односу између цивилних и војних власти, међунационалним односима. Изучавајући национализме на подручју Југославије, у документу насловљеном као *Трансформисана Југославија: Национална обавештајна процена*, из октобра 1990. године, истиче се оцена да ће будућност Југославије одредити политички и етнички фактори. Међу етничким факторима, према процени из истог документа, ЦИА разликује две врсте национализма у оквиру југословенске државе. „У Словенији, и у мањој мери у Хрватској, нови национализам је окренут према Западу, демократски и предузетнички, док је у Србији укореењен у државно-статичкој економији, војничкој традицији и већој

склоности ка снажној централној влади коју предводи динамична личност.“ (547) Дакле, прва врста национализма је оцењена као напредна и демократска, а друга као анахрона и антидемократска.

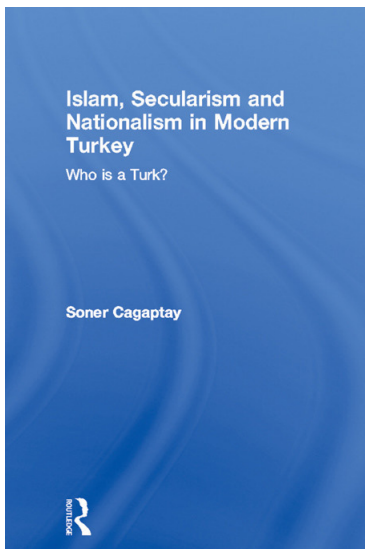
Међутим, Драган Бисенић с правом закључује да је након 42 године оцена да ће Југославија, и поред низа унутрашњих и спољнополитичких фактора дезинтеграције, остати јединствена држава, у процени из октобра 1990. године ЦИА у потпуности мења изгледе за југословенску будућност: „За најдуже једну годину савезни систем више неће постојати, за две године Југославија ће се вероватно распасти као држава.“ (600) И били су у праву. „Тако се Југославија, одједном, од мезимице америчке спољне политике претворила у сувишно и нежељено `тринаесто прасе`.“ (621).*

* Овај рад је примљен 21. децембра 2021. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

УДК 28+322+323.1(560)(049.3)
DOI:https://doi.org/10.22182/
pr.7112022.16
Приказ

*Душан Чорбић**
Институт за политичке
студије, Београд

ISLAM, SECULARISM, AND NATIONALISM IN MODERN TURKEY: WHO IS A TURK?*

Cagaptay, Soner. 2006. *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* London and New York: Routledge, 162 p.

* dusancorbic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

У контексту увек актуелних идентитетских преламања у Турској, разматрање фундаменталних обележја турског националног идентитета доприноси бољем и свеобухватнијем разумевању тренутних кретања на политичкој и друштвеној сцени ове земље. Анализирајући специфичну природу турског националног идентитета, америчко-турски политиколог Сонер Џагаптај*** се осврће на околности које су пресудно допринеле његовој савременој артикулацији, посебно се бавећи континуитетом развоја, односно наслеђем османске мисли и њеног утицаја на ток националне конституције. Приказујући процес изградње државе и нације у свој његовој ширини, аутор анализира двоструку, контрадикторну природу националног идентитета обележеног с једне стране исламом, а с друге стране секуларистичко - националистичким идејама које противрече првобитном исламистичком концепту друштва. Контрадикторност процеса долази до изражаја у исцрпном приказу улоге немуслиманских народа у кемалистичкој концепцији турског националног идентитета.

*** Директор турског истраживачког програма у Институту за блискоисточну политику у Вашингтону.

Књига је подељена на осам поглавља која у светлу назначеног разматрају стварање младе турске државе и нације. Сходно томе, у првом поглављу аутор наводи значај континуитета политике третирања другог оличеног у политици милет система која ће постати основа кемалистичке изградње турског националног идентитета. Тиме се одбацује став о потпуном раскиду са османском прошлошћу. Империјално наслеђе је увелико усмеравало наведене пројекте изградње. У складу са тим, аутор даље образлаже утицај религије на националну конституцију и маркирање нетурских муслиманских етничких група подложних за асимилацију, као и оних мањинских група које одступају од дефинисаног концепта турског националног идентитета. Даље, истиче се све већи значај реформисаног, прочишћеног турског језика у процесу конституисања нације услед чега је вршена агресивна кампања искорењивања других, посебно аутохтоних језика. Познавање турског језика постао је неопходан услов за стицање турског држављанства и утапање у доминантан национални корпус.

У трећем поглављу, Џагаптај језгровито и хронолошки прецизно разматра идентитетске контрадикторности чиме

пружа свеобухватан приказ специфичног тока националне изградње. Након дефинисања исламских предуслова идентитетске инклузије, кемализам током тридесетих година маргинализује ислам промовишући секуларни национализам и турску етничку припадност као темељна колективна обележја изражена у преимућуству језичке посебности. Упркос томе, имајући у виду наведене контрадикторности треба нагласити да је и у овом периоду „високог кемализма“ национални идентитет остао инклузиван у погледу добровољне асимилације нетурског муслиманског становништва, али и ексклузиван у погледу немуслиманских етничких групација. Лакоћа и једноставност израза којима аутор проблематизује тематику издвајају ову монографију као адекватан приручник за упознавање са основним елементима кемалистичке политике изградње турског идентитета.

У наставку рада аутор анализира политику натурализације у међуратном периоду наглашавајући улогу ислама као пресудног фактора приликом стицања држављанства. Националност кроз религију се појавила као најчешћи начин стицања

држављанства што је довело до преобраћења великог броја немуслиманског становништва у ислам. У овим случајевима етничка припадност није играла главну улогу већ се као пресудна категорија натурализација узима бивши муслимански милет. Тиме се поново упућује на континуитет развоја. Посебну вредност представљају бројни илустративни примери који поткрепљују тврдње као и конкретни статистички подаци који дају тачан увид у дата кретања.

У петом поглављу Џагаптај прецизно и подробно описује процес демографског инжењеринга са фокусом на досељавање избеглица из некада османских територија и њихово распоређивање на територији нове државе у циљу лакше и брже асимилације. У оквиру тог приказа истиче се наведени парадокс, односно фундаментални принцип кемалистичке имиграционе политике засноване с једне стране на турској етничкој припадности, а са друге на националности кроз религију. Управо је настојање да разложи и објасни тај парадокс важан допринос овог истраживања Сонера Џагаптаја.

Истичући проблеме и изазове изградње нације, аутор прави дубинску анализу курдског проблема лоцирајући

узроке његове кулминације, односно немогућности асимилације Курда. На тај начин се индиректно пружа оквир за разумевање савремених испољавања курдске кризе. Поред курдског питања, Џагаптај се осврће и на статус алевитске заједнице, њену асимилацију и специфичан верски идентитет који је детерминисао њихов положај наредних година. Тако је експликација алевитског проблема, као и у курдском случају, неопходна за разумевање њиховог тренутног статуса у Републици Турској. Индикативни су примери неповерења владе у Анкари према муслиманским мањинама са изграђеном националном свешћу као што су Арапи, Черкези и Албанци као и мере предузете приликом њиховог насељавања на територији младе Републике.

На крају, Џагаптај, илуструјући бројним примерима, исцрпно обрађује однос младе државе према хришћанском и јеврејском становништву. Свеprisутно неповерење, нарочито према Јерменима, аутор приписује околностима из скорије историје. Нарочиту вредност има навођење владиних докумената и преписки државних званичника које показују основне смернице свеукупне кемалистичке политике тог доба. Најзад, потребно је

поменути анализу положаја турских Јевреја у периоду бујања антисемитских идеја на међународној позорници. Имајући у виду шире спољне и унутрашње чиниоце и изазове са којима се кемалистичка Турска суочавала у периоду свог етаблирања, Џагаптај закључује да је неповерење према Јеврејима било мотивисано националистичким и безбедносним разлозима, али никако и антисемитским поривима. Узевши у обзир историју односа два народа током османске ере, ставове турских власти према Јеврејима током Другог светског рата, као и примање одређеног броја немачких Јевреја тридесетих година 20. века, аутор поткрепљује претходну тврдњу.

Из изложеног се примећује да је реч о важној проблематици неопходној за разумевање савремених детерминанти турског политичког система. Реч је о озбиљном истраживању ограниченом на период ране фазе кемализма које дату тематику подробно обрађује користећи релевантну грађу, од којих се издвајају званични документи и извештаји. Кроз навођење конкретних случајева који се помињу у датим владиним извештајима, аутор чини текст ове књиге пријемчивијим и интересантнијим за читаоца. Ова тема поред научног поседује

друштвени значај будући да пружа основу за разумевање савремених идентитетских интернетничких и интраетничких хетерогености турског друштва. Отуда је за ваљану експликацију актуелних политичких и друштвених токова у Турској потребно упознати се са фундаменталним елементима идентитетске политике што ова монографија Сонера Џагаптаја управо омогућава. Сходно томе, свесрдно препоручујем заинтересованим читаоцима и истраживачима ове тематике да дату књигу уврсте у списак обавезне литературе када је реч о ширим друштвено-политичким кретањима у Републици Турској.*

* Овај рад је примљен 21. јануара 2022. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. фебруара 2022. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Политичка ревија* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику у ћириличком писму или енглеском тј. руском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај, 1. август и 1. новембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/magazines/politicka-revija/authors_directions/

Радове за издања часописа слати на имејл-адресу: pr@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са раз-мацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера из-оставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Политичка ревија* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграда) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци на-вести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример на-вођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају ре-ченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. Наслов. Место издања: издавач.
Суботић, Момчило. 2010. Политичка мисао србистике.

Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. The Tragedy of Great Power Politics.
New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. Наслов. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. Анатомија савремене државе. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman.

1998. Decentralising Public Service Management. London:

Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме.

Година издања. Наслов. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет. (Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“ „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ревија*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S– Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.” Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким др-жавама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука. (Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.” PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”

Годиште: број стране на којој се налази чланак.
New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.
(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Репу-блике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Ср-бије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019)

– *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Ре-принт“ на језику и писму референце, место издања репринт из-дања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско из-дање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Ме-сто издања: издавач.

Гађиновић, Радослав. 2018. Млада Босна, друго допуње-но и измењено издање. Београд: Euro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Рејати према години из-дања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абе-цедном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецеде која се користе и у библиографској парентези.

Гађиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гађиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна, друго до-пуњено и измењено издање*. Београд: Ево Бок.

(Гађиновић 2018а, 25), (Гађиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после пост-модерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ревија*: 5–35. doi: 10.22182/spm.spesijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman.

1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „ ...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „ ...”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре ин-терпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу. (видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом. (Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најра-није до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или па-раграф коришћењем скраћеница „чл.”, „ст.”, „тач.”, „Art.” „para.” и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗО-СОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Закон о наслеђивању [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту EUR-lex: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту EUR-lex: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>. Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p.1-112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр– 1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], Назив случаја, врста одлуке са да-тумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или

(CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или (ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Бе-оград, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Годи-на објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – прво навођење

(ИПС, н.д.) – свако следеће навођење

Тањуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Тањуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обработити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: А4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Ма-тице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове об-лике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфур-тер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).
- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.
- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.
- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.
- За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

- **Угlastом заградом []** означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, ни-како са размаком само пре или само после. Између броје-ва, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (‘ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Име и презиме првог аутора^{2*}

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА^{**}

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет **кључних речи**. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

-изнад табеле/графикона/слике центрирано написати: Табела/

Графикон/Слика, редни број и назив;

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

-испод табеле/графикана/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати Извор: и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати Извор: Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију Paragraph/Special/Hanging;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у две колоне.

*Име и презиме аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова поставити слику предње корице;

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања.

Наслов.

Место издања: издавач,
број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензената је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
1 + 2 + 3 + 32 + 9

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review :
часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику / главни и
одговорни уредник Момчило Суботић (в.д.). - Год. 1,
бр. 1 (2002) - . - Београд Светозара Марковића 36) :
Институт за политичке студије, 2002 -
(Житиште : Ситопронт). - 23 см.
Четири пута годишње. - Наставак публикације:
Политичке свеске
(Београд) = ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
CD-ROM ISSN: 1452-1741;
COBISS.SR-ID 105060364